

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

GÜNEY KAFKASYA ÜLKELERİNİN DÖNÜŞÜM
SÜRECİ İKTİSAT POLİTİKALARI VE TÜRKİYE’NİN
BÖLGESEL İKTİSADİ VE POLİTİK ÇIKARLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Onur DEMİRCİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Adem ÜZÜMCÜ

KARS 2011

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Onur DEMİRCİ'ye ait "Güney Kafkasya Ülkelerinin Dönüşüm Süreci İktisat Politikaları ve Türkiye'nin Bölgesel İktisadi ve Politik Çıkarları" konulu çalışma, jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak oy *birle* kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

Doç. Dr. Adnan İzzet

Yrd. Doç. Dr. Erkan TOMUÇU

Yrd. Doç. Dr. Haydar EFE

.....
.....

İmza

[Handwritten Signature]

.....
.....

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../20 tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	IV
TABLO ve GRAFİK LİSTESİ.....	V
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA BÖLGESİ COĞRAFI AYRIM VE TARİHSEL ARKA PLAN

1.1.Coğrafi Ayrım.....	4
1.2.Tarihte Güney Kafkasya.....	8
1.2.1. Çarlık Rusya Öncesi Güney Kafkasya.....	9
1.2.2. Çarlık Rusya Döneminde Güney Kafkasya.....	12
1.2.3. Sovyet Döneminde Güney Kafkasya.....	18

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET SONRASI DÖNEMDE PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ SÜRECİ

2.1. Sosyalist Sistemin Ekonomik Yapısı.....	24
2.2. Sosyalist Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişin Teorik Temelleri.....	29
2.2.1. Piyasa Ekonomisine Geçiş Hızına İlişkin Yaklaşımlar.....	32
2.2.2. Geçiş Döneminde Başlangıç Koşulları ve Dönüşümün Başarı Göstergeleri.....	34
2.3. Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Sorunlar ve Örnek Modeller.....	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA ÜLKELERİNDE DÖNÜŞÜM SÜRECİ VE İKTİSADİ GELİŞMELER

3.1. Azerbaycan: Savaş Ekonomisinden Enerji Eksenli Büyümeye.....	49
3.1.1.Sovyet Döneminin Sonu ve Geçiş Süreci: 1991-2000.....	50
3.1.2.Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve Enerji Kaynaklarının Rolü.....	58
3.1.3.Temel Makro Ekonomik Göstergeler ve Dönüşüm Süreci: 2000-2010.....	70
3.1.4.Azerbaycan'ın Uluslararası Örgütlere Üyeliği ve Finansal Kuruluşlarla İlişkileri.....	82
3.2. Ermenistan: Siyasal Sorunlar Altında Ekonomik Büyüme.....	86

3.2.1. Sovyet Döneminin Sonu ve Dönüşüm Süreci: 1991-2000	87
3.2.2. Ermenistan Ekonomik Yapısı ve Dönüşüm Süreci: 2000-2010	92
3.2.3. Ermenistan'ın Uluslararası Örgütlere Üyeliği ve Finansal Kurumlarla İlişkileri	100
3.3. Gürcistan: Rusya Ekseninden Batı-ABD Çizgisine Geçiş	102
3.3.1. Sovyet Döneminin Sonu ve Dönüşüm Süreci: 1991-2000	102
3.3.3. Gürcistan'ın Uluslararası Örgütlere Üyeliği ve Finansal Kuruluşlarla İlişkileri	112

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-GÜNEY KAFKASYA İLİŞKİLERİ VE TÜRKİYE'NİN

BÖLGESEL ÇIKARLARI

4.1. Sovyet Döneminde İlişkiler ve Güney Kafkasya'nın Önemi	115
4.2. Bağımsızlığın Ardından: Türkiye-Güney Kafkasya İlişkileri	118
4.2.1. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri	119
4.2.1.1. Türkiye ve Azerbaycan Siyasi İlişkileri	119
4.2.1.2. Türkiye ve Azerbaycan Ekonomik İlişkileri	122
4.2.2. Türkiye-Ermenistan İlişkileri	130
4.2.2.1. Türkiye ve Ermenistan Siyasi İlişkileri	131
4.2.2.2. Türkiye ve Ermenistan Ekonomik İlişkileri	135
4.2.3. Türkiye-Gürcistan İlişkileri	137
4.2.3.1. Türkiye ve Gürcistan Siyasi İlişkiler	137
4.2.3.2. Türkiye ve Gürcistan Ekonomik İlişkileri	142
4.3. Bölgesel Sorunlar Işığında Türkiye'nin Siyasi Ve Ekonomik Çıkarları	147
4.3.1. Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan Üçgeni ve Çıkmazlar	147
4.3.2. Bölgesel Sorunlar, Çözüm Arayışları ve Türkiye'nin Çıkarları	150
4.4. Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Bazı Temel Aktörler ve Türkiye'nin Yeri..	161
4.3.1. ABD ve Güney Kafkasya İlişkileri	162
4.3.2. AB ve Güney Kafkasya İlişkileri	164
4.3.3. Rusya ve Güney Kafkasya İlişkileri	169
4.3.4. Diğer Küresel ve Bölgesel Güçlerin Güney Kafkasya ile İlişkileri	171
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	174
KAYNAKÇA	177
ÖZGEÇMİŞ	191

ÖZET

Sovyetler Birliği egemenliğinde, uzun yıllar merkezi planlı ekonomik sistem ile yönetilen Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, Sovyetlerin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarını ilan etmiş, serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı olarak bu doğrultuda birçok siyasi ve ekonomik reform gerçekleştirmiştir. Günümüzde Güney Kafkasya olarak adlandırılan bölgede yer alan bu üç siyasal yapı; tarihten gelen etnik sorunlar, siyasi çekişmeler ve ekonomik sıkıntılarla birlikte geçiş sürecinin zorluklarıyla mücadele etmektedir.

Güney Kafkasya ile tarihi ve kültürel bir geçmişe sahip olan Türkiye ise bölge ülkelerine olan yakınlığını ve ekonomik potansiyelini kullanarak etkin bir komşuluk siyaseti yürütmeye ve bölgesel bir işbirliği kurmaya çalışmakta; ancak siyasi sorunlar, bölge bağlamında Türkiye'yi de etkileyerek istenilen ekonomik ve siyasi ilişkilerin tam manası ile kurulamamasına neden olmaktadır. Ayrıca bölge üzerinde başta Rusya olmak üzere, ABD ve İran gibi ülkeler ile AB gibi bölgesel güçlerin politikaları da, bölge ilişkilerinde hassas bir dengenin oluşmasına neden olmaktadır.

Bu bağlamda, öncelikli olarak Güney Kafkasya ülkelerinin günümüz sorunlarına ışık tutmak amacıyla bölgenin tarihsel sürecinin incelenmesi ile başlatılan çalışma, serbest piyasa ekonomisi ve geçiş sürecine yönelik teorilere yer verilerek Güney Kafkasya ülkelerinin iktisadi politikaları ve geçiş süreçleri ile devam etmiştir. Ardından Türkiye'nin bölgesel ilişkileri ve bölgedeki diğer aktörlerin rolleri değerlendirilerek Güney Kafkasya-Türkiye ilişkileri ve bölgesel çıkarlar incelenmiştir.

Çalışmanın sonucunda Güney Kafkasya'nın ekonomik potansiyelini zayıflatan unsurların başında siyasal sorunların yattığı ve bu siyasal sorunların bölgede hassas dengeler yarattığı görülmüştür. Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan ekseninde yoğunlaşan bölgesel işbirliği projelerinde ise Türkiye, önemli ekonomik ve siyasi kazanımlar elde etmektedir. Ancak bu çıkarların genişletilmesi ve bölge potansiyelinin artırılması için Ermenistan faktörünün de denkleme dahil edilmesi gerekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Güney Kafkasya ve Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, geçiş ekonomileri.

ABSTRACT

Azerbaijan, Armenia and Georgia, which were ruled by the central-planned economic system under Soviet Union, declared their independence after the dissolving of the Soviet Union, made many economic and political reforms by deciding to use free market economic system. Today, these three political structures located in the region called South Caucasia are struggling with the difficulties of the transitio period with historical ethnic problems, political struggles and economic problems.

On the other hand, Turkey, which has a historical and cultural past with South Caucasia, is trying to have an active neighborhood policy and to establish a regional cooperation by using its closeness to the countries of the region and its economic potential; however, the political problems also effects Turkey as a regional problem and because of this political relations cannot be estalished totally. In addition to this, the policies of some countries like the USA, Iran, and especially Russia, and some regional powers like the EU creates a sensitive balance in the regional relations.

For this reason, this work which starts with the study of the historical process of the region in order to explain the current problems of the South Caucasian countries, continues with the economic policies and the transition periods of the South Caucasian countries by explaining the theories about free market system and transition period. Then, the relationship between South Caucasia and Turkey, and regional benefits are studied by evaluating Turkey's regional relations and the roles of the other actors of the region.

At the end of the study, it is understood that the most important factors that weaken the economic potential of South Caucasia are the political problems and that these political problems create a sensitive balance in the region. Turkey gains significant economic and political benefits by the regional cooperation projects between Turkey, Georgia and Azerbaijan. However, Armenia should also be added to this cooperation in order to widen these benefits and improve the potential of the region.

Key Words: South Caucasia and Turkey, Azerbaijan, Armenia, Georgia, Transition Economies

ÖNSÖZ

Tarihi dokusu ve kültürel çeşitliliği ile bilinen Kafkasya, sık sık siyasi sorunlarla gündeme gelmektedir. Sovyet egemenliği altında uzun süre dış dünyaya kapalı kalan bölge ülkelerinin, bağımsızlıklarının ardından uluslararası stratejik konumlarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Türkiye, yakın coğrafyası içinde yer alan bu bölgenin siyasi sorunlar altında gerçekleştirmeye çalıştığı ekonomik büyümede, bölgesel işbirliği ve bölge ülkelerinin bağımsızlığı sonrası izlediği politikalarla Güney Kafkasya’da önemli bir yer edinmeye çalışmaktadır.

Güney Kafkasya ülkelerinin piyasa ekonomisi koşullarına uyumlarının ve Türkiye-Güney Kafkasya ilişkilerinin ekonomik ve siyasi boyutunun incelenmesi ve bölgede gerçekleştirilecek ekonomik bir kalkınmadan Türkiye’nin ne gibi çıkarları olduğu Türkiye ve bölge açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda bölge ülkelerinin piyasa ekonomisine geçiş süreçlerinin, ağırlıklı olarak Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan üçgeninde yaşanan siyasi sorunların ekonomik ilişkilere yansımalarının, Gürcistan’ın etnik sorunları ve Rusya ile yaşanan siyasi gerilimlerin bölgedeki ekonomik potansiyele olan etkisinin incelenmesi gerekmektedir.

Tez çalışmamda gösterdiği yol ve sağladığı destekten ötürü tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Adem ÜZÜMCÜ’ye, Kafkasya hakkında kendisinden çok şey edindiğim, akademik bir bakış açısı kazanmamda bana yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Mehmet DİKKAYA’ya, ayrıca lisansüstü eğitimim boyunca bana destek olan Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinin bütün değerli hocalarına ve tez yazım aşamamda gösterdikleri fedakarlıklarla aileme en içten teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Bu çalışma ayrıca “Kafkas Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca desteklenmiştir. (Proje No: 2010iibf39)”

Onur DEMİRCİ

Haziran 2011

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AIOC	: Azerbaycan Petrolleri Uluslararası Konsorsiyumu
AP	: Avrupa Parlamentosu
ARDNF	: Azerbaycan Devlet Petrol Fonu
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS)
BP	: British Petrol
COMECON	: Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü (WTO)
EBRD	: Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası
EFF	: Genişletilmiş Fon Kolaylığı
ESAF	: Güçlendirilmiş Yapısal Uyum Kolaylığı
GSMH	: Gayri safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IBRD	: Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
IDA	: Uluslararası Kalkınma Birliği
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KEK	: Karma Ekonomik Komisyon
KDV	: Katma Değer Vergisi
MDA	: Merkezi ve Doğu Avrupa
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
SAGP	: Satın Alma Gücü Paritesi
SDR	: Özel Çekme Hakları
SOCAR	: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
USAK	: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi

TABLO ve GRAFİK LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 2.1	: Geçiş Ekonomilerinin Sınıflandırması.....	29
Tablo 2.2	: Geçiş Ülkeleri'nin Başlangıç Koşulları (1989-1991).....	35
Tablo 2.3	: MDA ve Baltık Ülkelerinde Tüketici Fiyat Endeksine Göre Enflasyon.....	44
Tablo 2.4	: MDA Ülkelerinde Büyüme Oranları: Reel GSYİH Oranları.....	47
Tablo 2.5	: Geçiş Ekonomilerinin Gösterge Puanları-EBRD (2010).....	48
Tablo 3.1	: Azerbaycan Savunma Harcamaları ve GSYİH İçerisindeki Payı.....	54
Tablo 3.2	: Azerbaycan, BDT ve MDA Ülkeleri Reel GSYİH Oranları, 1990-1999 (%).....	55
Tablo 3.3	: Azerbaycan ve BDT Ülkeleri'nde Toplam Yabancı Yatırım.....	56
Tablo 3.4	: Azerbaycan, BDT ve MDA Ülkelerinin Enflasyon Oranları.....	57
Tablo 3.5	: Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Petrol Üretimi.....	63
Tablo 3.6	: Azerbaycan Temel Makro Ekonomik Göstergeleri.	71
Tablo 3.7	: Azerbaycan'da Sermaye Hareketleri ve Mali Göstergeler.....	73
Tablo 3.8	: Seçilmiş Yıllara Göre EBRD Geçiş Endeksleri: Azerbaycan.....	79
Tablo 3.9	: Ermenistan, BDT ve MDA Reel GSYİH Oranları.....	88
Tablo 3.10	: Ermenistan, BDT ve MDA Ülkelerinin Enflasyonları Oranları.....	89
Tablo 3.11	: Ermenistan ve BDT Ülkeleri'nin Toplam Yabancı Yatırım Miktarları.....	90
Tablo 3.12	: Ermenistan Savunma Harcamaları ve GSYİH İçerisindeki Payı.....	91
Tablo 3.13	: Ermenistan Temel Makro Ekonomik Göstergeleri, 2000-2009.....	93
Tablo 3.14	: Ermenistan'da Sermaye Hareketleri ve Mali Göstergeler.....	96
Tablo 3.15	: Seçilmiş Yıllara Göre EBRD Geçiş Endeksleri: Ermenistan.....	98
Tablo 3.16	: Gürcistan, BDT ve MDA Ülkeleri Reel GSYİH Oranları, 1990-1999.....	104
Tablo 3.17	: Gürcistan, BDT ve MDA Ülkelerinin Enflasyon Oranları, 1991-1999.....	104
Tablo 3.18	: Gürcistan ve BDT Ülkeleri'nin Toplam Yabancı Yatırım Miktarları.....	105
Tablo 3.19	: Gürcistan Ekonomik Göstergeleri, 1995-1997.....	106

Tablo 3.20	: Gürcistan Temel Makro Ekonomik Göstergeleri, 2000-2009.....	107
Tablo 3.21	: Gürcistan'da Sermaye Hareketleri ve Mali Göstergeler.....	109
Tablo 3.22	: Seçilmiş Yıllara Göre EBRD Geçiş Endeksleri: Gürcistan.....	111
Tablo 4.1	: Türkiye'nin Azerbaycan ile Dış Ticaret Verileri, 2000-2010.....	127
Tablo 4.2	: Türkiye'nin Azerbaycan'a İhracatında Başlıca Ürünler ve İhracat Miktarları.....	128
Tablo 4.3	: Türkiye'nin Azerbaycan'dan İthalatında Başlıca Ürünler ve İthalat Miktarları.....	129
Tablo 4.4	: Türkiye'nin Gürcistan ile Dış Ticaret Verileri, 2000-2010.....	143
Tablo 4.5	: Türkiye'nin Gürcistan'dan İthalatında Başlıca Ürünler ve İthalat Miktarları.....	144
Tablo 4.6	: Türkiye'nin Gürcistan'a İhracatında Başlıca Ürünler ve İhracat Miktarları.....	145
Tablo 4.7	: Güney Kafkasya ve Türkiye İthalat-İhracat Göstergeleri, 2004- 2007.....	152
Grafik 2.1	: Seçilmiş Geçiş ekonomileri için J-Eğrisi.....	36
Grafik 2.2	: Gruplandırılmış Ülkelerde Reel GSYİH Değişimi.....	45
Grafik 3.1	: Azerbaycan'da Petrol Üretimi ve Tüketimi.....	64
Grafik 3.2	: Azerbaycan'da Doğal Gaz Üretim ve Tüketimi.....	65

GİRİŞ

Günümüzün ekonomik ve siyasi yapısını oluşturan uluslararası ilişkiler ağında bölgesel olarak geliştirilen stratejiler ve uygulamaya geçirilen politikalar, uluslararası güç dengelerinin oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Uluslararası rekabet konusunda stratejik bölgelerde siyasi ve ekonomik alanda söz sahibi olmak, gittikçe önem kazanmaktadır. Dolayısı ile dünya üzerinde bir çok ülke siyasal ve/veya ekonomik entegrasyonlar ile gerek bölgelerinde gerekse uluslararası ilişkiler ağında daha güçlü bir konuma gelmeye çalışmaktadır.

Bölgesel bir güç olan Avrupa Birliği (AB), özellikle Soğuk Savaş sonrasında kazandığı uluslararası siyasi güç ve etkinlik ile bölgesel bütünlüğe ve yarattığı etkilere önemli bir örnek teşkil eder. Bu durum, sadece Avrupa Birliği'nin bütününe değil aynı zamanda Avrupa Birliği üyesi olan ülkeleri de uygulanan ortak politikalarla bölgesel ve uluslararası bir güç konumuna ulaştırmıştır. Diğer yandan tam tersi bir durumun Ortadoğu için geçerli olduğu söylenebilir. Her ne kadar Ortadoğu tüm dünya ülkeleri için strateji belirlemede öncelikli bölgelerden biri olsa da, bölge ülkelerinin zayıf entegrasyonları, siyasi ve ekonomik bir gücün oluşumuna zemin hazırlayamamaktadır.

Günümüzde bölgesel ve küresel güçlerin önemli etkinlik sahalarından biri de Güney Kafkasya Bölgesi'dir. Güney Kafkasya; Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından uluslararası alanda gittikçe önem kazanan, bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletlerini kapsayan bölgedir. Bölge, Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarına olan yakınlığı ile enerji kaynaklarının Batı'ya aktarılması hususunda önemli bir konuma sahiptir. Ancak Güney Kafkasya ekonomik ve siyasi potansiyelini yeterince kullanamamaktadır. Bu hususta Güney Kafkasya ülkelerinin birbirleriyle olan siyasal sorunları ile bölge ülkelerinin bu siyasal sorunlar üzerindeki stratejik hamleleri, bu bölge ile ilgili politika ve stratejilerde önemli bir yer tutmaktadır. Bölge üzerinde etkili olan Rusya, Türkiye, İran ve bölge ile sınırı olmayan Amerika Birleşik Devletleri, AB, Çin ve çeşitli uluslararası güçler, bölgenin özellikle enerji ve enerji güvenliği konusunda giderek artan bir öneme sahip olduğunun farkında ve bölgesel stratejilerini de buna göre şekillendirmektedir.

Siyasal sorunların yanında Güney Kafkasya ülkeleri, ekonomik dönüşüm süreçlerinden kaynaklı önemli sıkıntılarla da karşılaşmıştır. Uzun yıllar Sovyetler Birliği şemsiyesi altında yaşayan Güney Kafkasya ülkeleri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasının ardından bağımsızlıklarını ilan

ederek ekonomik ve siyasi olarak bir dönüşüm sürecine girmiştir. Sosyalist sistemin işlevselliğini kaybettiğini düşünen bölge ülkeleri, siyasi ve ekonomik olarak sistem değişikliğine yönelerek *piyasa ekonomisi* modelini tercih etmiştir. Aynı durumu yaşayan bir çok sosyalist ülkede olduğu gibi bu ülkelerde de uluslararası topluma entegre olma ve piyasa ekonomisine geçiş için gerekli reform süreçlerine başlanmış ancak bu süreçte yapısal ve kurumsal altyapı eksiklikleri, yasal düzenlemelerin yetersizliği ve sosyolojik sorunlar gibi bir çok sorunla karşı karşıya kalınmış, yüksek enflasyon, negatif büyüme oranları ve işsizlik gibi çeşitli makroekonomik dengesizlikler yaşanmıştır.

Türkiye'nin Güney Kafkasya ülkeleri ile olan tarihi ve kültürel geçmişi ve günümüzde Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya'nın çıkarlarının kesiştiği bir noktada bulunması Türkiye'ye bölge üzerinde önemli bir strateji kazandırmaktadır. Bölgedeki güç unsurlarına Çin ve İran'da eklendiğinde Türkiye'nin bölge açısından önemli bir kavşakta olduğu görülebilir. Bu açıdan Güney Kafkasya Bölgesi'nde Türkiye'nin izlediği politikalar ile siyasi ve ekonomik ilişkileri bölge için önem taşımaktadır. Ayrıca Türkiye, bölge ülkelerinin en yakın Batı komşusu olarak uluslararası piyasalara entegre olmaya çalışan Güney Kafkasya ülkeleri için önemli bir konumda ve yapıdadır. Bu belirgin siyasi ve ekonomik yapısı ve konumuyla Türkiye, Güney Kafkasya ülkeleri için önemli bir stratejik ortak olabilir. Ancak siyasal ve ekonomik konjonktür günümüz itibariyle bu stratejik ortaklığa bazı engeller çıkarmaktadır.

“Güney Kafkasya Ülkelerinin Dönüşüm Süreci İktisat Politikaları ve Türkiye'nin Bölgesel İktisadi ve Politik Çıkarları” ismi verilen tez çalışması: Konu olarak, SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın sosyalist ekonomiden piyasa ekonomisine geçişleri ve bu dönüşüm sürecinde izledikleri iktisadi politikaları ve Türkiye'nin bölgesel iktisadi ve politik çıkarlarını içermektedir.

Çalışma iki temel hipoteze göre şekillendirilmiştir. Birinci hipotez: “Güney Kafkasya ülkelerinin iktisadi gelişiminde ve sosyalist ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş süreçlerinde bölge içi siyasal sorunların negatif bir etki yarattığıdır” İkinci hipotez ise: “Türkiye'nin, Güney Kafkasya'nın siyasi ve ekonomik istikrarında oynayacağı daha etkin bir rol ile bölgesel bir kalkınma yaratarak iktisadi ve uluslararası politik çıkarlar elde edecektir.”

Çalışmanın hazırlanmasında geniş bir literatür taraması yapılarak kurumsal teknikler kullanılmıştır. Çeşitli uluslararası kuruluşların; DPT, TÜİK, Dış Ticaret Müsteşarlıkları'nın; ülkelerin Merkez Bankaları ve uluslararası kuruluşların veri

bankalarından yararlanılmıştır. Güney Kafkasya ülkelerinin piyasa ekonomisine geçiş süreçleri ise genel olarak: IMF, EBRD ve Dünya Bankasının raporları doğrultusunda incelenmiştir. Bölge ülkelerinin Türkiye ilişkilerinde ise, TİKA'nın yıllık raporlarından; çeşitli kurum ve kuruluşların ülke raporlarından faydalanılmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde: Bölge ülkelerinin bağımsızlık öncesi siyasi ve ekonomik durumları aktarılmaya çalışılarak bugünkü siyasal ve ekonomik konjonktürün tarihi arka planı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla bölgenin tarihi süreçte içerisinde aldığı yol, bölgedeki ağırlıklı Rus etkisi de dikkate alınarak Rusya eksenli bir çerçevede ele alınmıştır. Çarlık Rusya öncesi dönemde Kuzey ve Güney Kafkasya bir bütün olarak incelenmiş ve bölgeye etki eden unsurlara yer verilmiştir. Ardından bölgedeki Çarlık Rusya hâkimiyetinin artmasına paralel olarak bu sürecin ülkeler üzerindeki etkisi ve Osmanlı Devleti-İran-Çarlık Rusya üçgeninde bölgedeki güç mücadeleleri, bağımsızlık hareketleri ve genel itibariyle ekonomik durum aktarılmıştır. Bu bölümde son olarak, Çarlık Rusya'nın yıkılmasının ardından Sovyetler Birliği hakimiyetine giren bölge ülkelerinin bu zaman dilimi içerisindeki siyasi ve ekonomik durumları aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde bağımsızlıkla birlikte ülkelerin piyasa ekonomisine geçiş süreci incelenmeden önce kavramsal çerçeveyi temellendirmek amacıyla sosyalist ekonomik sisteme değinilmiş bu sistemin birçok ülkede yıkılmasının ardından piyasa ekonomisine geçiş sürecinde karşılaşılan zorluklar, izlenen politikalar ve piyasa ekonomisinin koşulları, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri örneklerden yola çıkılarak aktarılmıştır. Üçüncü bölümde bölge ülkelerinin bağımsızlık sonrası siyasi gelişmelerine ve piyasa ekonomisine geçiş süreçlerine değinilerek bu dönüşüm evresinde karşılaşılan zorluklar ve sektörel gelişmeler ele alınmıştır.

Bölge ülkeleriyle uzun bir tarihi ve kültürel geçmişe sahip olan Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkilerinin ve bölgesel çıkarlarının incelendiği dördüncü bölümde Güney Kafkasya politikaları ve bölgedeki siyasi-ekonomik ilişkileri ile uluslararası güçlerin bölgedeki stratejilerine değinilerek bölgenin uluslararası ilişkilerdeki konumu incelenmiştir.

Sonuç bölümünde ise Güney Kafkasya Bölgesi'nin ekonomik ve siyasi potansiyeli üzerinde durularak bu potansiyelin daha aktif bir şekilde nasıl kullanılacağı ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ilişkilerinin genel bir görünümü verilerek daha fazla ekonomik ve politik çıkar sağlanması konusunda siyasal sorunların çözümüne değinilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA BÖLGESİ COĞRAFİ AYRIM VE TARİHSEL ARKA PLAN

Avrupa ve Asya kıtalarının geçiş noktasında bulunan, tarihi, kültürel, ekonomik ve siyasi yönüyle tarihsel süreç içerisinde önemli bir yere sahip olan Kafkasya coğrafyası, zaman içinde siyasi, kültürel farklılıklar, ekonomik altyapı ve bölgesel ayrışmalardan kaynaklanan sebepler dolayısıyla literatürde Kuzey ve Güney Kafkasya olarak nitelendirilen bir yapıya dönüşmüştür. Geçmişte Kafkasya olarak tanımlanan coğrafya: Bugünkü Rusya Federasyonu'na bağlı federal devletlerden oluşan ve günümüzde de Kuzey Kafkasya olarak adlandırılan bölgeye verilen isimdi. Bugünkü ismiyle Güney Kafkasya olarak adlandırılan bölgeye ise geçmişte farklı isimlendirmeler söz konusu olmuştur. Osmanlılar ve Araplar bölge için Mavera-i Kafkasya ismini kullanmış, Ruslar ise Zakavkaz yani Kafkas Ötesi demiştir. Bunların dışında Transkafkasya ismi de bölge için sıklıkla kullanılmıştır. Günümüzde ise bölge Güney Kafkasya olarak bilinmektedir.¹ Kafkasya coğrafyasının özellikle Sovyetlerin dağılmasından sonraki dönemde yeniden şekillendiği görülür. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını kazanmaları, bölgede yeni bir süreçte beraberinde getirmiştir.

Çalışmanın bu bölümünde bölgenin coğrafi konumundan kaynaklanan stratejik öneminin daha iyi anlaşılabilmesi için coğrafi bir ayırım yapılarak bölgenin siyasi bir haritası çıkarılmıştır. Bu siyasi harita çıkarılırken bölgenin coğrafi konumunun niçin önemli olduğu üzerinde durulmuş ve bu sorunun beraberinde getirdiği tarihsel arka plan incelenmiştir. Bu bağlamda, günümüz yapılanmasının nasıl oluştuğunu daha iyi anlamak ve temel problemleriyle çözüm alanlarını tarayabilmek için sürecin tarihsel olarak ele alınması gereklidir.

1.1.Coğrafi Ayrım

Kafkasya Bölgesi, günümüz coğrafi ve siyasi literatüründe Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olarak iki ayrı bölge şeklinde tanımlanmaktadır. Kuzey Kafkasya Bölgesi Rusya Federasyonu'na bağlı çeşitli federal devletlerden oluşmakla beraber Güney

¹ Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2.Baskı, 2009.

Kafkasya Bölgesi de temel olarak 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’dan oluşmaktadır.

Günümüzde Kuzey Kafkasya olarak nitelendirilen bölge Rusya Federasyonuna bağlı Adıgey, Karaçay-Çerkez, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, İnguşetya, Çeçenistan ve Dağıstan halklarının yaşadığı bölge olarak nitelendirilmektedir. Geçmişte Transkafkasya yada Kafkasya Ötesi olarak da nitelendirilen Güney Kafkasya Bölgesi ise siyasi bağımsızlıkları uluslararası alanda tanınmış ve ekonomik olarak belirli bir ağırlık kazanmış olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan olarak bilinen üç devletten oluşmaktadır. Ancak Güney Kafkasya için bir değerlendirme yapılırken, bu üç devlet dışında bölgedeki diğer yapılanmaların da bilinmesi gerekmektedir. Güney Kafkasya Bölgesi’nde siyasi durumu hala belirsizliğini koruyan, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunların önemli bir bölümüne kaynaklık eden Dağlık Karabağ Bölgesi, Gürcistan içinde yer alan Abhazya ve Acaristan Özerk Cumhuriyetleri ile 2008’de Rusya ve Gürcistan’ı savaşın eşiğine getiren Güney Osetya Bölgesi de yine Güney Kafkasya Bölgesi içinde yer alan siyasi yapılanmalardır. Güney Osetya ve Abhazya Rusya tarafından tanınmakla beraber uluslararası ilişkilerdeki durumları belirsizliğini korumaktadır.

Güney Kafkasya Bölgesi’nin oluşumunda ve şekillenerek günümüz yapılanmasına kavuşmasında, Çarlık Rusya’sı, Sovyetler Birliği ve devamı olarak nitelenebilecek Rusya Federasyonu başta olmak üzere tarihi süreç içerisinde İran, Osmanlı Devleti, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği (AB) ile uluslararası güç olarak nitelenebilecek birçok devletin etkisinden bahsedilmesi mümkündür.

Güney Kafkasya’nın günümüzde kazandığı ve giderek yükselen stratejik konumu, bölgeyle ilişkili birçok ülke ve bölgesel nitelikli güç sayılabilecek unsurun Güney Kafkasya Bölgesi üzerinde doğrudan yada dolaylı olarak bir etki alanı oluşturmaya çalışarak, bölge üzerinde stratejik bir hedefleme yapmalarına neden olmaktadır. Gerek Soğuk Savaş döneminde gerekse Soğuk Savaş sonrası dönemde hem bölgenin coğrafi konumundan kaynaklanan stratejilerde hem de bölgenin siyasi yapısında meydana gelen değişimlerin getirdiği stratejilerde sık sık farklılıklar olmakla birlikte hiçbir zaman uluslararası toplum tarafından bölgeye gösterilen ilgi etkisini yitirmemiştir. Aksine günümüzde bölgeye yönelik uluslararası ilginin giderek arttığı görülür.

Güney Kafkasya Bölgesi’nin coğrafi olarak bir sınırı çizilmeye çalışılırsa, Kafkas sıradağlarının güneyinde yaklaşık olarak 37° – 43° Kuzey enlemi ile 41° – 50° Doğu boylamları arasında kalan; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ı içine alan

200.000 km²'lik alanı kaplayan bir bölge olduğu görülür.² Her ne kadar Güney Kafkasya sadece Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan isimlerini çağrışırsa da bu bölgede bölge içi sorun teşkil eden Dağlık Karabağ, Abhazya, Acaristan Özerk Cumhuriyeti ve 2008'de Rusya-Gürcistan gerginliğine yol açan Güney Osetya yerleşimleri de bulunmaktadır. Özellikle bu sorunlu alanların varlığını atlamak bölgesel sorunların temeline inilmesini zorlaştırabilir.

Orta Asya ve Avrupa kıtasıyla Doğu - Batı ekseninde, Rusya - Orta Doğu - Türkiye - İran hattında ise Kuzey-Güney ekseninde bir geçiş alanı hüviyetinde olan bölgenin uluslararası alanda da stratejik bir ayrıcalık sahibi olduğunu söylemek mümkündür. Bu stratejik ayrıcalık Hazar doğal gaz ve petrol kaynaklarının geçiş koridorunda bulunmasıyla temellendirilebilir. Bölge ülkeler bazında ele alındığında, gerek Hazar enerji kaynaklarına yakınlığı gerekse de bölgedeki nüfus potansiyeli açısından Azerbaycan'ın, Gürcistan ve Ermenistan'a oranla daha stratejik bir konumda olduğu görülür. Ancak diğer iki ülkenin de Hazar enerji kaynaklarının batıya aktarılmasında oynadığı yada oynayabileceği rollerde unutulmamalıdır.

Coğrafi ayrımları belirleyen siyasi çizgiler çizilirken etnik unsurların bölge üzerindeki rolünün de değerlendirilmesi gerekir. Nitekim Kafkasya'nın en fazla dikkat çeken yönlerinden biride toplumsal ve sosyo-kültürel çeşitliliğidir. Bu çeşitliliğin içinde hem dil hem de din çeşitliliği mevcuttur. Linguistik açıdan bakıldığında Kafkasya bünyesinde üç ayrı ana dil gurubu görülür. Bunlar;

- Kafkas Dil Grubu,
- Türkik Diller Grubu ve
- Hint-Avrupa Dil Grubu

Bu ana dil sınıfları içerisinde Güney Kafkasya Bölgesinin dil gruplarını belirtmek gerekirse: Kafkas dil grubunda; Kartvel, Mingrel, Svan ve Laz; Türkik diller grubunda: Azeri ve Türkmen topluluklarının konuştuğu Oğuz grubu; Hint-Avrupa dil grubunda ise: Oset, Tatlar ve Slavik grup ile tamamıyla ayrı bir şekilde değerlendirilen Ermenice yer alır.³ Etnik unsurlardaki bu çeşitliliğin bölgede bir kültür mozaïği yaratması beklenirken, Sovyet yönetiminin siyasi hamlelerinde, bu etnik çeşitlilik fazlasıyla kullanılmış ve bölgede etnik bir mücadele yaratılmıştır. Sovyetlerin bu bağlamda uyguladığı böl-parçala-yönet politikaları hem bölgedeki

² Sefa Sekin ve Rahşan Tekin, "Güney Kafkasya ve Gürcistan", **Kafkasya Araştırma & Analiz Dergisi**, Sayı:2 (Nisan 2006-Eylül 2006), s.30.

³ Mithat Çelik Pala, "Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya", **Kafkasya Araştırma ve Analiz Dergisi**, Sayı:1, (Ekim 2005-Mart 2006), s.40-41.

mozaikçi zedelemiş hem de bölgeyi daha da kaotik bir sürece sürüklemiştir. Bunun en çarpıcı örneği Kuzey Kafkasya'da görülmüştür. Dil, tarih, kültür ve etnik köken açısından birbirine daha yakın olan Karaçay – Malkarlılar Sovyet yönetimi tarafından birbirlerinden ayrılarak Karaçay – Çerkez Özerk Bölgesi oluşturulmuş, Malkarlarla da Çerkezlerin bir diğer kolu olan Kabardeyler birleştirilerek Kabardin-Balkar Özerk Bölgesi kurulmuştur.⁴ Güney Kafkasya'daki Sovyet etkisi ise günümüzde Dağlık Karabağ ve Güney Osetya gibi bölgesel sorun teşkil eden konularda belirginleşme göstermektedir. Gerek geçmişte Çarlık Rusyası'nın ve Sovyet Yönetimi'nin izlediği bölge parçala-yönet politikaları gerekse de aynı politikayı sürdürmekte olduğu söylenebilecek olan Rusya'nın⁵ izlediği günümüz politika ve tutumlarından dolayı da etnik unsurların bölgesel istikrarsızlık adına kullanıldığı söylenebilir.

Bölgedeki bir diğer etkin çeşitlilik unsuru olarak dini faktörlerden de bahsedilebilir. Kafkasya Bölgesi inanç sistemleri açısından da çeşitlilik gösteren bir bölgedir. Nitekim bir çok dönemde dini unsurların etkisiyle bölgede özellikle Sovyet Yönetimine karşı ayaklanmalar yaşanmış ve ortak bir dinin getirdiği bütünleşmeler görülmüştür. Örneğin: Etnik unsurların çokluğu ve milliyetçilik duygularının yoğunluğunun bölge halklarının birleşmesine mani olduğu bir dönemde *Dini-İslami* bir hareketle Kafkasyalılar, uzun süre Ruslara direniş göstermişlerdir. 1829'da Gazi Muhammed ile başlayıp 1859'da Şeyh Şamil ile sona eren ve *İmamlar Dönemi* diye adlandırılan bu direniş dönemlerinin en güçlüsünde İslam dini ve cihat anlayışı ile Kafkasya da bir bütünlük sağlanmış ve bu direniş vesilesiyle Ruslara karşı önemli kazanımlar elde edilmiştir.⁶ Kuzey Kafkasya'daki bu İslami akım bölge halkının dönem dönem dini duygularla yakınlaşmasını sağlamıştır.

Güney Kafkasya Bölgesindeki dini çeşitliliğe bakmak gerekirse, tek tanrılı dinlerden önce çeşitli inanç sistemlerinin bölgeye hâkim olduğu görülür. Hıristiyanlık ve İslam ise bölgedeki temel inanç sistemini oluşturmuştur. Bölgenin Hıristiyan nüfusunu Gürcüler, Osetlerin Iron ve Tuallag kolları, Abhazlar ve Ermeniler oluşturur. Müslüman nüfusu ise; Digor Osetleri, Gürcülerin Osmanlı hâkimiyetini kabul etmelerinin ardından Müslüman olan Abhazların bir bölümü ve Azerbaycan oluşturmaktadır.⁷

⁴ Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2002, s.171.

⁵ Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, s.60-61.

⁶ Pala, *Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya*, s.41.

⁷ Ali Faik Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2003, s.75

Günümüzde bölgede yaşanan coğrafi bölünme ve bütünleşememe gibi problemler, bölgenin eskiye dayalı stratejik konumunun ve daha önce değinilen etnik çeşitliliğinin, bölgede yaşanacak istikrarsızlıktan faydalanabilecek etkenler tarafından kullanılmasıyla çözülememekte ve daha karmaşık bir hal almaktadır. Bölge, geçmişte olduğu gibi bu karmaşa ve çatışmalar arasında elde ettiği bugünkü konumuyla da gerek bölgesel güçler gerekse de bölge dışı aktörler tarafından, küresel güç dengelerinin oluşumunda bir etki alanı olarak uluslararası bir konumdadır.

1.2.Tarihte Güney Kafkasya

Kafkasya Bölgesinin coğrafi yapısından kaynaklanan stratejik savunma kolaylığı, tarih boyunca bu bölgenin tam olarak hâkimiyet altına alınmasına engel teşkil ettiği gibi aynı coğrafi yapı bölgesel bir gücün doğmasına da engel olmuştur. Bölgenin fiziki coğrafisinden kaynaklanan dağlık yapısı, bölge halkının vadi boylarında, yüksek yaylalarda ve dağlık alanlarda yaşamasına ve kültürlerini de günümüze kadar muhafaza edip bölgede bir “kültür mozaigi” oluşmasına katkı sağlamıştır. Ancak aynı kültür çeşitliliği bir dezavantaj yaratarak milletleşme ve devletleşmenin önünde bir engel de teşkil etmiştir.⁸

Kafkasya tarihine etki eden devletler incelendiğinde tarihi dönemlerde bir çok devletin bölgede etkinlik kurmaya çalıştığı gözlenebilir. Ancak bölgenin bugünkü siyasi yapısının oluşumunda özellikle 1552’de Rusya’nın Kazan Hanlığını ele geçirmesiyle başlayan bölgedeki güç savaşları Rusya-Osmanlı-İran üçgeninde ağırlık kazanmış ve uzun süre bu etki altında kalmıştır. Günümüzde ise sadece bölge güçleri değil bölge dışı faktörlerin de Kafkasya’da hâkimiyet mücadelesi içine girdiği söylenebilir.

Kafkasya Bölgesi’nin günümüz şekillenmesinde en önemli etken olarak ise Rus hakimiyetinden bahsedilebilir. Gerek Rusya’nın hâkimiyetinin bölgede uzun süre etkili olması, gerekse Sovyet döneminde bölgeye yönelik bir çok siyasi tutum ve davranış sergilenmesi bu etkiyi doğuran nedenler olarak göstermek mümkündür. Bu açıdan tarihsel arka plana ışık tutulurken Rusya ekseninde bir yön çizmek daha doğru olacaktır.

Bu bölümde Güney Kafkasya’nın tarihsel sürecinden bahsedilirken, Rusya faktörünün etkili olmadığı dönem ayrı, Rus etkisinin başladığı dönemler de ayrı ayrı ele alınmaktadır. İlk aşamada Kuzey ve Güney Kafkasya bir bütün olarak değerlendirilerek, ilk çağlardan Çarlık Rusya dönemine kadar olan zaman diliminde

⁸ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s.16

Kafkasya topraklarında güç mücadelesi veren unsurlar ele alınmaktadır. Daha sonra ise Çarlık Rusya'nın kuruluşundan Sovyetler dönemine ve Sovyetler Birliği döneminden bağımsızlık dönemine kadar olan süreçte Güney Kafkasya incelenmektedir.

1.2.1. Çarlık Rusya Öncesi Güney Kafkasya

Günümüz Kafkasya'sındaki yapılanmanın esas temelleri bölgedeki Rus etkisinin başlamasıyla birlikte şekillenmiştir. Ancak Kafkasya'nın geçmişi çok daha uzun bir döneme dayanır. Eski çağlardan beri Kafkasya önemli merkezlerden biriydi. Birçok görüşe göre 400 bin yıla yaklaşan bir süre önce Kafkasya'da ilk yaşam kalıntılarına rastlanır.⁹

Kafkasya'nın belli bir güç ortaya çıkartamaması bölge üzerinde de birçok devletin egemenlik yarışına girmesine sebep olmuştur. Kafkasya bölgesi üzerinde kavimlerin, büyük devletlerin, imparatorlukların ilk çağlardan beri süregelen bir hâkimiyet mücadelesine rastlanmaktadır. İlkçağda Romalılar, Persler, İskitler; Ortaçağda Bizanslılar, Sasaniler, Hazarlar bölge üzerinde hâkimiyet mücadelesi vermiştir.¹⁰

M.Ö. III. bin yılda Kafkasya; Güney Rusya, Mezopotamya ve Anadolu'daki uygarlıklarla ilişkisi olan önemli bir metal işleme merkeziydi. Bölgede ilk etkili devlet olarak M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren hakimiyet kuran Kimmerler'den bahsedilir.¹¹ Kimmerler etnik bakımdan Orta Asya kavimlerine dayanan Ural-Altay kökenli bir toplumdur. M.Ö. XIII. yüzyıldan M.Ö.VIII. yüzyıla kadar olan dönemlerde çeşitli kollar halinde Kafkasya, Kırım ve Dinyeper havzasındaki alanlara yayılmışlardır. Bu yayılma Orta Asya'da görülen kavimler kaynaşması ile bağlantılıdır. Kimmerler'in ardından bölgede İskitler ağırlık kazanmıştır. Özellikle İskitler ve Kimmerler bölgede bugün de etkili olan izler bırakmıştır. İskit ve Kimmer kültürünün çeşitli uzantıları günümüzde Karaçay-Malkar ve Oset halklarının kültürel öğelerinde de yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında bölgenin etnik yapısının ve kültürel öğelerinin oluşumunda ve çeşitliliğinde tarihi öğelerin ağırlığı görülür. Kafkasya'da etkisi görülen bir diğer unsur da Yunan ve Roma kolonileridir. Yunan ticaret kolonileri M.Ö. 8-6. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Bu tarihten sonra Kafkasya uluslararası ticaret ilişkilerindeki mevkisini güçlendirmiştir.¹² Kafkasya'nın bu tarihi dönemlerinde başlıca ihraç mallarını, bakır ile tunç ve bu madenlerden elde edilen eşyalar oluşturmaktaydı. Bunların dışında tahıl, tuzlu balık, kenevir, kendir, kereste,

⁹ Mahmut Bi, "Kafkas Tarihi", Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s.19.

¹⁰ Saydam, "Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)", s.25.

¹¹ Demir, "Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya", s.63.

¹² Tavkul, "Kafkasya Gerçeği", s.53-63.

katran, deri, kürk ve bunun gibi maddelerde ihraç edilmekteydi. Güney Kafkasya'ya bakıldığında ise Gürcistan ve Ermenistan'da kıymetli kumaşlar ve hayvan ticaretinin ağırlıklı olduğu görülür. Hayvan ticaretinde en büyük ticari faaliyetlerden biride Ermenistan'ın İran'a yılda 20.000 at göndermesiydi. Kafkasya'da at yetiştirilmeciliğiyle ise genel olarak Ablanlar ilgilenirdi.¹³

Bölgede yaşayan kavimlerden biri olan Albanlar'ın ilk merkezleri Derbent civarıdır. Albanlar diğer Kafkas kavimleri gibi ticaret, ziraat, hayvancılık ve avcılıkla geçinirdi. Yunanlılarla çeşitli mal mübadelesi yaparak ticari ilişkiler kurmuşlardır. Yine Albanlar'dan sonra da Kafkasya'da varlık gösteren Sarmat ve Alan kavimlerine de rastlanılır.¹⁴

M.S.372'de ise bölgede Hun etkisi görülür; Ancak Hunlar burayı daha çok bir geçiş bölgesi olarak kullanmışlar ve Romalılarla önemli savaşlar yapmışlardır. Daha sonra ise Hunları batıya iterek bölgeye yerleşen Avarlar, başta Bizans ve Sasaniler olmak üzere birçok bölge devleti ile mücadeleye girmiştir. Hazarlar da M.S. 558'li yıllarda Kafkaslarda hakim duruma gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti ise yine Kafkasya'da varlık gösteren devletlerden biridir. Alparslan'dan itibaren bölgeye yönelik çeşitli seferler düzenlenmiştir. Daha sonra Anadolu Selçuklu döneminde de bölgeye olan ilgi sürmüştür. Kıpçaklarda aynı yıllarda Kafkasya'nın kuzeyinde etkili olan ve bölgenin Türkleşmesinde büyük rol oynayan kavimlerden biridir.¹⁵ Ancak özellikle Yunan kolonilerinin ortadan kalkmasıyla bu bölgede önemli bir hakimiyet kuran Selçuklular siyasi istikrarla birlikte ticari faaliyetlerin canlanmasını da sağlamıştır. Bölgeye sistemli bir politika uygulayan Selçuklular yaptıkları fetihlerle Horasan bölgesini ve Kafkasları ele geçirilmiş, Ermenistan ve Gürcistan oradan da İskandinavya ve Avrupa'ya kadar uzanan ticaret yollarını hakimiyet altına almıştı. Kafkasya'da sağlanan güven ortamıyla uluslararası ticaret artmış ve önemli kervan yolları üzerinde bulunan Tebriz, Ahlat, Şirvan, Nahçıvan, Bakü ve Tiflis gibi büyük şehirlerde, ticari faaliyetin gerçekleştiği büyük pazarlar oluşturulmuştur. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, Kafkasya bölgesinde uyguladığı para politikaları ve ticaret politikalarıyla ticaretin artmasına ve halkın refah düzeyinin yükselmesine katkıda bulunmuştur.¹⁶

Bölgede uzun süre hakimiyet kuran Moğolların bir uzantısı olan Altın Ordu Devleti'nin Kafkaslarda hâkimiyet kurduğu dönemlerde ise Kuzey Kafkasya doğrudan yönetilmiş Güney Kafkasya ile de yakın ilişkiler kurulmuştur. Altın Ordu

¹³ Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, Çizgi Kitapevi, 2000, s.50-51.

¹⁴ Bi, **Kafkas Tarihi**, s.342-348.

¹⁵ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.63-64.

¹⁶ Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.313-314.

Devleti'nin etkinliği Rusların güneye inmesini uzun süre engellemiştir. Timur'un saldırılarıyla Altın Ordu Devleti Kırım, Kazan, Astarhan, Nogay ve Sibir Hanlıklarına blnmştir. Blndkten sonra devletin gücü bir nebze azalmış olsa da özellikle Kırım Hanlığı'nın etkisi bölgede bir müddet daha hissedilmiştir.

M.S. 500'l yıllarda bölgede etkisinden çok fazla bahsedilmeyen Rusya bu dönemde çeşitli Knezliklerle¹⁷ yönetilmekteydi. En gcl Knezliği ise Moskova Knezleri oluşturmaktaaydı. Kırım Hanlığı ise bölgedeki hakimiyetiyle bu Knezlikler üzerinde bir etkiye sahipti. Örneğin: Moskova Knezleri bölgenin en gcl hanlıklarından olan Kırım Hanlığı'na hediyeler vermekle yükümlüydü. Dolayısıyla Rus etkisinin bölgede henüz bir g konumunda olmadığı görülür. Ancak gerek Altın Ordu Devleti'nin gerekse de sonrasında Kırım Hanlıklarının Rus derebeylerine karşı sistemli bir devlet siyaseti gütmemesi, Rus nüfusu açısından olumlu birçok sonuç doğurmuştur. Buna Osmanlı Devleti'nin bölgedeki politikaların belirlenmesini tamamen hanlara terk etmesi de eklenirse bir sonuç olarak XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yeni bir siyasi güç olarak Moskova Knezliği, bölgenin siyasi dengesini değiştirebilecek bir konuma ulaşmıştır.¹⁸

Günümüzün bölgedeki en etkili glerinden biri olan Rusya'nın ise bölgedeki ilk büyük hamlesi 1552'de Kazan Hanlığını ele geçirmesiyle başlar. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti de Rusya'nın bölgede etkinlik yaratmaya başlamasıyla Kafkasya'ya olan ilgisini arttırmıştır.¹⁹ Osmanlı'nın bölgeye olan ilgisi bir şark seferiyle de fiili hale dnşmştir. 1578'de Osmanlı ordusunun gerçekleştirdiği bu seferin esas amaçları, şii baskısıyla Sünni vergisi ödeyen Dağıstan ve şirvan halkını korumak, Kanuni devrinden beri süregelen Gürcistan Krallarının Safevilere karşı yardım isteklerine cevap vermek, Hac ve ticaret yollarını aarak Hazar Denizi sahillerini kontrol etmek ve bu yolla Türkistan'a ulaşmak şeklinde özetlenebilir.²⁰

Rusya'nın bölgede etkinlik sahasının artmasıyla birlikte Kafkasya'daki g mücadeleleri de artış göstermiştir. Bu açıdan arlık Rusya'sının kuruluşu ve bir güç olarak bölgede varlığını kanıtlaması günümüz siyasi, sosyal ve ekonomik yapılanmasına da yansıdağından öncelikli olarak arlık Rusya'sının oluşumunu ele almak sonrasında ise Kafkasya Bölgesi zerindeki hakimiyetini ve etkilerini değerlendirmek gereklidir.

¹⁷ Knez: Prenslıklere verilen isim.

¹⁸ Saydam, **Kırım ve Kafkas Gleri (1856-1876)**, s.25-27.

¹⁹ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.64-65.

²⁰ Yunus Zeyrek, **Tarh-i Osman Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri ve Tebriz'in Fethi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.6-7.

1.2.2. Çarlık Rusya Döneminde Güney Kafkasya

Uluslararası ilişkiler ve tarihsel süreç açısından ele alındığında, ilk Rus topluluklarının ve Rus Devleti'nin kuruluşu hakkında doktrinde değişik yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımlardan Norman Kuramına göre; Bütün Rus kültürünün kökeni İskandinav kaynaklı olup, kuzeyden gelen Norman kavimleri IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, iki yüzyıl Rus toplumunu etkilemiş ve biçimlendirmiştir. Rus tarihçilerin genel olarak desteklediği "Avrasya Okulu'na göre ise Rus tarihi yerleşik Slavlarla steplerin göçebe turan kavimleri arasındaki ilişkileri açısından ele alınmaktadır. Bir diğer görüş olan Doğu Slavları ve Avar-hazar hâkimiyeti görüşüne göre ise Doğu Slavları uzun süre Avar Türklerinin daha sonrada Hazar Kağanlığının hâkimiyetinde kalmışlardır. Rus tarihçileri bu Doğu Slavlarının Rus Devleti'nin siyasal gelişmesinde büyük önemi olduğu görüşü üzerinde durmuşlardır.²¹

Hazar Devleti'nin IX. yüzyılın ikinci yarısında bölgesel nüfusunun zayıflaması, siyasal sonuç olarak Slav kökenli Rus Devleti'nin kurulması imkânının siyasal ve askeri koşullarına da olanak sağlamıştır. Slavlar Novgorod Knezi Rurik tarafından M.S.862 yılında siyasal olarak teşkilatlanmışlardır. Özellikle Kiev Knezi Vlademir döneminde çeşitli seferler düzenlenmiş ve Rus Knezlikler güçlendirilmiştir. Bununla birlikte Rus Devleti'nin kurulmasında önemli adımlar atan Kiev Knezliği, çok geçmeden Moğolların hâkimiyetine girmiştir.²²

Moğol hakimiyetinden sonraki yıllarda, Moğol İmparatorluğunun batı uzantısı olan Altın Ordu devleti Rus topraklarında basit ama etkili bir idari sistem kurmuştur. Ayrıca Moğollar ve Altın Ordu Devleti, hakimiyet kurdukları bölgelerde dinsel hoşgörü politikasını uygulayarak Ortodoks Kilisesine destek verip bu zümreyi vergiden ve askerlikten muaf tutmuşlardır. Moğol ve Altın Ordu'nun bu tutumunun uzun dönemli bir sonucu olarak, büyük Knezlik ve Ortodoks kilisesine verdikleri destek, Rus birliğinin bu iki önemli belirleyicisinin, Rusya'nın birliğinin sağlaması ve Rus devletinin ortaya çıkışı gösterilir.²³

Rus Knezlikleri her ne kadar Moğol ve Altın Ordu hakimiyetinde bulunsalar da Knezlikler arasındaki mücadele yoğun bir şekilde devam etmiştir. Özellikle Moskova Knezliği ve Novgorod Knezlikleri arasında ki güç mücadeleleri uzun

²¹ Mesut Hakkı Caşın, *Novgorod Knezliği'nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi*, İstanbul, Okumuş Adam Yayıncılık, 2006, s.44-49.

²² Caşın, *Novgorod Knezliği'nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi*, s.52-57.

²³ Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara, Nobel Yayınları, 2004, s.41-44.

müddet sürmüştür. Bu süreçte Moğol hükümdarları genellikle desteklerini Moskova Knezliği'nden yana kullanmışlardır. Moğolların son kalesi Altın Ordu birliğinin sona ermesi ve yerine Kırım, Kazan, Astrahan ve Sibiry Hanlıkları olmak üzere dört devlet kurulmasıyla Moskova Knezliği bir adım öne çıkmayı başarmıştır. Özellikle Vasili II döneminde Rus birliği adına birçok gelişme yaşanmıştır. Birçok bölgede kontrol kuran Vasili Ortodoks Kilisesinin büyük desteğini almış, İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi neticesinde Doğu Roma İmparatorluğunun dağılmasıyla da Rusya tek Ortodoks devlet haline gelmiştir. Sonuç olarak Vasili II döneminde Moskova kuzeydoğu Rusya'nın lideri haline gelmişti. Temelleri Vasili II döneminde atılan Rusya devleti, İvan III (1462-1505) döneminde bağımsız bir devlet haline dönüştü.²⁴ Çarlık Rusya'sının adını aldığı Çar unvanı ise eskiden beri Rus yöneticiler tarafından kullanılırdı. III. İvan ve oğlu tarafından bu unvan nadiren kullanılmakla beraber Korkunç İvan olarak da bilinen IV. İvan, "çar"ı resmi hükümdarlık unvanı haline getirmiştir.²⁵

XV. yüzyıl ile XIX. yüzyıllar arasında Kafkasya Bölgesi'nin büyük güçleri Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasındaki rekabetten etkilenen Kafkasya, XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı-İran, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise ağırlıklı olarak Osmanlı-Rus mücadelelerine sahne olmuştur. Bölgedeki Osmanlı hakimiyetine bakıldığında ise, Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'nin en fazla ilgilendiği, müdahale, mücadele ve müdafaa ettiği yerlerden biri olduğu görülür. Bölgedeki Osmanlı hakimiyeti üç evreye ayrılabilir. Birinci evreyi; Fatih Sultan Mehmet'in Karadeniz siyaseti kapsamında 1454-1479 yılları arasında yapılan bir çok fetih hareketi ve Sultan II. Bayezid dönemindeki fetihler teşkil eder. İkinci devreyi ise Yavuz Sultan Selim'in 20 Mart 1514'te çıktığı İran seferi ile başlayarak, 17 Mayıs 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin antlaşmasına kadar aralıklarla devam eden Osmanlı-Safevi mücadelesi oluşturur. İkinci devreye 1500'lü yılların sonlarından itibaren Rusya ile bölgede başlayan mücadelelerde eklenebilir. Son devreyi ise, 1700'de imzalanan İstanbul anlaşmasından itibaren Kafkasya'yı ele geçirmek isteyen Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1829'da imzalanan ve Kafkasya'daki Osmanlı hakimiyetine son veren Edirne Anlaşmasına kadar geçen süre oluşturmaktadır.²⁶

Rusya'nın Kafkasya'da egemen konuma yükselişi ise 16. yüzyılın sonlarından başlayıp 19. yüzyılın ortalarına kadar süren mücadelelerin sonunda

²⁴ Kezban Acar, **Ortaçağdan Sovyet Devrimi'ne Rusya**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.79.

²⁵ George Vernadsky, **Rusya Tarihi** (Çev. D.Mızrak, E.Ç.Mızrak), İstanbul, Selenge Yayınları, 2009, s.131.

²⁶ M.Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yayınları, İstanbul, 2005, s.31-32.

gerçekleşmiştir. 1552’de Kazan Hanlığını, 1556’da ise Astrahan Hanlığını ele geçiren Rusya güneye inme politikasını hayata geçirmeye başlamıştır. Rusya bu dönemlerde Güney Kafkasya’yı da önemli bir stratejik bölge olarak görmekteydi. Bunun nedeni olarak Rusya’nın Güney Kafkasya’yı, daha güneye ilerlemek için uygun bir üs olarak nitelemesi ve dönemin güçlü imparatorlukları Osmanlı ve İran’ın askeri saldırılarına karşı bölgeyi koruyucu bir set olarak görmesi belirtilir.²⁷

Osmanlı Devleti 1563’te Kırım, Kafkasya ve Türkistan’a yönelik Rus ilerlemesini durdurmak, İran’a karşı savaşan Osmanlı ordularına destek olmak, Harezm-Astrahan-Kırım ticaret yolunu kontrol altına almak, Astrahan’ı tekrar ele geçirmek için Rusya’ya sefer yapılmasını, Don ve Volga arasında bir kanal inşa edilerek iki nehrin birleştirilmesini kararlaştırdı. Ancak Kanuni Sultan Süleyman’ın vefatı üzerine bu kararların uygulanması gecikti.²⁸

XVI. yüzyılın sonu ile XVII. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya bölgesindeki Hıristiyanlardan bazıları Rus devletini bir kurtarıcı olarak görmeye başlamışlardı. Nitekim Gürcülerden Kakheti Prensi Aleksandr, 28 Eylül 1587’de gizli bir anlaşma ile Moskova’nın himayesine girmişti. Bununla birlikte Gürcü Kralları ile birçok temas gerçekleştirilmişti. Tüm bu gelişmelerle birlikte Kafkasya’daki Rus hakimiyeti gitgide pekişiyordu. Ancak Rusya, XVII. Yüzyıl boyunca Kafkasya politikasında önemli bir değişiklik yapmadı. Bu yüzyılda daha ziyade Rusya ilerideki büyük hamlesine zemin hazırlamakla yetindi. Öte yandan bu yüzyıllarda Osmanlı Devleti ile İran arasında uzun savaşlar yaşanıyor. Gürcistan ve Azerbaycan bu savaşlarda birçok kez bu iki devlet arasında el değiştirmiş ve yaşanan istikrarsızlık bölgenin ekonomik ve siyasi dengesini bozmuştur.²⁹

1576-1590 yılları arasındaki Osmanlı – İran savaşları sonrasında Gürcistan ve Azerbaycan Osmanlıya bağlanarak, Osmanlı tarafından Hazar denizinde bir donanma görevlendirilmişti. Daha sonra ise Osmanlı’nın Avrupa’daki sorunlarından yararlanan İran bu bölgeyi kısa sürede ele geçirmişti. IV. Murat döneminde de 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Doğu Ermenistan ve Azerbaycan Safeviler’e kalmıştır.³⁰ Ancak Osmanlı Devleti’nin bölgeye açtığı seferler son bulmamıştır. Ta ki Safevi Devleti’nin yıkılışına kadar Osmanlı’nın bölgedeki mücadelesi devam etmiştir.³¹

²⁷ Fırat Karabayram, **Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası**, Ankara, Lalezar Kitapevi, 2004, s.26.

²⁸ Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s.53.

²⁹ Saydam, “**Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**”, s.30-31.

³⁰ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.65.

³¹ Hakan Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, İstanbul, IQ Kültür Sanat, 2006, s.49.

XVIII. yüzyılın ortasına doğru Kafkasya'daki Osmanlı-İran mücadelesine bölgedeki gücünü yavaş yavaş hissettiren Rusya da katılmaya başlamıştır.³² Rusya'nın Kafkasya'ya doğrudan ilk inişi ise 1720'li yıllarda Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarını ve Bakü'yü ele geçirmeleriyle olmuştur. Osmanlı Devleti bölgedeki ilk büyük kaybını ise 1774'de Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasıyla bağımsızlığını kazanan Kırımı kaybederek yaşamıştır. Kafkasya'yı doğu ve kuzey sınırları için bir güvenlik şeridi olarak algılayan Osmanlı Devleti Kırım'ın elden çıkması ile doğu ve kuzey sınırlarının güvenliğini bir ölçüde kaybetmiş oluyordu.³³ Anlaşma'nın maddeleri Osmanlı-Rus ilişkileri açısından çok büyük önem taşımaktaydı. Anlaşma gereği Osmanlı Devleti Kırım ve Azak Tatarlarına siyasi bağımsızlık tanıyacaktı. Bunu fırsat bilen Rusya'da kısa bir süre sonrada Kırım'ı kendisine bağlamıştır. Antlaşmada özellikle bir madde vardı ki içeriği bakımından büyük önem taşımaktaydı: Rus sefirlerine Ortodoks Kilisesi'ni ilgilendiren meselelerde Osmanlı sultanı ile müzakere edebilme yetkisi verilirken aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne de Hıristiyanların ve kiliselerinin korunması sözü verdirilmişti. Rusya bir bakıma bu anlaşma sayesinde Osmanlı'nın iç işlerine karışma hakkı almakta ve hem askeri hem de diplomatik açıdan Karadeniz'e yerleşmekteydi.³⁴

Osmanlı Devlet'i, İran ve Rusya'nın Kafkasya'da girdiği bu rekabette, Gürcistan bu üç seçenektan birini seçmek durumunda kalmıştı. Gürcülere göre Güney Kafkasya'da Gürcü ve Rus çıkarları birbirine yakın bulunuyordu. Buna mukabil Gürcü Kralı Erekle Rusya ile bir dostluk antlaşması imzalamıştır. Antlaşmayı müteakip Rusya birlikleri 3 Kasım 1783 günü Tiflis'e ayak basmış ve 23 Ocak 1784'te de Kral Erekle Ruslara bağlılık yemini etmiştir.³⁵ 12 Eylül 1801 günü ise Rusya Gürcistan'ı tam olarak ilhak etti.³⁶ Bu açıdan bakıldığında Rusların bu bölgede en kolay hakimiyet kurdukları yerin Gürcistan olduğu görülür.

Rusların bölgedeki yoğun baskı ve hakimiyetine karşı özellikle Kuzey Kafkasya'da direnişler baş göstermiştir. Bu direnişlerin ilk örneği 1783'te İmam Mansur Uşurma'nın liderliğinde "Nakşibendî Tarikatı" tarafında organize edilen harekettir.³⁷ İmam Mansur 1785'te Ruslar ile savaştıktan sonra Müridizm hareketini

³² Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s.33.

³³ Kantarcı, **Kısaçtaki Bölge Kafkasya**, s.50.

³⁴ Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s.212-213.

³⁵ Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşia, İvane Cavahişvili, **Gürcüstan Tarihi** (Çev. H.Hayrioğlu), İstanbul, Sorun Yayınları, 2000, s.292-293.

³⁶ Berdzenişvili, Canaşia, Cavahişvili, **Gürcüstan Tarihi**, s.304.

³⁷ Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s.35.

başlatarak Kuzey Kafkasya'nın Müslüman halklarını birleştirmek ve bu şekilde mücadeleye vermek istemiştir. Bu hareket Osmanlı Devleti tarafından da zaman zaman askeri yardım da olmak üzere birçok konuda destek görmüştür.³⁸

19.yüzyılın başlarından itibaren Rusya Kafkasya'ya tam olarak yerleşmeye başlamıştır. Rusya'nın 1828'de İran ile yaptığı "Türkmençay Antlaşması" ile bölgeye kesin olarak yerleşilmiş ve İran'ın da Transkafkasya siyasetinde rol oynayan bir devlet olma özelliği kaybolmuştur.³⁹

1828 Osmanlı-Rus savaşının sonunda imzalanan 1829 Edirne Antlaşmasıyla da Ruslar Hazar Denizi sahillerine, Derbent geçidi ile Güney Kafkasya'ya inmişlerdir. Rusya'nın siyasal ve ekonomik hedefleri dahilinde "sıcak denizlere" inme politikası aynı zamanda Osmanlı Devleti ile rekabetinin de temellerini oluşturmuştur. Bu bağlamda Rusya'nın Kafkaslar ve Vilayet-i Şarkiyye'ye hakim olma arzusu, Akdeniz-Orta Doğu hakimiyetini elde edebilmek esasına dayandırılmıştır.⁴⁰

Rusların Kafkasya'ya yerleşmesi bölge halkı için de bir çok göç hareketini beraberinde getirmiştir. Bu göç hareketinin neticesinde Ermeniler Kafkasya'nın güneyine doğru bir kayma göstermiş ve bu süreç sonunda oluşan nüfus hareketleri Azeriler ve Ermeniler arasında 1905-1907 yılları arasında süren bir savaşa neden olmuştur.⁴¹ Bu savaş günümüz Azeri-Ermeni geriliminin de kaynak noktalarından biri olarak değerlendirmek mümkündür.

Rusya'da Ocak 1905'te Bolşevik devriminin başlangıcı olarak sayılabilecek bir ihtilal ortaya çıktı. Savaş sonunda insanların ekonomik sıkıntılarını dile getirme istekleri ve hükümetin isyanı bastıramaması ile muhalefetin direnci, ihtilalin en önemli nedenlerindendi.⁴² Protestolar artış gösterince hükümet 17 Ekim 1905'te "Ekim Manifestosu" olarak bilinen ve birtakım hakları kabul eden bir bildiri yayımlar.⁴³ Bu ihtilali tetikleyen unsurlardan biri de 1904'te Rusya'nın Uzak Doğu'daki saldırgan tutumunun Japonya ile savaşa neden olmasıdır. Rusya daha sonra 1912 ve 1914'te Balkanlarda çeşitli stratejik girişimlerde bulunur ve bunun neticesi olarak Avusturya Macaristan-Rusya ilişkilerinde gerginlik ortaya çıkar. Meydana gelen bu

³⁸ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.67.

³⁹ Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, s.51.

⁴⁰ Çaşın, **Novgorod Knezliği'nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi**, s.607-608.

⁴¹ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.67.

⁴² Acar, **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi**, s.263.

⁴³ Acar, **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi**, s.270.

sıkıntılı süreç ise dünya savaşını tetikleyen olaylardan biri olur.⁴⁴ 1905 ihtilali ve sonrasındaki gelişmeler, Güney Kafkasya tarihinde büyük bir yer tutar. Büyük çapta olmasa da bu ihtilal sırasında bölgede bağımsızlık ve ayrılıkçı hareketler yaşanmıştır.⁴⁵

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Osmanlı Devleti ile Rusya karşı saflarda yer almış ve bu iki devlet arasında Güney Kafkasya üzerinde büyük güç mücadeleleri yaşanmıştır. Ermenilerin bu savaşta Rusya tarafında bulunmaları Osmanlı Devleti için potansiyel bir iç tehdit olarak algılandığından Osmanlı Hükümeti tarafından Ermenilerin göç ettirilmesi kararı alınmıştır. Çok tartışılan bu göç hareketi günümüzde Türkiye ve Ermenistan arasındaki gerilimlerin de temel sebeplerinden birini oluşturmaktadır.

Rusya'da, sanayi XX. asırda belirli bir seviyeye çıkartılmakla birlikte sosyal yönden patlak veren işçi-işveren mücadelesi toplumun kitlesel olarak ayaklanmasına neden olmuştur. Tarım toplumundan, sanayi toplumuna geçiş döneminde milyonlarca insanın işsiz kalması küçük çaplı isyan hareketlerinin oluşmasına zemin hazırlamış ve çeşitli fikir akımlarının da etkisiyle Rusya 1917 ihtilalini yaşamıştır.⁴⁶ İhtilali takiben Rusya'daki karışıklıklarından yararlanmak isteyen ve kendilerine bir siyasi boşluk bulan Kafkasya halkları bağımsızlık mücadeleleri için önemli fırsatlar elde etmişlerdir. Bu gelişmeler neticesinde Kafkasya Bölgesinde çeşitli bütünleşme çabalarına rastlanılır. Sayılabilecek ilk ciddi girişim ise Güney Kafkasya'dan gelmiştir. 15-20 Nisan 1917'de Azeri Milliyetçi Partisi "Müsavat"ın girişimiyle Bakü'de Kuzey Kafkasya'dan da temsilcilerin katıldığı "*Tüm Kafkasya Müslümanlarının Kongresi*" düzenlenmiştir.⁴⁷ 11 Kasım 1917'ye gelindiğinde ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan "Maveray-ı Kafkas Hükümeti"ni kurmuşlardır. Bir tür federasyon olan bu yönetim 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantısında işlevsiz ve başarısız olduğunu kabullenerek kendisini feshetmiştir.⁴⁸ Her ne kadar işlevsellik açısından tartışılabilir ve çok kısa dönemli bir birliktelik olsa da Güney Kafkasya'da bu tarihte "Maveray-ı Kafkasya" adıyla yaşanan birlikte hareket etme olgusu, bölgedeki üç ülkenin ortak siyasi ve ekonomik çıkar adına bir bütünleşme içerisinde girmeleri açısından önemli bir gelişmedir. Günümüzde bu üç devletin

⁴⁴ Boris Kagarlitsky, *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi* (Çev.E.Soğancılar), Ankara, Phoenix Yayınevi, 2007, s.395.

⁴⁵ Karabayram, *Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası*, s.33.

⁴⁶ Mustafa Kalkan, *Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2007, 18-19.

⁴⁷ Sefer E. Berzeg, *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (1917-1922)*, İstanbul, Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları, 1.cilt, 2003, s.28.

⁴⁸ Yalçinkaya, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Kördüğümünden Küresel Kördüğümüne*, s.24.

birbirleriyle yaşadığı siyasi anlaşmazlıklar, ortak ekonomik ve siyasi çıkar çatısı altında minimuma indirilebilir ve Güney Kafkasya'nın stratejik önemi arttırılarak bölgesel bir kalkınma yaratılabilir. "Maveray-ı Kafkasya" bu açıdan bu üç ülkenin ortak bir payda da buluşturulabilme ihtimalleri için bir çıkış noktası olabilir.

Rusya her ne kadar I. Dünya Savaşı'nda savaştığı cephelerde başarılı sonuçlar almış olsa da devlet içindeki protestolar ve iç karışıklıklar gittikçe artış göstermiştir.⁴⁹ 1917 yılının başından itibaren artış gösteren iç karışıklıklar Şubat, Mart İhtilalleri ile devam ederek Ekim 1917'de Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı ele geçirmesiyle sonuçlanmış ve Rusya I. Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir.⁵⁰ Bu olay I. Dünya Savaşı'nın seyrini etkilemekle birlikte Güney Kafkasya Bölgesini de yeni bir döneme sokmuştur.

1.2.3. Sovyet Döneminde Güney Kafkasya

Kafkasya'nın bugünü siyasi ve demografik yapısı büyük oranda Sovyetler Birliği döneminde belirlenmiş ve sınırları çizilmiştir. Güney Kafkasya ülkelerinin bugünkü siyasi yapısına kavuşması Sovyet yönetiminde belirlenen siyasi çizgiler neticesinde olmuştur. Sovyetler Birliği dağılınca o dönemde kurulan yapı üzerinde günümüzün bağımsız devletleri ile siyasi ve idari birimleri oluşmuştur.⁵¹ Bu açıdan günümüz Güney Kafkasya'sında siyasi ve ekonomik olarak birçok etki bırakan ve bırakmaya da devam eden Rusya'nın Sovyet dönemine ve bu dönemdeki Güney Kafkasya coğrafyasına daha yakından bakmak gerekmektedir.

Maveray-ı Kafkas Federasyonunun dağılmasının hemen ardından aynı gün Ermenistan ve Gürcistan bağımsızlığını ilan etmiş, 28 Mayıs 1918'de ise Milli Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edilmiştir.⁵² Gürcistan ise bağımsızlığını ilan ettikten sonra Almanya'nın korumacılığını kabul etmişti. Ancak Almanya'nın da içinde bulunduğu ittifak devletlerinin I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılmalarıyla Gürcistan İngiliz işgali altına girmiştir. Daha sonra ise Kızılordu Gürcistan'a girerek 25 Şubat 1921'de Tiflis'te Sovyet yönetimini egemen kılmıştır.⁵³

Osmanlı Devleti Batum'da 16 Haziran 1918'de üç Güney Kafkasya ülkesiyle de ayrı ayrı barış antlaşması imzaladı. Batum'da imzalanan anlaşmanın Osmanlı ve

⁴⁹ Karabayram, **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, s.34-37.

⁵⁰ Acar, **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi**, s.290-291.

⁵¹ Alaeddin Yalçınkaya, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Kördüğümünden Küresel Kördüğümüne**, Ankara, Lalezar Kitapevi, 2006, s.18.

⁵² Yalçınkaya, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Kördüğümünden Küresel Kördüğümüne**, s.24.

⁵³ Mustafa Pamuk, **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını**, İstanbul, Harp Akademileri Yayınları, 1995, s.90-91.

Azerbaycan açısından ise ayrı bir önemi olduğu söylenebilir. Anlaşmanın dördüncü maddesi gereği Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın bağımsızlığına aykırı bir hareket olması durumunda Azerbaycan'a askeri yardımda bulunmayı taahhüt ediyordu. Anlaşmanın hemen ardından da Azerbaycan Bab-ı Ali'ye müracaat ederek Bolşevik istilasına karşı Osmanlı Devleti'nden destek istemişti.⁵⁴ Azerbaycan'dan gelen yardım talebine anında cevap veren Osmanlı, o dönemdeki müttefiki Almanlarla bu konuda ters düşmemek için sorunu farklı bir yolla çözüme yoluna gitti. Azerbaycan'da *Kafkas İslam Ordusu* adı altında bir teşkilat kuruldu ve Osmanlı'daki Şark Orduları Komutanlığı bünyesinde bulunan beşinci Kafkas Piyade Tümeninin Kafkas İslam Ordusunun arasına katılması emri verildi. 10 Haziranda Gence'ye ulaşan askeri birlikler Kafkas İslam ordusuna katıldılar. Ordunun komutanlığına getirilen Nuri Paşa önce Gencedeki Ermenilerle mücadele etti. Daha sonra Bakü'ye doğru yola çıkan Kafkas İslam Ordusu, Rus güçleriyle Gökçay önlerinde karşılaştı. Gökçay Savaşı'nda denen bu mücadelede, Türk Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan için çok önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bakü'de bulunan Bolşevik Sovyet yöneticileri, Kızıl Ordunun önünde hiçbir askeri gücün duramayacağını düşünmekteydiler. Kafkaslarda yaşayan halklar da, Rus Bolşevik ordusunun mağlup edilemez bir askeri güç olduğuna inanıyordu. İnsanların düşüncelerinde yer eden “Kızıl Ordu mağlup edilemez” mitolojisi, Türk Kafkas İslam ordusunun galibiyeti neticesinde son bulmuştu.⁵⁵ Böylece Osmanlı ve Azerbaycan arasındaki yakınlık iyice artmıştı. Ancak bu düzenin Osmanlı lehine devam etmesi için Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan galip ayrılması gerekliydi. Fakat Osmanlı Devleti savaşın sonunda kaybedenler tarafında kalınca 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesini imzalamak ve antlaşma gereği Azerbaycan topraklarından askerlerini çekmek zorunda kaldı. Nitekim hemen ardından da İngilizler Kafkaslara yerleşmeye başlamıştır. İngiltere ve yine müttefik devletlerin desteğini alan Ermenilerde, “Ermeni İmparatorluğu” kurma fikriyle yoğun bir faaliyete girmişlerdir.⁵⁶

Savaşın ardından gelen bağımsızlık ilanlarının bölgeye istikrardan çok karışıklık getirdiği görülür. Bölge bir anda yeni bir rekabet alanına dönüşerek büyük güçlerin çekim alanına girmiştir. Savaşın bitmesinin hemen akabinde İngilizler ve

⁵⁴ Mehmed Emin Resulzade, **Kafkasya Türkleri** (Haz.Y.Akpınar, İ.Murat Yıldırım ve S.Çağın), İstanbul Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s.55.

⁵⁵ Hanım Halilova, “Türk Kafkas İslam Ordusu”

<http://www.turkocagi.org.tr/modules.php?name=Yorumlar&pa=showpage&pid=142>, (09.11.2010)

⁵⁶ Pamuk, **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını**, s.14.

Fransızlar bir antlaşma imzalayarak Kafkasya'yı kendi kontrollerine almak istemişlerdir. Bu dönemde bölge üzerindeki en büyük mücadele ise Rusya-İngiltere ve Osmanlı arasında yaşanmıştır. Bu mücadeleye daha sonra Almanya da katılmıştır.⁵⁷

Bölgede kurulan bu üç cumhuriyet, kendi aralarında yaşadıkları sorunlar ve ülke içinde yaşadıkları problemlerle birbiri ardına Bolşevik hakimiyet altına girmeye başlamışlardır. Sovyetlerin etkisinin artmasıyla birlikte, 1922'de bölgedeki üç devlet Kafkasya Ötesi Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür. 1936'da ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri oluşturulmuş ve bu federasyona son verilmiştir.⁵⁸

Bölgenin Sovyet yönetiminde olduğu özellikle ilk dönemlerde bir çok ayaklanma yaşanmıştır. Örneğin Azerbaycan'da 1920-1939 yılları arasında Sovyet rejimine karşı toplam 105 ayaklanma gerçekleşmiştir. Bu süreçte Azerbaycan'a dış devletlerden de Sovyetlere direniş konusunda yakınlık gösterilmiştir. Fransa, Polonya, Türkiye, Almanya, İran ve diğer ülkelerde bu ilgi her zaman varolmuştur.⁵⁹

Güney Kafkasya bölgesi için I. Dünya Savaşı'nın ardından çalkantılı geçen bir dönemde II. Dünya Savaşı ile başlamıştır. 1939'da başlayan II. Dünya Savaşı'nda Rusya karşısında savaşan Almanya için Bakü kaynaklarının ele geçirilmesi önem taşımaktadır. Çünkü Sovyet yönetimini ayakta tutan bu bölgedeki enerji kaynaklarıydı.⁶⁰ Almanya'nın savaşta önemli bir üstünlük sağlaması için de Sovyetleri yenmek şart görünüyordu. Sovyetleri güçsüz durumda bırakmak içinde enerji kaynaklarının ele geçirilmesi büyük önem taşımaktaydı. Nitekim 1941-1942 yıllarında Alman birlikleri ilk etapta Grozni petrol bölgesini ele geçirmek için bir askeri harekate başladı. Bu dönemlerde Sovyetler Birliği'nin en büyük petrol üretim bölgesi Azerbaycan ve ikinci sırada da Çeçenistan'dı. Bu askeri harekatta Almanlar Çeçen-İnguş topraklarının bir kısmını işgal eder ancak Stalingrad yenilgisinden sonra bölgeden hızla çekilmek zorunda kalır.⁶¹ Bu çekilişin ardından Sovyet yönetimi Kafkas halklarını Almanlarla iş birliği yapmakla suçlayarak birbiri ardına Çeçenleri, İnguşları, Karaçaylılar, Balkarlar, Kırım Tatarları ve Ahıska Türklerini sürgüne gönderir. II. Dünya savaşının sonlarına doğru ise Stalin'in Ahıska Türklerini sürmesiyle boşalan yerleşim yerlerine Gürcü ve Ermeniler yerleştirilir. Stalin'in

⁵⁷ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.68.

⁵⁸ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.68.

⁵⁹ Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945** (Çev. E.N.Necef, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s.3.

⁶⁰ Okan Yeşilot, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2010, s.29.

⁶¹ Özdemir Özbay, **Düünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Ankara, Kafkas Derneği Yayınevi, 1995,s.202.

bölgeye olan bu müdahalesi hassas olan demografik yapıyı iyice bozarak bugünkü çatışmaların temel taşlarından birinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁶²

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle, Kafkasya coğrafyasının en büyük hazinelerinden Hazar petrol endüstrisi yeni bir çağa girer: Sovyet mühendisler, Bakü açıklarında ilk petrol kuyularını açmışlardır.⁶³ Dolayısıyla bu tarihten sonra petrolün bu bölgenin siyasi hayatında oynayacağı rolünde değiştiği ve çok daha belirgin bir hal aldığı söylenebilir.

İkinci Dünya savaşıyla birlikte Nazi Almanya'sının çökmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan güç boşluğunun doldurulması gereksinimi, ABD ve Sovyetler Birliği'ni Avrupa'nın ortasında karşı karşıya bırakmıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliği, uluslararası alanda giderek sivrilmeye başlamış ve gerçek bir güç konumuna gelmiştir. Yine İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ABD'de kendi sınırlarını aşarak tüm dünya politikasıyla ilgilenmeye başlamış ve böylece dünya politikası iki kutuplu bir yapıya dönüşmüştür.⁶⁴

Sovyetler Birliği'nde sonun başlangıcı sayılan 1979 Afganistan müdahalesi Kafkasları da yakından ilgilendiren önemli bir gelişmedir. Afganistan müdahalesinin en önemli nedeni ise tıpkı Azerbaycan veya Türkistan gibi, ülkenin zengin doğal kaynaklara sahip olmasıydı. SSCB'nin uzun müddet devam eden Afgan savaşında 1982 sonu itibariyle kayıpları oldukça yüksek bir rakama ulaşmıştır. Afganistan'ın bir çok devletin desteği ile yürüttüğü bu uzun savaş Sovyetler Birliği'ne hem bir prestij kaybı yaşatmış hem de Sovyet korku düzeninin yıkılmasını başlatmıştır.⁶⁵

SSCB'nin dağılma süreci ise Mihail Gorbaçov'un 1985'te Komünist Parti Genel Sekreterliğine gelmesiyle başlamıştır. Gorbaçov'un, ekonomiyi ve toplumu yeniden yapılandırma anlamına gelen *Perestroika* ve siyasi açıklık anlamına gelen *Glasnost* politikalarıyla Sovyet Cumhuriyetlerinde bir demokratikleşme rüzgarı esmeye başlamıştır. Ancak bu süreç ve "kendi kaderini tayin hakkı" gibi faktörler milliyetçi hareketlerin güçlenmesine neden olmuştur.⁶⁶

Sovyetler Birliğinin dağılma sürecine kadar tüm Sovyet coğrafyasında, Sosyalist bir model altında yürüyen ekonomik sistem, yine *Perestroika* uygulamalarıyla

⁶² Şenol Kantarcı, "Kafkasya'da Tarihi Boyunca Çatışmalar Yaşandı Gözyaşları Hiç Dinmedi", Kafkasya, 2008, <http://www.turksam.org/tr/a1457.html> (4 Ocak 2011).

⁶³ Lutz Klevevan, **Yeni Büyük Oyun Orta Asya'da Kan ve Petrol** (Çev. H.Güldü), İstanbul, Everest Yayınları, 2004, s.21.

⁶⁴ Çağrı Kürşat Yüce, **Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerine Mücadele**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006, s.64-65.

⁶⁵ Yalçinkaya, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Kördüğümünden Küresel Kördüğüme**, s.18.

⁶⁶ Karabayram, **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, s.67.

önemli reformlara sahne olmuştur. Perestroika uygulamalarının başlangıcındaki temel argümanlardan biri de, tüm piyasa oyuncularını saf dışı bırakan ve her türlü özel girişimi bastıran, üretimdeki küçük farklılıklara bile müdahalede bulunan katı merkeziyetçi bir yapının neden olduğu hantal ve ağır bir ekonomik sistemin varlığı idi.⁶⁷

Perestroika ve Glasnost politikaları Güney Kafkasya ülkelerinde de etkili olmuştur. Ancak politikalar, bu bölgelerde daha çok milliyetçi duyguları harekete geçirmiştir. Özellikle Ermenistan'da, başlangıçta sadece Ermenistan Komünist Partisi'nin üst düzey yöneticilerine karşı gösteriler şeklinde başlayan hareketler zamanla çevre sorunlarından kaynaklı protestolar halini almıştır. Ermenistan'da kurulu Metsamor Nükleer santrali konusu protestoların odak noktasını oluşturmuştur. Eylül 1987'de ekolojik bozulmaya karşı yapılan gösteriler, bir süre sonra protestocuların tarihsel ve siyasal problemlere ilişkin taleplerini de içine almaya başlamıştır.⁶⁸ Perestroika'nın görece özgürlük ortamı, Ermenistan'da *irredentizm* kaynaklı taleplerin ağırlık kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu talepler doğrultusunda Nahçıcan, Cavaheti, Dağlık Karabağ ve Ahalkale'ye yönelik toprak istekleri ön plana çıkmıştır.⁶⁹ Nitekim bu istekler, günümüz bölgesel sorunlarına da önemli derecede kaynaklık eden sorunları doğurmuştur. Perestroika politikasının etkileri Gürcistan'daki Osetler'de de bir hareketlenme yaratmış ve 1986'da "Halk Forumu" oluşturulmuştur. Forum'un ilk genel sekreteri Alan Şoşiev döneminde, Anti-Gürcü bir yaklaşım sergilenmiş ve ayrılık isteminin ilk sinyalleri verilmiştir.⁷⁰

Sovyetler Birliği yıkılma sürecine girerken Kafkaslarda etnik sorunlardan kaynaklanan siyasal problemlerde de artışlar meydana geliyordu. Güney Kafkasya'nın bugünkü istikrarı için en önemli sorunlardan biri olarak sayılabilecek Dağlık Karabağ sorununun başlangıcı da böyle bir konjonktürde ortaya çıkmıştır. Dağlık Karabağ sorununun bir çatışma halini alması 1987'de Ermeniler'in, Karabağ'daki Ermeni nüfusunun çoğunluğunu öne sürerek bölgenin Sovyet Ermenistan'a bağlanması için Moskova'ya başvurmasının ardından Ermenistan ve Karabağ'da bulunan Ermenilerin destek için gösterilere başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Şubat 1988'de Karabağ Ermenileri, Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması kararını almış ancak Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin bu kararı geri

⁶⁷ Aleksandr Dugin **Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım** (Çev.V.İmanov), İstanbul, Küre Yayınları, 6. Basım, 2010, s.113.

⁶⁸ Pamuk, **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını**, s.77.

⁶⁹ Kamil Ağacan, "Cavaheti Sorunu-Gürcistan Ermenilerinin Artan Özerklik Talepleri", **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi**, 17.01.2005, <http://www.turksam.org/tr/a32.html>, (11.02.2011)

⁷⁰ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.189.

çevirmesi üzerine; Ermenilerle Azeriler arasında çatışma süreci başlamıştır.⁷¹ Azerbaycan 26 Kasım 1991 tarihinde, Dağlık Karabağ'ı merkeze bağladığını ilan etmiştir. Bölge Ermenileri ise 12 Aralık 1991'de, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti olarak Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'ye girme başvurusunda bulunmuştur. Bu durum da Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmaya yol açmıştır. Yaklaşık altı yıl süren çatışmaların ardından 12 Mayıs 1994 tarihinde ateşkes antlaşması imzalanmıştır.⁷² Ateşkesten sonra süren barış görüşmelerinden ise günümüze kadar somut bir sonuç alınmadığı görülür.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ üzerine devam eden mücadele sürerken yine Sovyetlerin son dönemlerinde artan etnik kökenli mücadelelere Gürcistan'da da rastlanılır. Daha önce de belirtilen Perestroika politikası Gürcistan'ı ayaklanma sürecine kadar götürmüştür. Neticesinde ise Gürcistan kendi sınırları içinde olan iki azınlık halka karşı; önce Osetyalılara, sonra Abhazlara savaş açmıştır. Birkaç ay devam eden savaştan Abhazlar galibiyetle ayrılmışlardır. Abhazların galibiyetinde Kuzey Kafkasyalı halkların desteği büyük rol oynamıştır.⁷³

Güney Kafkasya ülkeleri Sovyetlerin dağılma süreci yaklaştıkça bağımsızlık hareketlerini de arttırmaya başlamıştı. Nitekim Azerbaycan 23 Eylül 1989'da, Gürcistan 9 Ağustos 1989'da ve Ermenistan'da 23 Ağustos 1989'da egemenliklerini ilan etmişlerdi. Ancak bu egemenlik ilanları tam bağımsızlık anlamına gelmiyordu.⁷⁴

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Sovyetler Birliği'nin dağılması aşamasında, eski Sovyet Cumhuriyetlerinin bir bölümünün aralarında yapmış oldukları anlaşmalarla oluşturdukları uluslararası bir örgüttür. 8 Aralık 1991'de Minsk Sözleşmesi ile başlayıp, 21 Aralık 1991 Alma Ata deklarasyonu ile, Rusya Federasyonu, Belarus ve Ukrayna ile birlikte Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan toplam 11 ülkenin katılımı sonucu BDT kurulmuş ve SSCB'nin varlığının sona erdiği duyurulmuştur.⁷⁵

Sovyetlerin dağılmasıyla Güney Kafkasya ülkeleri bir çok eski Sovyet Cumhuriyeti gibi bağımsızlığını kazanmış ve uluslararası arenada yerini almıştır. Bağımsızlık Güney Kafkasya ülkeleri için önemli ekonomik ve siyasi sorunları da beraberinde getirmiştir. Sovyetlerden devir alınan siyasi ve ekonomik sıkıntılar içinde bölge ülkeleri piyasa ekonomisine geçiş kararı alarak bu doğrultuda reform hareketlerine başlamıştır.

⁷¹ Levent Şen, **Türkiye ve Güney Kafkasya Gerçeği**, Ankara, Ürün Yayınları, 2009, s.20.

⁷² Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, s.76

⁷³ Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, s.69

⁷⁴ Karabayram, **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, s.73.

⁷⁵ Yalçinkaya, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Kördüğümünden Küresel Kördüğümüne**, s.34-35.

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET SONRASI DÖNEMDE PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ SÜRECİ

Sovyetler Birliği'nin yıkılma sürecine girdiği dönemlerde Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri merkezi planlı ekonomik sistemi terk etmeye başlayarak piyasa ekonomisine geçiş kararı almıştır. Ardından SSCB'nin yıkılması ile eski Sovyet Cumhuriyetleri de aynı yolu izleyerek piyasa ekonomisine geçiş kararı almıştır. Ancak bu süreç daha önce yaşanmış bir tecrübenin olmayışı ile daha zorlu ve uzun sürmüştür. Bu zorluk ve sürecin uzunluğu BDT ülkelerinde MDA ülkelerine oranla daha sıkıntılı yaşanmıştır. BDT ülkelerinin nispeten daha kötü performans sergilediği dönüşüm süreçlerinin altında ise bir çok sebep yatmaktadır.

2.1. Sosyalist Sistemin Ekonomik Yapısı

Genel olarak, üretim araçlarında özel mülkiyet yerine toplumsal mülkiyetin olması gerektiği, üretimin kar amacıyla değil toplumsal ihtiyaçların göz önüne alınarak yapılması gerekliliğini ön planda tutan iktisadi ve sosyal bir sistem olarak 19. yy.' da ortaya çıkan sosyalizm, kapitalizme yoğun eleştiriler getirmiştir. Sosyalist eleştiri, kapitalist sistemi düzeltmek değil onun yerine yeni bir toplumsal iktisadi sistem getirmeyi amaçlamıştır. Sosyalist öğretinin oluşmasında, 19. yüzyılda Avrupa'daki kapitalist sanayinin yarattığı ücretli işçi sınıfının üretim araçları mülkiyetine sahip olan kapitaliste giderek daha bağımlı hale gelmesi, sanayide makineleşmenin neden olduğu işsizlik ve sık sık yaşanan ekonomik krizler etkili olmuştur.⁷⁶ Sosyalizm kavramının literatürde farklı kullanımları bulunur. Sosyalizm: Bazen devletin olmadığı, bazen işçi sınıfına dayalı emek ağırlıklı bir yapının kurulduğu, bazen de her şeyin eşit ve ortak kullanıldığı bir toplum tipi olarak farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılabilir. Paradigmanın temel kurucusu sayılan K.Marx esas alındığında ise sosyalizm: Üretim, değişim ve dağıtım araçlarının devletleştirilmesi, özel mülkiyetin sömürsünden kurtarılması anlamında kullanılır. Marksist literatürdeki sosyalizm: Kapitalizmden sonraki, komünizmden önceki aşama olarak değerlendirilir. Komünizm ise, Marxist ideolojinin tarihi gelişiminin son aşaması olarak görülür. Buna göre; aşamanın sonuna gelindiğinde sınıfsız bir toplum oluşacak ve herkes yetenekleri ölçüsünde çalışarak ihtiyaçlarına göre gelirden

⁷⁶ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 11.Basım, 2004, s. 287-288.

pay alacaktır. Fakat modern sosyalizmlerde bu yapı kurulamamış ve Sosyalist yapının hakim olduğu SSCB ile bazı sosyalist Doğu Avrupa ülkeleri, gerek ekonomik gerekse sosyal sıkıntılar neticesinde piyasa ekonomisine yönelmek durumunda kalmışlardır.⁷⁷ Bu yöneliş ise özellikle bazı ülkelerde sancılı bir süreçten geçmiştir. Nitekim iki farklı siyasi ve ekonomik yapıdan bir diğerine geçiş yapmak bir çok reform hareketinin de beraberinde yapılması anlamına geliyordu.

Sosyalizm iki ayrı açıdan incelenebilir. Bunlardan ilki: Sosyal adaletsizliğe karşı bir tepki olarak beliren fakat bir sistem kimliğine bürünemeyen, adaletsizliği ortadan kaldırmak için çeşitli düşünceler ileri süren, bir kısmının özel mülkiyete taraftar bir kısmının ise karşı olduğu *idealist sosyalizm*'dir, Diğeri ise: Karl Marx tarafından ortaya konan *Bilimsel Sosyalizm*'dir. Bilimsel Sosyalizm, maddi değişikliklerin etkisi altında kalarak ekonomik gelişme ve aşamaların bilimsel bir açıklamasını yapmakta ve toplumu sürükleyen hareketin yönünü belirlemeye çalışmaktadır.⁷⁸

Marx'ın ekonomik yaklaşımlarının temelinde genel olarak üç görüş yatar. Birincisi: Meydana gelen her tarihi değişimin, toplumda egemen olan üretim tekniğinde meydana gelen değişimin bir sonucu olduğudur. Marx'a göre toplumdaki bir sınıf, üretim araçlarında ve metodunda meydana gelen değişimler sayesinde diğer sınıflara egemen olmaktadır. Dolayısıyla bu alanda yaşanan her değişim dönem dönem farklı sınıfların egemenliğine neden olmaktadır. Marx'ın ekonomik kuramını temellendiren ikinci görüşü ise: Emek-Değer ve sömürü görüşüdür. Servetin kökenini malların birikmesiyle açıklayan yaklaşıma göre mübadeleye konu olan malların değerlerini, o malın hazırlanmasında harcanan emek miktarı belirlemektedir. Bu görüşe karşı önemli eleştirilerde yapılmıştır. Avustralyalı ekonomist Böhm Bawerk tarafından yapılan eleştiride, doğada hazır halde bulunan ve bir emek harcamaya gerek kalmayan ürünlerin değerinin hesaplanamayacağı belirtilmiştir. Marx'ın sosyalist ekonomi kuramını temellendiren üçüncü görüşünde ise üretim tekniğinde meydana gelen değişimlerin sermaye birikimine neden olduğu, sermayeli üretim biçiminin ise toplumun proleterleşmesi sonucunu doğuracağı savunulmaktadır. Bu proleterleşme ise kapitalizmin sonunu getirecek ve işçi sınıfının birleşerek kapitalizme son vermesini sağlayacaktır. Ancak işçi sınıfının yoğun olduğu ABD, İngiltere ve Batı Avrupa gibi kapitalist toplumlarda bu gelişmeler

⁷⁷ Mehmet Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, İstanbul, Beta Yayınları, 2009, s.28-29.

⁷⁸ Erol Zeytinoğlu, **Genel Ekonomi**, İstanbul, Meter Matbaası, 5.Baskı, 1976, s. 625; 643

yaşanmamış, Marx'ın söyleminin aksine sosyalizme geçen ülkelerin bir çoğunda sermaye yoğun bir üretim biçimi olmamasına rağmen, Sosyalizm tercih edilmiştir.⁷⁹

Sosyalist üretim ilişkilerinin bütünü, sosyalist toplumun iktisadi bütünü oluşturur. Sosyalizmde bu ilişkiler, üretim, değişim ve bölüşümde insanlar arasındaki ilişkilerin niteliğini belirleyen üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti üzerine dayanır. Sosyalist mülkiyet kapitalizmden sosyalizme geçiş evresinde ortaya çıkar ve işçi sınıfı bu aşamada bütün özel mülkiyet, işletmeler ve toprakların kamulaştırılmasını sağlar.⁸⁰ Bütün bu sosyalist sistem kuramları uygulama gördüğü ülkelerde farklılık göstermekle birlikte sosyalizmi tercih eden bir çok ülkede kullanılmıştır. Her ne kadar teorik yaklaşım ile uygulanan sistemler arasında kaynak dağılımını belirleyen değer kanunları farklı aşamalar gösteren bir evrim süreci geçirmiş olsada, Sosyalizm başta SSCB olmak üzere Doğu Avrupa'da ve Asya'da uygulama alanı bulmuştur.⁸¹

Sosyalizm, SSCB'nin bürokratik kolektivizminden yine uygulama alanı bulduğu Yugoslavya'nın sosyal piyasa ekonomisine kadar değişik biçimlerde ve yerlerde uygulama alanı bulmuştur.⁸² Uygulama alanı bulan yerlerden en büyük Sosyalist ülke olarak nitelenebilecek SSCB ekonomisinin temelinde merkezîyetçilik prensibi bulunmaktaydı. Sovyetler Birliği'nde uygulanan sosyalist politikalara bakıldığında; Lenin döneminde uygulanan Sosyalist politikaların üç temel esasa dayandırıldığı görülür. Bunlar; Sovyetler Birliği'nin savaşın dışında tutulması, savunma sanayinin kurularak askeri büyümenin temin edilmesi ve sosyalist ekonominin proletarya diktatörlüğünde yapılandırılmasıydı.⁸³ Sovyet sisteminde de sosyalizm değişik evreler geçirmiştir. 1920'lerde sosyalist ekonominin teorisi üzerinde hiç durulmayan Sovyetlerde, Stalin iktidarında sosyalist ekonominin emek-değer teorisi ilkelerine göre işlediği kabul edilmiştir. Bu dönemde piyasa ekonomisi şartları ancak tüketim malları mübadelesine ve sınırlı da olsa üretimine uygulanmıştır.⁸⁴ Stalin döneminde uygulamaya konulan "4. Beş Yıllık Kalkınma Planı" yine sosyalist sistemin temel özelliklerini göstermekteydi. Uygulamaya konan kalkınma planında sosyalist sentez, Komünist Parti disiplini ile daha da sertleşmiştir. Stalin, fakir Rus köylüsünün yarı köle olarak "Kulak" (zengin köylü) rejimlerinde sömürüldüğünü öne sürerek bundan sonra

⁷⁹ Zeytinoğlu, **Genel Ekonomi**, s. 646-648.

⁸⁰ G.P.Solus, **Sosyalizmin Ekonomi Politikası** (Çev. M.S. Kabagil), Ankara, Sol Yayınları, 2.Basım, 1979, s. 40-41.

⁸¹ Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, s. 360-361.

⁸² Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomik Politik**, s. 36.

⁸³ Caşın, **Novgorod Knezliği'nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi**, s. 223.

⁸⁴ Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, s.369.

toprak ve hayvanı olmayan bu insanların, her yıl Kafkasya ve Ukrayna çiftliklerinde toprak ağalarının yanında çalışmalarına gerek kalmayacağını söylemiştir.⁸⁵

Sovyetlerde, sonraki yıllarda devam eden gelişmelerle birlikte, piyasa ekonomisinin şartlarına daha fazla yaklaşmayı sağlayan evrim sürecine, paralel gelişmeler olmuştur.⁸⁶ Kruşçev döneminde çift kutuplu bir yapının oluştuğu ve ABD ile önemli bir rekabete girilen dönemlerde, rekabette ABD'den geri kalındığı fark edilmiştir. Bu yıllarda dünya siyasetinde Soğuk Savaş rüzgarları esmekte, ABD ve SSCB arasında gerek ekonomik gerekse siyasi alanda büyük bir rekabet yaşanmaktaydı. Kruşçev döneminde, Sovyet ekonomi uzmanları, özellikle ekonomik rekabetten galip ayrılmak için tek yolun yüksek savunma harcamalarında ciddi kısıtlamalara gitmek olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte, üretimde kullanılan makinelerin eskimesi, ekonomik verimlilik açısından batılı örneklerin gerisinde kalınması, büyüme hızının yavaşlaması ve doğal kaynakların optimum verimlilikte kullanılamaması, Sovyet sistemindeki ekonomik tıkanıklığın göstergelerini oluşturuyordu. Ancak bu olumsuzluğu düzeltme yolunda yapılan reform hareketlerinden bir sonuç alınamamıştır.⁸⁷

Sovyetlerde uygulanan tarım politikalarına bakıldığında ise özellikle ülke toprağının tamamının kamulaştırılması konusunda diğer sosyalist ülkelere göre SSCB'nin tam manasıyla bir sosyalizm uygulayıcısı olduğu söylenebilir. SSCB'de bütün ülke toprakları devlete ait olmakla birlikte, uygulanan tarım politikaları iki toplumsal mülkiyet biçimine dayanırdı. Devlet çiftlikleri ve köylü kooperatifleri şeklinde gelişen bu iki biçim aynı zamanda bütün sosyalist ülkelerin de ortak özelliğiydi. Ülke toprağının tamamının ulusallaştırıldığı SSCB'de tarımsal işletmeler için toprak, devlet tarafından ücretsiz ve sürekli kullanıma sunulurdu.⁸⁸

Sosyalizm uygulayan ülkeler, kendi aralarında ortak çıkarlar ve amaçlar doğrultusunda birleşiyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yapılan Marshall Planı doğrultusunda yapılan yardımlar, Stalin'i harekete geçirmiş ve Doğu Avrupa sosyalist devletleri ile birlikte Sovyetler Birliği öncülüğünde, sosyalist ülkelerin ekonomik deneyimlerinin paylaşılması, birbirlerine teknik yardım, hammadde yardımı, gıda, makine, ekipman ve bunun gibi daha bir çok konuda yardım sağlamak amacıyla, 1949'da Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya, Romanya ve

⁸⁵ Çaşın, *Novgorod Knezliği'nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi*, s. 224.

⁸⁶ Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, s.369.

⁸⁷ Çaşın, *Novgorod Knezliği'nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi*, s. 228-229.

⁸⁸ Solus, *Sosyalizmin Ekonomi Politigi*, s. 172

Sovyetler Birliği temsilcileri tarafından Ekonomik Yardım Konseyi (Council for Mutual Economic Assistance, COMECON) kurulmuştur. Daha sonra COMECON bünyesine, 1949'da Arnavutluk, 1950'de Doğu Almanya, 1962'de Moğolistan, 1972'de Küba ve 1978'de Vietnam katılmıştır.⁸⁹ Sosyalist devletler topluluğunun amacı, sosyalizmin ve komünizmin kuruluşunu sonuçlandırarak her ülkenin ve dolayısıyla da sistemin bütününün iktisadi gelişmesini sağlayıp insanlar arasında sürekli bir barış ortamı yaratmaktır. Sosyalist ülkeler arasında sürekli gelişen, çalışma karşısındaki komünist tutumla birlikte sosyalizmin iktisadi yasalarından daha iyi faydalanabilmek için SSCB'de iktisadi reform; Demokratik Almanya Cumhuriyeti ve Çekoslovakya'da ulusal ekonominin yeni planlama ve yönetim sistemi; Polonya, Macaristan ve Bulgaristan'da da ulusal ekonominin yönetimi şeklinde değişiklikler yapılmıştır.⁹⁰ 1989'da ise bu sosyalist birlik Doğu Blok'unun parçalanmasıyla dağılmış, bu ise SSCB için ağır bir darbe olmuştur. Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi'nin, Sovyetlerin Doğu Avrupa'daki politik hegemonyası ile birlikte çökmesiyle eski ortaklar çevrilgen⁹¹ para ile dünya fiyatları üzerinden ticaret yapmaya başlamışlardır. 1990'ların başlarında arz krizi yaşayan Sovyetler, 1990 ve 1991'de tüketici piyasasının çöküşü ile karşılaşmıştır.⁹²

Sovyetlerdeki ekonomik ve sosyal bağlamda en büyük reformların Gorbaçov döneminde yapıldığı söylenebilir. 1985'te iktidara gelen Gorbaçov uyguladığı Perestroika ve Glasnost politikaları ile büyük reformlara imza atılmaya çalışılmıştır. Perestroika'dan temellenen ekonomik programın hedefleri arasında; reel gelirin yükseltilmesi, ücret politikasında reform, hizmet sektöründeki işletmelerin ıslah edilmesi, konut sorunu için çözümler aranması, ekonominin teknik yönünün modernleştirilmesi gibi değişiklikler bulunmaktaydı. Perestroika ile beraber kullanılan Glasnost ise, ülkede politik ve hukuki reformların belirleyicisi olmuştur. 1986-1990 yıllarında uygulanması öngörülen ve ekonomi ile sosyal gelişmelerin sağlanmasını hedefleyen 12. Plan, Perestroika döneminin ilk beş yıllık planı olarak uygulamaya konmuştur.⁹³ Aslında Perestroika, sosyalist ekonomik ve politik sistemi güçlendirmek için uygulanan bir politika olmasına rağmen sosyalist ekonominin sonunu hızlandıran bir uygulamaya dönüşmüştür. Perestroika politikasıyla bir taraftan alternatif kaynak tahsis sistemini oluşturmadan merkezi planlı ekonomik sistemin

⁸⁹ Sonu Trivedi, **A Handbook of International Organisations**, New Delhi, Atlantic Publisher, 2005, s.321-323.

⁹⁰ Solus, **Sosyalizmin Ekonomi Politikası**, s. 251.

⁹¹ Çevrilgen: Serbestçe dövizle çevrilebilen convertible para anlamında kullanılmaktadır.

⁹² Boris Kagarlitsky, **Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi**, s. 464.

⁹³ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomik Politik**, s. 59-60.

yıkılmasına neden olurken, diğer taraftan da kaynak tahsisi organize olmamış komünist blok ülkelerinde bir resesyona neden olmuştur. Bu durum karşısında da eski merkezi planlı ekonomiler bir bir bu sistemi terk etmeye başlamışlardır.⁹⁴

2.2. Sosyalist Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişin Teorik Temelleri

Merkezi planlı ekonomik sistemin önce Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinde sonrada SSCB’de işleyemez bir duruma gelmesinin ardından, büyük bir coğrafyada sosyalist bloğu oluşturan ülkeler, dünya sistemine hızla adapte olmak adına birer birer serbest piyasa ekonomisine dönüş sinyalleri vererek bu doğrultuda ekonomik ve sosyal reformlara yönelmişlerdir. Bu amaçla bir çok ülke piyasa ekonomisinin argümanlarını yerine getirmeye başlamıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde *geçiş ekonomisi* olarak adlandırılan ve *dönüşüm süreçlerinin* incelendiği bu sosyalist ülkeler gerek birbirlerine yakınlıkları gerekse de başlangıç koşullarının benzerlikleri bakımından çeşitli isimlerle sınıflandırılmışlardır. Çalışmada IMF’nin geçiş ekonomileri için yapmış olduğu sınıflandırma esas alınmıştır. Tablo 2.1’de IMF tarafından yapılan sınıflandırma görülmektedir.

Tablo 2.1: Geçiş Ekonomilerinin Sınıflandırması.

	Geçiş Ekonomileri
Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri	Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Makedonya, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya
Bağımsız Devletler Topluluğu	Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna,
Baltık Ülkeleri	Estonya, Letonya, Litvanya
Asya’daki geçiş ekonomileri	Kamboçya, Çin, Laos, Vietnam

Kaynak: Transition Economies: An IMF Perspective on Progress and Prospects, <http://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/110300.htm#box2>, (20.02.2011)

Ekonomik geçiş süreci, birbirlerinden önemli ölçüde ayrılan iki farklı ekonomik yapının birbirine dönüşmesi bağlamında zorlu bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu zorluk, dönüşüm sürecinde, sadece ekonomik anlamda değil politik karar alma yapısında ve kurumsal yapılarda ihtiyaç duyulan geniş çaplı bir reform sürecinden kaynaklanmaktadır. Sürecin zorluğunun daha iyi anlaşılması için sosyalist ekonomik yapının ve piyasa ekonomisinin özelliklerine, daha yakından bakmak gerekmektedir. Çalışmanın önceki bölümünde Sosyalist ekonomik sistemin yapısı hakkında verilen bilgiler ışığında piyasa ekonomisinin yapısına ve oluşturan

⁹⁴ Kemal Yıldırım, **Makro İktisada Giriş**, Bursa, Ekin Yayıncılık, 2010, 5. Baskı, s. 308.

unsurlara bakıldığında ilk olarak, piyasa ekonomisinin kurucusu olan Adam Smith ve Klasik İktisat'ın başlangıç noktası öne çıkmaktadır. Klasik ve Neoklasik iktisatçılar tarafından geliştirilen piyasa ekonomisinin önemli teorileri, günümüz piyasa ekonomisine de kaynaklık eden unsurlardandır.⁹⁵ Piyasa ekonomisi; özel mülkiyet hakları, teşebbüs ve seçim özgürlüğü, her tüketici ile üreticinin maksimum faydayı ve karı amaçlaması anlamında kişisel çıkar, rekabet, sınırlı hükümet, sermaye yoğun bir üretim şekli, uzmanlaşma ve işbölümü gibi ekonomik ve sosyal özellikler taşımaktadır.⁹⁶ Bu bazı temel özellikler ile merkezi ekonomiler yani sosyalist ekonomiler karşılaştırıldığında, en büyük farkın özel mülkiyet ve devlet kontrolü gibi konularda oluştuğu görülür. Sosyalist bir ekonomide birey için özel mülkiyet olmaz, olsa da ancak sınırlı bir biçimde görülür. Piyasa ekonomisi modelinde bireyler her türlü girişimde bulunabilir ve her türlü maddi varlığa sahip olabilirler. Özel mülkiyet konusunun dışında diğer önemli bir farkta devlet müdahalesi konusunda yaşanmaktadır. Sosyalist ekonomik sistemde fiyat mekanizmasından üretim biçimine, piyasanın her türlü kontrolü devlet müdahalesi altındadır. Ancak piyasa ekonomisinde bu mekanizma *görünmez el* prensibine dayanır. Piyasa ekonomisinde devlet müdahalesi, bazı düzenlemeler dışında piyasanın işleyişine müdahale edilmemesini öngörür.⁹⁷ Merkezi planlı bir ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde, kurumsal ve yapısal değişiklikleri içeren çeşitli makro ve mikro düzeyde ekonomi politikaları ile hukuki ve siyasi boyutu da olmak üzere çok yönü olan bir değişim gereklidir. Bu süreçte uygulanması gereken temel düzenlemelerden bazıları ve özellikleri şu şekilde sıralanabilir.⁹⁸

- Piyasa ekonomisine geçişte ön şartlardan biri olan özel mülkiyet hakkı, toplumdaki maddi varlıkların özel kişilerin ve onların kurdukları özel ortaklıkların ve kuruluşların mülkiyetinde olması anlamında kullanılır. Özel mülkiyetin en önemli unsurlarından biri miras hakkıdır. Ayrıca özel mülkiyet içinde, teşebbüs ve seçim özgürlüğünü de barındırır. Bir firmanın mal üretimi veya satışı konusunda istediği şekilde davranması, istediği maldan istediği kadar üretip istediği kadar satması ve tüketicilerinde yine aynı doğrultuda elde ettikleri geliri diledikleri gibi

⁹⁵ Nesrin Yıldırım, **Serbest Piyasa Ekonomisi Hakkında Genel Bilgiler**, Ankara, Gazi Kitapevi, 2001, s. 30.

⁹⁶ Erdal M. Ünsal, **Makro İktisada Giriş**, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2004, s.24-27.

⁹⁷ Ünsal, **Makro İktisada Giriş**, s.28.

⁹⁸ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, s.84; Yıldırım, **Makro İktisada Giriş**, s. 309; Haluk Tandırcıoğlu ve Ahmet Özen, "Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 5, Sayı 4, (2003), s.112-113; Ünsal, **Makro İktisada Giriş**, s.24-25.

kullanmaları teşebbüs ve seçim özgürlüğünü oluşturur. Bu bağlamda sosyalist bir ekonomide sermayenin mülkiyetinin devlete ait olduğu düşünülürse, piyasa ekonomisine geçiş yapan bir ülkede özel mülkiyet haklarının sağlanması gerekliliği ön plana çıkar. Mülkiyet hakları bireylere kamu karar birimlerinden doğrudan etkilenmeden kararlarını verme olanağı sağlar;

- Mal ve hizmet fiyatlarının arz ve talebe göre belirlenmesi anlamında kullanılan fiyat liberalizasyonu, sosyalist ekonomik yapıya aykırı bir durum olmakla birlikte Piyasa ekonomisinin de en önemli koşullarından birini oluşturur. Sosyalist ekonomide fiyatların tamamen merkez tarafından belirlenmesi özellikle geçiş ekonomilerinin önemli bir kısmında yüksek enflasyon sürecinin yaşanmasına neden olmaktadır. Geçiş ekonomilerde devlet kontrolünün ani bir şekilde kaldırılması neticesinde yaşanan yüksek enflasyon süreci; uzun yıllar denge fiyatının altında belirlenen mal ve hizmet fiyatlarının, devlet kontrolünün kalkması neticesinde piyasadaki arz-talep dengesine göre yeniden oluşması ve ani bir şekilde yükselen fiyatlar neticesinde oluşmaktadır. Bu bağlamda yüksek enflasyon sürecinin yaşanmaması için fiyat kontrollerinin aşamalı olarak terk edilmesi gerekmekte ve ekonomik faaliyetlerin, fiyatların ve piyasa işlemlerinin serbestleştirilmesi ve bunu sağlayabilmesi için gerekli olan kaynakların etkili bir şekilde kullanılması gerekmektedir;
- Etkin ve tarafsız bir şekilde gerçekleştirilmesi gereken özelleştirme uygulamaları, girişimci bir sınıfın oluşturulmasına ve özelleştirmenin cazibesine bağlıdır. Özelleştirme yolu ile etkili bir işletme yönetimi kurulabilir ve ekonomik verimlilik artırılabilir. Ancak devlet kurumlarının özelleştirilmesinde toplumsal bazı tepkilerde yaşanabilmektedir. Özelleştirme ile birlikte doğrudan yabancı sermaye yatırımları için de ön koşullar hazırlanmalı ve gerekli yasal düzenlemeler yapılmalıdır;
- Makro ekonomik istikrar için piyasa merkezli enstrümanların doğrudan geliştirilmesi;
- Sıkı bütçe politikalarının uygulanması;
- Hukukun üstünlüğünün sağlanması;

- Finansal piyasaların güçlendirilmesi;
- Karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı bir sanayi yapısının kurulması;
- İhracattaki devlet monopolünün kaldırılması, serbest ticaret mallarındaki sübvansiyonların kaldırılması, firma ve sektörlerin reel düzenlemeleri, gibi mikro düzeyde uygulamalar ile anlaşma yasaları, işletme hukuku, bankacılık sisteminin güçlendirilmesi, vergi sisteminin kurulması ve merkez bankasının özerkliği gibi kurumsal yapı değişiklikleri, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde karşılaşılabilecek temel düzenlemelerden bazılarıdır.

Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde uygulanması beklenen bu temel düzenlemeler, ülkelerin alt yapısına, sosyo-ekonomik durumlarına ve daha birçok koşula göre farklı şekillerde uygulama sahası bulabilir. Piyasa ekonomisine geçişte yaşanabilecek tüm sorunlar aynı zamanda geçişe ilişkin uygulanacak politik yaklaşımlara göre de farklılık gösterebilmektedir.

2.2.1. Piyasa Ekonomisine Geçiş Hızına İlişkin Yaklaşımlar

Dönüşüm sürecinde uygulanacak temel düzenlemelerin uygulanma metodu konusunda ekonomi literatüründe iki temel yöntem ileri sürülür: *Şok terapi* ve *aşamalı geçiş*. Şok terapi yada *Big Bang* (Büyük Patlama) adı verilen birinci yaklaşım, IMF ve Dünya Bankası tarafından geliştirilen ve ekonominin yeniden yapılandırılması için uygulanacak bütün makro ve mikro politikaların hızlı bir biçimde uygulanması gerektiğini savunan görüştür. Aşamalı geçiş yada *gradualizm* adı verilen ikinci yaklaşım ise sürecin hızı ve sonuçlarıyla ilgilenmeyen ancak ekonominin yeniden yapılandırılmasını, reformların uygulanmasını aşamalı bir biçimde gerçekleştirmeyi benimseyen yaklaşımdır.⁹⁹

Şok terapi yaklaşımını uygulayan bir ülkede öncelikle tüm fiyatlar serbest bırakılır, döviz kuru piyasasının oluşması için döviz alış-verişine izin verilir, para arzı ve kamu harcamalarının büyümesi sıkı bir şekilde sınırlandırılır ve piyasa mekanizması içinde faaliyetlerine devam edemeyen firmaların kapanmasına izin verilir.¹⁰⁰ Ekonomide yapılacak bu uygulamalar ise olabildiğince hızlı bir şekilde gerçekleştirilecektir. Bu stratejide, ekonominin dönüşüm hızından kaynaklanan bazı

⁹⁹ Burcu Yüce Dural, “Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri ve Bu Sürece Avrupa Birliği’nin Katkıları”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Uluslararası İktisat ve İktisadi Kalkınma Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir, 2007, S.38.

¹⁰⁰ Yıldırım, **Makro İktisada Giriş**, s. 314.

risklerinde olduğu kabul edilmekle birlikte, bu sürenin kısa olacağı ve önemli ölçüde kazanımlar sağlayacağına inanılmıştır. Sağlanacak bu kazanımlar, reformlar doğrultusunda arz ve talep güçlerinin denge piyasa fiyatını gerçekleştirmesi, bütün kurumlarıyla oluşturulmuş piyasaların varlığına bağlıdır.¹⁰¹ Yöntemdeki en önemli risklerin başında, başlangıç şartlarının çok zorlu olması ve piyasa mekanizmasını destekleyecek kurumların olmayışının makroekonomik istikrar için oluşturduğu risk gelmektedir.¹⁰²

Aşamalı geçiş yönteminin temeli ise, eski usulde çalışan işletmelerin faaliyetlerinin ve bu işletmelerdeki istihdamın kademeli bir şekilde ortadan kaldırılması, buna paralel olarak kamu sektörünün piyasa etkinliğinin azaltıldığı oranda özel sektör firmalarının faaliyete geçmelerinin ve etkinliklerinin artırılmasının sağlanmasına dayanmaktadır. Bu yöntem, makro ekonomik istikrar ve büyüme için önemli olan piyasa kurumlarının zaman içinde oluşumuna da imkan tanımaktadır. Ancak, bu yöntemin riski de, eski ekonomik sistemin kademeli bir şekilde tasfiye edilmesi nedeniyle gücü elinde bulunduran çıkar gruplarının reform çabalarını engellemeye çalışmalarıdır.¹⁰³ Aşamalı geçişin, şok terapi yöntemine göre daha planlı ve düşük riskli olduğu söylenebilir. Nitekim tüm ekonomik reformların bir anda yapılması, hem çok zor hem de enflasyon gibi bir çok ekonomik sıkıntıya yol açabilecek sorunların doğmasına neden olabilecek bir tercihtir. Fiyat istikrarı gibi önlemler için hızlı davranılabilsen bile, serbest bankacılık sisteminin kurulması, vergi reformu için beşeri ve fiziksel sermaye birikimi, reform programlarının zeminini oluşturacak hukuk reformlarının uygulanması da zaman gerektirir.¹⁰⁴

Geçiş ekonomilerine yardımcı olmak amacıyla Washington'da geliştirilen ve gelişmekte olan ülkelere iktisat politikaları için öneriler sunan bir yaklaşım olarak *Washington Uzlaşısı* da literatüre girmiştir. Pek çok gelişmekte olan ülkede uygulama alanı bulan görüş ultra-liberal, kökten piyasacı dünya görüşünün temel taşlarından birini oluşturur.¹⁰⁵ 1989'da Washington Uzlaşması adı altında ayrıca geçiş ekonomileri içinde önerilen politikalar şu şekildedir:¹⁰⁶ Mali Disiplinin sağlanması, kamu harcamalarının daha verimli alanlara yönlendirilmesi, marjinal vergi oranları orta

¹⁰¹ Abdurrahman Işık, "Serbest piyasaya Geçiş Ekonomilerinde Gerçekleştirilen Reform Hareketleri ve Türkmenistan Örneği", **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa:, 2006, S.213-214.

¹⁰² Tandircioğlu ve Özen, "Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları", s. 113.

¹⁰³ Tandircioğlu ve Özen, "Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları", s. 113.

¹⁰⁴ Dural, "Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri ve Bu Sürece Avrupa Birliği'nin Katkıları", S.44.

¹⁰⁵ Taner Berksoy, *Washington Uzlaşısı?*,

<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazar&ArticleID=901640>, (13.02.2011)

¹⁰⁶ John Williamson, "A Short History of the Washington Consensus",

<http://www.petersoninstitute.org/publications/papers/williamson0904-2.pdf>, (13.02.2011).

seviyelere çekilerek matrahın genişletilmesini öngören bir vergi reformu, faiz oranlarının serbestleştirilmesi, rekabetçi bir kur yapısı, ticaretin serbestleştirilmesi, doğrudan yabancı yatırım için gerekli düzenlemeler, Özelleştirme, giriş ve çıkışların önündeki engellerin kaldırılması anlamında deregülasyon ve mülkiyet hakları.

2.2.2. Geçiş Döneminde Başlangıç Koşulları ve Dönüşümün Başarı Göstergeleri

Geçiş sürecinde, her ülkenin aynı performansı göstererek geçiş süreçlerini başarıyla atlatalmaları beklenemez. Çünkü her ülkenin coğrafi konumu, ekonomik ve sosyal yapısı ve hatta Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan savaşın geçiş döneminde yarattığı problemlerde de görüleceği üzere tarihi geçmişi ile sosyal özellikleri farklılık teşkil etmekte ve bunlarda geçiş sürecinin başlangıç koşullarını oluşturmaktadır.

Doğu Bloğu'nu oluşturan ülkeler ele alındığında, Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkelerine oranla daha avantajlı başlangıç koşullarının varlığından bahsedilebilir. Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri, Avrupa'nın gelişmiş ülkelerine olan coğrafi, kültürel ve tarihi yakınlıklarının avantajını fazlasıyla görmüştür. AB'den ve uluslararası kuruluşlardan aldıkları mali desteklerle BDT ülkelerinin önüne geçmişlerdir. Avrupa Birliği 2004 ve 2007 yıllarındaki genişleme sürecinde MDA ülkelerinin önemli bir kısmını kendi bünyesine katarak bir bakıma hamiliğini üstlenmiştir. Bunun yanında siyasi olarak geçiş amacı olmayan Çin ve Vietnam gibi ülkeler ise ekonomik büyüme konusunda önemli başarılar sağlamıştır.¹⁰⁷

Başlangıç koşullarına ait Tablo 2.2'deki eski sosyalist ülkelere ait değerlendirmelerde bazı ülkelerin diğerlerine göre avantajlı konumlarda oldukları söylenebilir. Örneğin Güney Kafkasya'yı Doğu Bloğu ülkeleri ile karşılaştırıldığında kişi başına düşen GSYİH miktarlarında önemli farklar göze çarpmaktadır. Güney Kafkasya ülkeleri Doğu Bloğu'ndaki ülkelere göre daha düşük oranlarda bir gelire sahiptir. Aynı şekilde komünist sistem altında geçen yıl sayısının fazlalığı piyasa ekonomisinin kural ve kurumlarından uzaklaşmanın ve geçiş sonrası uyum sürecinin bir kriteri olarak değerlendirildiğinde önemli bir değişken olduğu söylenebilir. Ancak her ne kadar başlangıç koşullarına ait bu değerler dikkate alınsa da, ülkelerin büyüme performansları birbirinden farklı olmaktadır. Bunun nedeni olarak da, uygulamadaki stratejiler,

¹⁰⁷ Dural, "Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri ve Bu Sürece Avrupa Birliği'nin Katkıları", S.2.

dönüşüm hızı ve modeli ile alt yapı gibi faktörler sayılabilir.¹⁰⁸ Örneğin Tablo 2.2’de Azerbaycan doğal kaynaklar bakımından zengin olarak gösterilmektedir. Ancak Azerbaycan’ın, alt yapı yetersizlikleri, teknoloji eksikliği ve savaştan kaynaklı nedenlerle doğal kaynaklarını, bağımsızlığın ilk yıllarında bir fırsat olarak değerlendiremediği söylenebilir.

Tablo 2.2: Geçiş Ülkelerinin Başlangıç Koşulları (1989-1991)

Ülkeler	SAGP’ye göre düzeltilmiş kişi başına düşen GSYH (1989- \$)	Doğal kaynak zenginliği*	Tarımın sektörünün payı(1989)	Geçiş öncesi dış borcun GSYİH oranı	Komünizm altında geçen yıl
Arnavutluk	629	0	26	36,9	45
Azerbaycan	2466	2	22	0	75
B.Rusya	6667	0	22	0,1	75
Bulgaristan	5740	0	11	50,6	43
Çek Cumh.	8207	0	7	12,2	43
Ermenistan	2453	0	11	0	74
Estonya	6475	0	20	0	51
Gürcistan	2203	1	22	0	70
Hırvatistan	6919	0	10	74,7	44
Kazakistan	4133	2	29	0	75
Kırgızistan	2770	0	33	0	75
Letonya	5204	0	19	0	51
Litvanya	3603	0	27	0,2	51
Macaristan	6081	0	14	64	41
Makedonya	3720	0	12	0	44
Moldavya	3562	0	32	0	52
Özbekistan	2577	1	31	0	74
Polonya	5687	1	13	63,4	42
Romanya	3535	1	14	2,9	43
Rusya	5627	2	15	12,1	74
Slovakya	6969	0	7	6,8	43
Slovenya	11525	0	5	0	44
Tacikistan	1778	0	27	8,6	75
Türkmenistan	3308	2	29	0	75
Ukrayna	4658	1	21	0	75

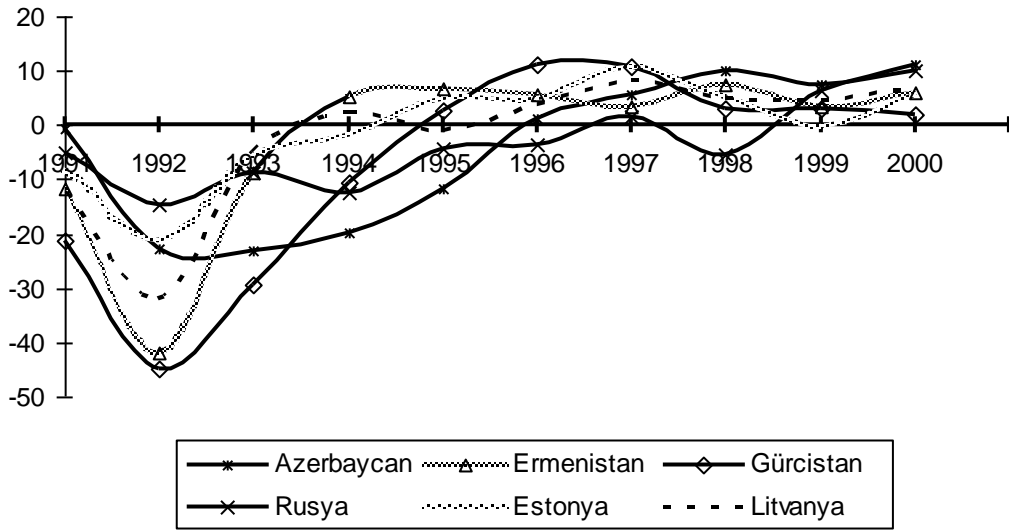
Kaynak: Stanley Fischer and Ratha Sahay, “The Transition Economies After Ten Years”, **IMF Working Paper WP/00/30**, 2000, s.36. * 0:Fakir, 1:Orta, 2:Zengin

Ekonomik dönüşümün başarısını gösteren en önemli unsurlardan birisi dönüşümün neden olduğu resesyon ve depresyondan çıkış süresidir. Dönüşümün ilk yılları boyunca reel GSYİH’deki kayıplar *dönüşüm resesyonu* olarak adlandırılır. Bu dönüşümün daha büyük olduğu durumlar ise dönüşüm depresyonu olarak adlandırılır. Geçiş sürecini yaşayan genellikle bütün ülkelerde resesyona rastlanırken bunu en hızlı şekilde atlatan ülkelerde reel GSYİH oranlarda pozitif büyüme eğilimi görülür. Böylece J-eğrisini elde eden ülkeler başarılı olarak kabul edilir.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Harun Bal, “Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Büyüme ve Dış Finansman”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, No 12, (2004), s.159.

¹⁰⁹ Yıldırım, **Makro İktisada Giriş**, s. 314-315.

Bu bağlamda Grafik 2.1’de j-Eğrisine göre başarılı olan bazı ülkeler gösterilmiştir. Grafikte dönüşüm sürecini en geç atlatan ülkenin Rusya olduğu göze çarpmaktadır. Bunda ise Rusya’nın uzun yıllar Sosyalizm’in ana vatani olarak görülmesi ve SSCB’nin hem ekonomik hem sosyal alanda kökleştirdiği yapının bir etkisinin olduğu söylenebilir. Dönüşüm ekonomilerinin başarı yada başarısızlığı, j-Eğrisi dışında bir çok makroekonomik gösterge ile de ölçülebilir. Enflasyon oranı, gelir dağılımı, yatırım ve sermaye akışı, özelleştirme ve devletin ekonomideki payı gibi belirleyiciler piyasa ekonomisine geçişte ülkelerin başarısı hakkında bilgi verebilir.¹¹⁰

Grafik 2. 1: Seçilmiş Geçiş Ekonomileri İçin J-Eğrisi

Kaynak: World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>, (21.01.2011)

Geçiş sürecinin unsurları olarak daha önceki bölümde bir çok temel düzenleme sayıldığı gibi, piyasa ekonomisine geçişin bu temel unsurlarını dört ana başlık altında toplamakta mümkündür. Aynı zamanda piyasa ekonomisinin vazgeçilmez özellikleri olarak sayılabilecek bu unsurlardan birincisi; Üretilen ve tüketilen bütün fiyatların piyasada belirlenerek, devlet kontrolünün kaldırılmasıyla uluslararası ticareti engelleyen kısıtlamaların azaltılması olan *liberalizasyon* politikalarıdır. İkincisi; Geçiş dönemi ile birlikte yaşanan yüksek enflasyon sürecinin uzun dönemde kontrol altına alınarak para ve maliye politikaları disiplini ile kamu bütçesi, para ve kredi hacmindeki büyümenin kontrol altına alınmasıdır. Geçiş döneminin unsurlarından bir diğeri ise; Yeniden yapılandırma ve özelleştirme. Bu süreçte uygun bir

¹¹⁰ Yıldırım, **Makro İktisada Giriş**, s. 315-319.

mali sektör oluşturularak yapılacak reformlarla birlikte, insanları mal ve hizmet üretmeye yani girişimciliğe yönlendirilmesi sağlanmalıdır. Dönüşüm sürecinin ana unsurlarından sonuncusu da yasal ve kurumsal reformlardır. Devletin rolünün yeniden tanımlanması, hukukun üstünlüğünün sağlanması ve rekabet politikalarının oluşturulmasıdır.¹¹¹

2.3. Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Sorunlar ve Örnek Modeller

Merkezi planlı bir ekonomik modelin terk edilmesi ve yeni bir model olarak piyasa ekonomisinin tercih edilmesinde bir çok zorlukla karşılaşılacağı gibi bu geçiş sürecinde siyasal, sosyal ve ekonomik problemlerin yaşanması beklenebilir. Ekonomik yapının ve işleyişinin değişmesi ve bu yeni sürece piyasa aktörlerinin alışması zaman alacağından bu süreç içerisinde ekonomik sıkıntılarda artış yaşanması beklenir. Bu geçiş döneminde yaşanabilecek sıkıntılar şu şekilde sıralanabilir:¹¹²

- Planlı ekonominin üretim yapısı piyasa ekonomisinin talep yapısına uygun değildir. Tüketicilerin ve özel yatırımcıların tercihleri polit büronun tercihlerinden farklıdır, dolayısıyla nihai talep ve üretim yapısı farklıdır;
- Sermaye mallarının yapısındaki farklılıktan kaynaklanacak üretim problemleri yaşanabilmektedir;
- Rekabete maruz kalan birçok fabrika planlı dönemden miras kalan maliyetlerle rekabet edememektedir. Üretim verimliliği gereklidir ki, bu çok zaman bir çok işçinin işten çıkarılmasına sebep olabilmektedir;
- Sınırlar serbest ticarete açıldığında ekonomi de dünya ticaretine entegre olmalıdır. Yine bu durum uluslararası işçi hareketine ve sonuç olarak işsizliğe sebep olabilmektedir,
- Fiyatlar, marjinal maliyet ve ücretler iş gücünün marjinal üretim değerine adapte edilmelidir. Bu durum gelir dağılımı değişikliklerine sebep olmuştur;
- Daha modern makinelerle daha büyük üretim değeri sağlayan işçilerin maaşları, planlı rejim döneminde çalışıp aldıklarından daha yüksek olacaktır. Buda dolayısıyla üretimde bir maliyet artışına da sebep olacaktır.

Piyasa ekonomisi modeli tercih edildikten sonra gerek ekonomik reformlarla gerekse siyasi reformlarla yapılan düzenlemelerin yarattığı önemli sıkıntılardan biride enflasyondur. Uzun yıllar devletin kontrolü altında bulunan mal ve hizmetlerin

¹¹¹ Transition Economic: An IMF Perspective on Progress and Prospect, 2000, <http://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/110300.htm#II>, (27.06.2011)

¹¹² Dural, “Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri ve Bu Sürece Avrupa Birliği’nin Katkıları”, S.57

fiyatları, piyasa ekonomisine geçişle birlikte fiyatlar üzerindeki devlet denetiminin kalkması neticesinde yükselmektedir. Bunun nedeni ise arz – talep dengesizliği ve devletin bu konudaki müdahalesidir. Arz miktarı yeterli olmayan malların fiyatları, suni bir biçimde düşük tutulmuş ve dolayısıyla bu mallara olan talep, arzdan fazla olmuştur. Özellikle *şok terapi* yöntemiyle piyasa ekonomisine geçen ülkelerde de, fiyatlar üzerindeki devlet denetiminin ani bir şekilde kaldırılması geçiş ekonomilerinde yüksek enflasyon süreçleri yaşanmasına neden olmuştur.¹¹³ Ancak her ne kadar enflasyon süreci yaşanmış olsada piyasa ekonomisine geçiş için vazgeçilmez unsurlardan biri fiyat liberalizasyonudur ve bunun yapılması gerekmektedir. Devletin fiyatlar üzerindeki kontrolünü kaldırması arz ve talebin hiçbir engelle karşılaşmadan işlevlerini yerine getirmelerini sağlarken, aynı zamanda kısa dönemde iş kaybına da neden olabilmektedir. Fiyat kontrolünün sona ermesiyle, üretilecek malların çeşitliliği devletin koyduğu kotalarla değil, tüketicilerin talepleri doğrultusunda yani piyasa koşulları neticesinde belirlenecektir. Dolayısıyla piyasa koşulları da firmalar arasında bir rekabet ortamı yaratacak ve verimsiz üretim yapanlar ya kapanacak yada çalışan sayısını düşürerek maliyetlerini kısımaya çalışacaklardır. Sonuçta ise ortaya bir işsizlik sorunu çıkacaktır. Ancak piyasa ekonomisinin getirdiği özel teşebbüs olanağıyla da orta ve uzun vadede yeni girişimcilik alanlarının ortaya çıkacağını ve daha fazla mal ve hizmet üretimiyle yeni iş alanlarının ortaya çıkacağı da unutulmamalıdır.¹¹⁴

Dönüşüm ekonomilerinde yaşanan bu temel sıkıntıların nedenleri çoğu kez ülkelerin içinde buldukları koşullardan dolayı da ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla ekonomik ve sosyal sıkıntılar her dönüşüm ekonomisinde aynı şekilde izlenmeyebilir. Örneğin, Latin Amerika’da ki borç krizi, Doğu Asya ve Doğu Avrupa’da yaşanan ekonomik bunalımların nedenlerini Kolodko şu şekilde sıralamaktadır:

- Liberal bir piyasa ekonomisi için organizasyonel alt yapı eksikliği,
- Özelleştirilen varlıkların tahsisinde zayıf bir finansal sisteme sahip olunması,
- Devlet işletmelerinin özelleştirilmesinde yaşanan zorluklar,
- Liberal ekonominin sağlam kurumsal yapısının iyi yönetilememesi,
- Rekabet politikaları için kurumsal alt yapı eksikliği,
- Yasal çerçevenin ve yargı sisteminin zayıflığı ve buna bağlı olarak vergi yasalarının ve iş sözleşmelerinin uygulanmasındaki yetersizlik,

¹¹³ Michael Watts, **Piyasa Ekonomisi Nedir?** (Çev. L.Köker), Ankara Türk Demokrasi Vakfı Yayınevi, 1992, s.18.

¹¹⁴ Watts, **Piyasa Ekonomisi Nedir?**, s.39.

- Bölgesel kalkınma sorunları ile mücadele etme konusunda yerel yönetimlerin yetersiz ve hazırlıksız olması,
- Gelişmekte olan piyasa ekonomisi ve sivil toplumun fonksiyonlarını destekleyen hükümet dışı sivil toplum kuruluşları (STK)'nın eksikliği.¹¹⁵

Bu bağlamda BDT ülkelerinin, MDA ülkelerinin yada Asya'daki geçiş ekonomilerinin yaşadıkları sıkıntılarda, ortak yanlar olmakla birlikte gerek başlangıç koşullarının aynı olmaması gerekse başka sebeplerle farklılıklar da gözlemlenebilmektedir. Bu aşamada sosyalizm'den piyasa ekonomisine geçiş için belli bir modelin uygulanması zordur ancak geçiş döneminin daha iyi yönetilmesi için Kozminski'nin Doğu Avrupa'dan ilham alınan “*çok safhalı modeli*” örnek teşkil edebilir. Altı aşamadan oluşan modelde birinci aşamayı *siyasi aşama* oluşturmaktadır. Bu aşamada komünizmin kökleşmiş siyasi unsurlarının yok edilir. Daha sonra ise küçük çaplı özelleştirmelerle birlikte bazı hukuki düzenlemeler ve fiyat liberalizasyonunun sağlanmasıyla *erken piyasalaşma aşaması* geçilir. Yüksek enflasyon oranlarına karşı kısıtlayıcı para politikaları ve bütçe disiplininin sağlanmasıyla da *enflasyonu kontrol aşaması* sağlanır. Bundan sonrada dördüncü aşama olan *piyasalaşma aşaması*'nda da reformlar genişletilerek hukuki, yapısal ve kurumsal çerçeve tamamlanır. Beşinci aşama olan *yeni iktisat politikaları safhası* başarıyla geçildikten sonra da son aşama olan *büyüme safhası* yaşanır ve piyasa ekonomisine geçiş sağlanmış olur. Ancak Kozminski'nin bu modeli mutlak anlamda bir geçiş teorisi olarak görülemez, Çünkü daha öncede belirtildiği üzere her ülkenin başlangıç koşulları sosyo-ekonomik yapısı, tarihi geçmişi gibi bir çok faktör geçiş sürecine etki etmektedir.¹¹⁶

Sosyalist sistemden piyasa ekonomisine geçiş sürecini diğer sosyalist ülkelere göre, başlangıç koşullarının etkisi ve Avrupa Birliği'ne olan yakınlıklarıyla, MDA ülkelerinin daha kolay bir süreçle atlattıkları söylenebilir. Baltık Cumhuriyetleri de dahil olmak üzere MDA ülkelerinde geçiş sürecinde daha radikal reformlar uygulanmıştır. Özellikle Avrupa Birliği'ne girmek isteyen bu ülkelerde 1990'lı yılların ortalarından itibaren önemli gelişmeler görülmektedir. Ancak Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve

¹¹⁵ Grzegorz W. Kolodko, Ten Years of Postsocialist Transition: Lessons for Policy Reforms, The World Bank Policy Research Working Paper 2095, Washington D.C., 1999, s.12.

¹¹⁶ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomik Politik**, s.86.

Yugoslavya gibi ülkelerde daha yavaş reformlar yapıldığı söylenebilir.¹¹⁷ Bu reform sürecinde Doğu Avrupa ülkeleri dört büyük sorun ile karşılaşmışlardır.¹¹⁸

- Ekonominin hemen hemen tamamı kamulaştırılmış, özel mülkiyete çok sınırlı bir şekilde izin verilmiştir. Sosyalist yapının özel mülkiyet anlayışından ileri gelen bu durum, geçiş sürecinde diğer ülkelerde olduğu gibi MDA ülkelerinde de önemli sıkıntılar doğurmuştur;
- Üretim yapan kamu kuruluşlarının büyük bir kısmı tekelleşmiş, fiyatlar ve yatırım kararları devlet tarafından kontrol edilir hale gelmiş, dışa kapalı, blok içi uzmanlaşmaya yönelik ekonomik politikalar izlenmiş, bu da ekonomileri rekabete kapalı bir yapıya sokmuştur;
- Sosyal güvenlik harcamaları ekonomik faaliyetlerin hacmi ile karşılaştırılmayacak derecede artmış, harcamalar toplumda ortaya çıkabilecek rahatsızlıkları gidermek amacıyla siyasi bir araç olarak kullanılabilir hale gelmiştir;
- Bahsedilen sorunların etkisiyle makroekonomik dengeler bozulmuş, yüksek bütçe açıkları, kontrol edilemez hale gelen ücretler, para arzının sınırsız artışı ve yüksek enflasyon gibi sorunlarla karşılaşmıştır.

Doğu Avrupa'nın geçiş sürecinde yaşadığı bu genel ekonomik sıkıntıların, sosyalist sistem ile pazar ekonomisinin temel farklılıklarından dolayı ortaya çıktığı söylenebilir. Bu temel farklılıkların kaynak noktalarından özelleştirme konusu, dönüşüm aşamasındaki en önemli unsurlardan biridir. Özelleştirme devlet varlıklarının, oluşacak özel sektöre devri konusunda önemli bir adım olmakla birlikte devletin piyasadan çekilmesi, üretim ve tüketim konularında tek belirleyici olma özelliğinin de kaybı anlamına geliyordu.

Özelleştirme konusunda, 1989-90 yıllarında siyasi yapıdaki büyük dönüşümü, ekonomik yapıya da yansıtmak için yeni bir yol arayışı içine giren Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ilk adımların atıldığı görülür. İlk adım olarak devlet mülkiyetinde olan işletmelerin özelleştirilmesini hedef seçen ülkelerden, Macaristan ve Yugoslavya'daki sosyalist ekonomik reforma değinilmesi gerekmektedir. Çünkü bu reformlar mülkiyet ilişkilerinin doğrudan desantralizasyonuna neden olmuştur. İşletmelerde karar alma mekanizmalarındaki değişiklik mülkiyet ilişkilerinde de

¹¹⁷ Asuman Altay, "Geçiş Ekonomilerinde Devletin Ekonomik Roller, Görevleri ve Kobilerin Durumu", <http://www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/gecis.pdf>, (05.04.2011).

¹¹⁸ Atilla Bastırmacı, "Doğu Avrupa Ülkelerinde Özelleştirme Süreci", s.2, www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/dogu.doc, (05.04.2011)

değişikliğe yol açtı, işletme yöneticileri fabrikayı kendi mülkiyetleri gibi görmeye başladılar. Bu süreçten diğer bir etkilenen ülkede Polonya oldu. Ekonomik anlamda özelleştirme süreci olarak değerlendirilebilecek bu ilk örneklerde mülkiyet ilişkilerinde önemli değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir.¹¹⁹

MDA ülkelerinde reformlara en erken başlayan ülke olarak Polonya gösterilebilir. Polonya'da 1975 sonrası özel sektörde önemli gelişmeler olmuştur. 1988'de başlayan reformlarda ise önemli adımlar dikkat çekiyordu. Ekonomik faaliyete başlamayı düzenleyen yasanın kabulü ile hukuki açıdan özel mülkiyet meşrulaştırılmıştı. Bunun dışında; yabancı sermayenin ülkeye girişini düzenleyen yasalar, tarım mahsulleri alımı üzerindeki devlet tekeline son veren düzenlemeler, bankaların kurulması, döviz alım-satımının serbest bırakılması, özel kuruluşlara dış ticaret yapabilme hakkının tanınması gibi reformlarda peşi sıra gelmişti.¹²⁰

Doğu Almanya'da ise mülkiyet ilişkilerinin dönüşümünde 1990 yılında önemli bir değişikliğe gidilerek, "özelleştirme ve kamu mülkiyetinin dönüştürülmesi" kanunu kabul edildi. Yasaya göre kamu mülkiyetini teşkil eden işletmelerin önemli bir bölümü özelleştirilecekti.¹²¹ Doğu Almanya bu süreçte nispeten önemli avantajlara sahipti. Bunlar; başlangıçtaki zayıf paranın yerini, dünyanın en sağlam paralarından biri olan batı Alman Markı'nın alması; düzenlemeler yapılırken, B*atı Almanya'nın etkin kurumları ve yasal çerçevesinin aynen alınması; Yapısal Uyum Programı için batı'dan önemli miktarlarda mali yardımın alınması; ülkenin Batı pazarlarına hızla açılma ve Doğu'daki tekellerin ortadan kaldırılmış olması sayılabilir.¹²²

Çekoslovakya'da ise Kasım 1989'da komünist yönetimin devrilmesine kadar özelleştirme konusunda adeta konuşmak bile yasaktı. 1990 başında birbirinden net bir şekilde ayrılabilen iki farklı ekonomi stratejisi gündemdeydi; Şok terapi ve aşamalı geçiş. Şok terapi yöntemiyle kompleks bir fiyat ve vergi reformu uygulanmalıydı. Aşamalı geçişte ise kademeli ve temkinli bir yol izlenmesi ve küçük adımlarla uyum sağlanmaya çalışılması tartışılıyordu. İkinci alternatifte sağlam bir rekabet ortamı oluşturulmasına ve Batılı firmalarla sıkı ilişkiler geliştirilmesine özel

¹¹⁹ Kalman Mizsei, "Doğu Avrupa'da Özelleştirme: Alternatifler, Çıkarlar, Yasalar", **Orta ve Doğu Avrupa'da Özel Sektörün Yeniden Doğuşu**, (Ed. E.Apathy, I.Csillag, G.Hunya, K.Mizsei, I.Pataki, T.Reti; Çev. T.Demirkan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 13-14.

¹²⁰ Mizsei, **Polonya**, s. 38-40.

¹²¹ Istvan Pataki, "Doğu Avrupa'da Özelleştirme: Alternatifler, Çıkarlar, Yasalar", **Doğu Almanya** (Ed. E.Apathy, I.Csillag, G.Hunya, K.Mizsei, I.Pataki, T.Reti; Çev. T.Demirkan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 60.

¹²² Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, s.87.

bir önem veriliyordu. 1990 yılı ile birlikte özelleştirmenin ön hazırlığı olarak nitelenebilecek bir çok adım atıldı. Ekonomi Yasasının genişletilmesi, vatandaşların özel mülkiyete dayalı ekonomik girişimler başlatabileceklerine dair yasanın çıkartılması, anonim şirketler ve yabancı sermaye ortaklığı ile kurulan şirketlerde düzenlemelere gidilmesi ve yeniden düzenlenen anayasa ile , devlet sektörü ve özel sektör arasındaki fark ortadan kaldırıldı ve tüm sektörlerle karşı aynı hukuki güvencenin verildiği deklare edildi.¹²³

Dönüşüm süreci ile birlikte özelleştirme bağlamında, Doğu Avrupa'da sürdürülen özelleştirme çalışmaları ile Batı Avrupa kıyaslandığında iki önemli farkın öne çıktığı görülür. Öncelikle, Batı Avrupa'da özelleştirilen kamu iktisadi teşekküllerinin, ekonomideki payları % 10-15'den fazla olmazken Doğu Avrupa'da bu oranın % 80-90'lara ulaşması işin doğasını büyük ölçüde değiştirmekteydi. Ayrıca özelleştirmenin yerleşmiş piyasa kurum ve kuralları içerisinde yapılması yerine, Doğu Avrupa'da özelleştirme ile birlikte söz konusu kurum ve kurallarda oluşturuluyordu. Dolayısıyla bu aşamada Doğu Avrupa'da serbest piyasalardan sınırlı bir yararlanma söz konusu olmuştur. Çünkü bu tür piyasalar ya bulunmamakta yada yeni kurulmaktaydı. Doğu ile Batı Avrupa arasında özelleştirme bağlamındaki bir diğer fark ise mülkiyet hakları konusunda ortaya çıkmaktadır. Batı Avrupa'da özelleştirilmesi düşünülen kamu kuruluşlarının mülkiyeti tamamen devlete aitken, Doğu Avrupa'da bu haklar devlet, işçiler ve işletme yöneticileri arasında belirsiz bir şekilde dağılmış durumdaydı. Özetle, Doğu Avrupa'da kimin, neye sahip olduğu açık değildi.¹²⁴Bu açıdan özelleştirme konusunda MDA ülkelerinin karşılaştığı üç önemli engel şöyle sıralanabilir.¹²⁵

- Ekonominin önemli bir kısmında egemen olan kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi için, sermaye piyasalarında ve toplumda yeteri kadar sermaye birikimi bulunmamaktaydı. Bu sorunun aşılması için örneğin Çekoslovakya'da kamu kuruluşlarının hisseleri ücretsiz olarak, kupon karşılığında halka dağıtılmıştır. Macaristan'da da benzer bir uygulamaya gidilmiştir. Bu konuda bir tek Doğu Almanya'da, Batı Almanya'nın mali ve kurumsal desteği ile geleneksel piyasa yöntemleri kullanılarak özelleştirmeye gidilmiştir.
- Özelleştirilme sağlansa bile bu tek başına kaynak dağılımında etkinliğin sağlanacağı anlamına gelmeyecekti. Bu nedenle, özelleştirmelerin diğer reformlarla eş zamanlı olarak yapılması gerekmektedir.

¹²³ Pataki, **Doğu Almanya**, s. 73-74.

¹²⁴ Bastırmacı, "Doğu Avrupa Ülkelerinde Özelleştirme Süreci", s.4.

¹²⁵ Bastırmacı, "Doğu Avrupa Ülkelerinde Özelleştirme Süreci", s.5-6.

- Son olarak özelleştirme, toplumdaki siyasi yapıyı, toplumsal gruplar arasındaki güç ilişkisini etkileyecekti. Bu nedenle, özelleştirme için siyasi bir desteğinde sağlanması gerekmektedir.

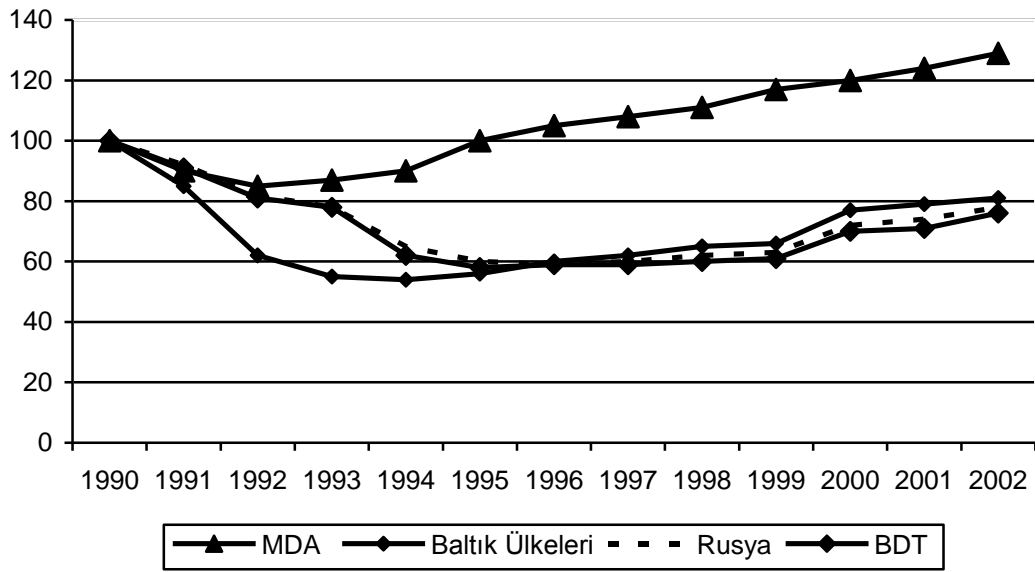
Geçiş sürecinde yaşanan önemli sıkıntılardan bir diğeri de yüksek enflasyon oranlarıdır. Çoğu geçiş ülkesinde olduğu gibi MDA ülkelerinde de bu süreç yaşanmıştır. Tablo 2.3’de MDA ve Baltık ülkelerinin geçiş dönemi ve sonrasındaki enflasyon oranları verilmektedir. Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Slovakya ve Polonya’da geçiş süreci ile birlikte enflasyonist baskı görülse de diğer MDA ülkeleriyle kıyaslandığında çok yüksek oranlarda enflasyonun yaşanmadığı görülür. Romanya ve Slovenya dışındaki diğer ülkelerde ise enflasyon oranlarının ilk dönemlerde dört haneli rakamlara ulaştığı görülmektedir.

Tablo 2.3: MDA ve Baltık Ülkelerinde Tüketici Fiyat Endeksine Göre Enflasyon (%) (1991-2008)

Ülkeler	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Arnavutluk	35,5	226,1	85,1	22,6	7,8	12,7	33,2	20,6	0,4	0,05	3,1	7,8	0,5	2,3	2,3	2,4	2,9	3,4
Bulgaristan	338,4	91,3	72,9	96,1	62,1	121,6	1058,4	18,7	2,6	10,3	7,3	5,8	2,1	6,3	5,1	7,3	8,4	12,3
Çek Cum.	52	11,1	20,8	9,9	9,17	8,8	8,5	10,6	2,1	3,9	4,7	1,8	0,1	2,83	1,8	2,5	2,9	6,3
Estonya	211	1076	89,8	47,6	28,8	23,1	10,6	8,2	3,3	4,1	5,7	3,6	1,3	3,1	4,1	4,4	6,6	10,4
Hırvatistan	122,2	625	1500	107,3	4	4,3	4,2	6,4	4,1	4,6	3,8	1,7	1,8	2,1	3,3	3,2	2,9	6,1
Letonya	172	951	108,8	36	25	18	8,4	5	2,3	2,6	2,5	2	3	6,2	6,7	6,5	10,1	15,4
Litvanya	225	1021	410,2	72,1	39,7	24,6	8,9	5,1	0,7	1	1,3	0,3	-1,1	1,1	2,7	3,7	5,7	11
Macaristan	34,2	23	22,4	18,9	28,3	23,6	18,3	14,2	10	9,8	9,2	5,3	4,6	6,8	3,5	3,9	7,9	6,1
Makedonya	115	1664	338	10	9,2	8,8	8,5	10,6	2,1	3,9	4,7	1,8	0,1	2,8	1,8	2,5	2,9	6,4
Polonya	76,7	45,3	36,9	33,2	28,1	19,8	15,1	11,7	7,2	10,1	5,5	1,9	0,8	3,6	2,1	1,1	2,4	4,3
Romanya	230,6	211,3	255,2	136,8	32,3	38,8	154,8	59,1	45,8	45,7	34,5	22,5	15,3	11,9	9	6,6	4,8	7,8
Slovakya	61,2	10,0	23,2	13,4	9,9	5,8	6,1	6,7	10,6	12,1	7,3	3,3	8,5	7,5	2,7	4,5	2,7	4,6
Slovenya	118	207	32,6	21	13,5	9,8	8,4	7,9	6,1	8,9	8,4	7,5	5,6	3,6	2,5	2,5	3,6	5,6

Kaynak: World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do> (09.04.2011) ve European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.67.

Tablo 2.3 incelendiğinde genel olarak Romanya dışındaki ülkelerde enflasyon oranlarının 1997 yılından itibaren önemli düşüşler yaşadığı ve 2000’li yıllarda da belli bir istikrar yakalandığı söylenebilir. Bu süreçte MDA ve Baltık ülkelerinin Avrupa Birliği üyelik süreçleri ve 2004 yılındaki birlik genişlemesinde Çek Cumhuriyeti, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Slovakya ve Slovenya’nın AB’ye girmesi ardından 2007 yılında Romanya ve Bulgaristan’ında birliğe katılmasının¹²⁶ etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Romanya’da da AB üyelik sürecinin hız kazandığı yıllarda özellikle 2004’ten sonraki yıllarda enflasyon oranları % 10’un altında bir istikrar kazanmıştır.

Grafik 2.2: Gruplandırılmış Ülkelerde Reel GSYİH Değişimi (1990-2002)* 1990=100

Kaynak: Grafik kaynağa göre yeniden çizilmiştir. The World Bank Operations Evaluation Department, **Economies in Transition: An OED Evaluation of World Bank Assistance**, Washington, D.C., 2004, s.6.
*Grafik kaynağa göre yeniden çizilmiştir.

Reel GSYİH oranları dikkate alındığında MDA ülkelerinin diğer geçiş ekonomilerine oranla daha başarılı oldukları söylenebilir. Geçiş ekonomilerinde reel GSYİH oranlarının karşılaştırıldığı Grafik 2.2’de geçiş sürecinin başlamasıyla birlikte tüm ülkelerin reel GSYİH oranlarında bir düşüş yaşanmış ancak MDA ülkeleri, BDT, Baltık ülkeleri ve Rusya’ya oranla daha çabuk toparlanarak bir büyüme potansiyeli yakalamıştır. Grafik genel olarak incelendiğinde ise bütün geçiş ekonomilerinin 1995-1996 yıllarından itibaren büyüme trendi yakaladığı görülebilir.

¹²⁶ The History of the European Union, 2000-Today, http://europa.eu/abc/history/2000_today/index_en.htm, (09.04.2011)

MDA ülkeleri genel olarak geçiş sürecinde diğer ülke gruplarına oranla daha başarılı olmuştur. MDA ülkelerinin büyüme potansiyellerine daha yakından bakıldığında ise bu blok içinde de diğer blok içi ülkelere göre büyüme trendini daha hızlı yakalayan ülkeler göze çarpmaktadır. Tablo 2.4'te de görüleceği üzere, geçiş sürecinin ardından pozitif büyümeyi en çabuk yakalayan ülke Polonya olmuştur. 1992'nin ardından 2004 yılına kadar Polonya'da sürekli büyüme izlenmiştir. Geçişle birlikte ülkelerin tamamında negatif büyüme yaşanmakla birlikte, bu süreçte en çok negatif büyüme yaşayan ülke Makedonya olmuştur. Geçiş sürecinden önce 1989'da % 0,9 oranında bir büyüme yakalayan Makedonya bu büyüme hızına ancak 1993-97 yıllarında ulaşabilmiştir.

MDA ülkelerinden, özellikle AB'ne girmiş olan ülkelerde piyasa ekonomisi için bir çok kriter yerine getirilmiştir. EBRD tarafından her yıl geçiş ülkeleri için hazırlanan raporun sonuncusunda, 2010 yılı için çeşitli kriterlere göre geçiş ülkeleri, pazar ekonomisi şartlarına uyup uymadıklarına göre değerlendirilmiştir. Tablo 2.5'te EBRD tarafından verilen gösterge puanlarında pazar ekonomisi kriterleri için atılan adımlarda en düşük puanı Arnavutluğun aldığı görülmektedir. Dönüşüm konusunda hala reformlar ihtiyacı olan Arnavutluğun, yeniden yapılanma, rekabet politikaları, altyapı reformları ve finansal piyasalarında, piyasa ekonomisine geçiş için daha yapıcı reformlara ihtiyacı olduğu gözlemlenmektedir. EBDR derecelendirmesine göre MDA ülkeleri arasında en başarılı ülke olarak Macaristan dikkat çekmektedir.

Doğu Avrupa'daki geçiş ekonomilerinin ilk on yılındaki geçiş deneyimleri göstermiştir ki özellikle bu ülkelerdeki özelleştirme politikalarından çok, ekonomik büyümeye etki eden faktör yeniden yapılandırılan yerli ve yabancı şirketlerin performansları olmuştur. Ekonomik dönüşümün hızı konusunda etkili unsurlardan biri de, uzun yıllar Sosyalist bir yönetim anlayışına sahip olan ülkelerin kısa bir sürede yeni bir yönetim kültürü edinmeleri olmuştur.¹²⁷

¹²⁷ Lev Freinkmani, **Role of The Diasporas In Transition Economies: Lessons From Armenia**, 2000, <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/10013/>, (03.05.2011)

Tablo 2.4: MDA Ülkelerinde Büyüme Oranları: Reel GSYİH Oranları (1989-2004) (%)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Arnavutluk	9,8	-10,0	-27,7	-7,2	9,6	9,4	8,9	9,1	-7,0	8,0	8,0	7,7	6,8	4,7	6,0
Bulgaristan	0,5	-9,1	-11,7	-7,3	-1,5	1,8	2,1	-10,1	-7,0	3,5	0,0	5,4	4,0	4,8	4,3
Çek Cum.	1,4	-1,2	-11,5	-3,3	0,6	3,2	6,4	3,8	0,3	-2,3	0,0	3,9	2,6	1,5	3,1
Estonya	-1,1	-8,1	-13,6	-14,2	-9,0	-2,0	4,3	3,9	10,6	4,0	0,0	7,8	6,4	7,2	5,1
Hırvatistan	-1,6	-7,1	-21,1	-11,7	-8,0	5,9	6,8	6,0	6,5	2,3	-0,5	2,9	4,4	5,2	4,3
Letonya	6,8	2,9	-10,4	-34,9	-14,9	0,6	-0,8	3,3	8,6	3,6	1,5	6,9	8,0	6,4	7,5
Litvanya	1,5	-5,0	-6,2	-21,3	-16,0	-9,5	3,5	4,9	7,4	5,2	0,0	3,9	6,4	6,8	9,0
Macaristan	0,7	-3,5	-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	5,1	3,0	5,2	3,8	3,5	2,9
Makedonya	0,9	-9,9	-7,0	-8,0	-9,1	-1,8	-1,2	0,8	1,5	2,9	0,0	4,5	-4,5	0,9	3,1
Polonya	0,2	-11,6	-7,0	2,6	3,8	5,2	7,0	6,1	6,9	4,8	3,5	4,0	1,0	1,4	3,8
Romanya	-5,8	-5,6	-12,9	-8,8	1,5	3,9	7,1	4,1	-6,9	-7,3	-4,0	1,8	5,3	4,9	4,,9
Slovakya	1,4	-2,5	-14,6	-6,5	-3,7	4,9	6,9	6,6	6,5	4,4	1,8	2,0	3,8	4,4	4,2
Slovenya	-1,8	-4,7	-8,9	-5,5	2,8	5,3	4,1	3,5	4,6	3,9	3,5	3,9	2,7	3,4	2,3

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2004: Infrastructure**, s.38 ; European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 1999: Ten Years of Transition**, s.73.

Tablo 2.5: Geçiş Ekonomilerinin Gösterge Puanları-EBRD (2010)

	2010 ortalarında Özel sektörün GSYİH içindeki payı (EBRD tahmini%)	İşletmeler			Piyasa ve Ticaret			Finansal Kurumlar		Altyapı
		Büyük ölçekli özelleştirmeler	Küçük ölçekli özelleştirmeler	Yönetim ve işletmelerde yeniden yapılanma	Fiyat liberalizasyonu	Ticaret ve Döviz sistemi	Rekabet Politikaları	Banka reformları ve faiz oranlarında liberalizasyon	Menkul piyasalar ve banka dışı mali kurumlar	Genel altyapı reformu
Arnavutluk	75	4-	4	2+	4+	4+	2	3	2-	2+
Bulgaristan	75	4	4	3-	4+	4+	3	4-	3	3
Hırvatistan	70	3+	4+	3	4	4+	3	4	3	3
Makedonya	70	3+	4	3-	4+	4+	2	3-	2-	3-
Macaristan	80	4	4+	4-	4+	4+	3+	4-↓	4	4-
Polonya	75	4-↑	4+	4-	4+	4+	3+	4-	4↑	3+
Romanya	70	4-	4-	3-	4+	4+	3↑	3+	3	3+
Slovakya	80	4	4+	4-	4+	4+	3+	4-	3-↓	3+
Slovenya	70	3	4+	3	4	4+	3-	3+	3	3

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2010: Recovery and Reform**, s.4.

Not: Geçiş göstergeleri 1 ile 4+ arasında değerlendirilmiştir. Merkezi planlı ekonomide hiç değişiklik olmayan yada çok az olanlar 1 ile gösterilmiş, sanayileşmiş pazar ekonomi standartlarında olanlar ise 4+ ile gösterilmiştir. ↓ ve ↑ işaretleri ise bir önceki yıla göre yaşanan değişikliği simgelemektedir. ↑ bir önceki yıla göre yükselişi, ↓ işareti ise düşüşü belirtmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA ÜLKELERİNDE DÖNÜŞÜM SÜRECİ VE İKTİSADİ GELİŞMELER

Uzun yıllar boyunca Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği etkisinde kalan Güney Kafkasya'da ekonomik gelişmelerde bu çatı altında şekillenmiştir. Sovyetler Birliği için Orta Asya ile birlikte hayati bir öneme sahip olan Kafkasya'da ekonomi, sosyalist merkezîyetçi yapı altında aşırı bürokratik ve merkezî bir planlama doğrultusunda yürütülmüştür.¹²⁸ Bu bağlamda Sovyet Cumhuriyetlerinde uygulanan politikalarla, ülkeler hem birbirlerine hem de Rusya'ya karşı bağımlı bir ekonomik yapıya dönüştürülmüştür. Sovyetlerin baskıcı ve merkezîyetçi yönetim anlayışının, bölge ülkelerinde ekonomik ve siyasi karar alma mekanizmalarının yeteri kadar gelişmemesi sonucunu doğurduğu söylenebilir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölge ülkeleri bir anda bağımsızlıklarını kazanmıştır. Ancak ekonomik ve siyasi açıdan yeterli altyapıya sahip olmadıkları için ülkeler kısa süre içerisinde toparlanamamış ve kendi rotalarını çizemeyerek¹²⁹ dönüşüm süreçlerini sekteye uğratmışlardır. Ancak sadece altyapı yetersizliği değil ülke içi ve dışı bir çok faktörde ekonomik ve siyasi dönüşüm süreçlerinin aksamasında ve uzun bir dönemi kapsamada etkili olmuştur. Bu etkiler ülke profillerine ve dönüşüm süreçlerine daha detaylı bir yaklaşımla bu bölümde ele alınmaktadır.

3.1. Azerbaycan: Savaş Ekonomisinden Enerji Eksenli Büyümeye

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'da Sosyalist ekonomiden vazgeçilerek uluslararası piyasalara entegre olmak için piyasa ekonomisine geçiş kararı alınmıştır. Ancak bu dönüşüm süreci Azerbaycan'da gerek iç gerek dış sorunlar nedeniyle uzun bir süre sekteye uğramıştır. Süreci sekteye uğratan birçok sosyal ve ekonomik problem olmakla birlikte en önemli nedenlerden biri olarak Ermenistan ile yaşanan Karabağ savaşı ön plana çıkmaktadır. Savaş ortamından dolayı yabancı yatırımın çekilemediği ve yüksek savunma harcamaları bu süreci aksatan önemli sebeplerdendir.

Savaşın ardından imzalanan ateşkes anlaşması ile Azerbaycan piyasa ekonomisine geçiş sürecini hızlandıracak bir çok girişimde bulunmuştur. Gerek

¹²⁸ Dikkaya, *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik*, s.73

¹²⁹ Dikkaya, *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomik Politik*, s.77

yapılan petrol ve doğal gaz anlaşmaları ile ülkeye çekilen yabancı sermaye gerekse de siyasi istikrarla gelen ekonomik reformlar Azerbaycan'da piyasa ekonomisine geçiş sürecinde önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Bu aşamada Azerbaycan enerji kaynakları çok büyük öneme sahiptir.

3.1.1.Sovyet Döneminin Sonu ve Geçiş Süreci: 1991-2000

SSCB'nin dağılma sinyalleri verdiği 1980'nin ikinci yarısında ekonomik sorunlar toplumsal yaşama da önemli ölçüde yansımaya başlamıştı. Sovyet para birimi Ruble 1985'teki 1\$ =60 Sovyet kuruşu paritesinden, 1991'de 1\$=50 Rubleye kadar gerilemiştir. Rublenin değer kaybetmesi ve sosyalist ekonomik sistemin verimsizliğinin getirdiği ürün kıtlığı, Sovyet ekonomik sistemindeki fiyat denetim mekanizmasının bozulması sonucunu doğurmuştur. Bunun neticesinde de Sovyet sistemine bağlı Azerbaycan'da ekonomik sıkıntılar baş göstermiş mal kıtlığının getirdiği fiyat artışları ve karaborsacılığın artması gibi ekonomik sorunlarla karşılaşmıştır.¹³⁰

SSCB döneminde Azerbaycan ekonomisinin büyüme hızı önemli oranlarda artmaktaydı ancak bu artış petrol ve tarım ürünlerinde yaşanan artışlardan oluşmaktaydı. Bu hammadde ağırlıklı üretim artışı aynı zamanda bir tüketim artışını beraberinde getirmemişti. Bunun nedeni de Azerbaycan'daki ücret düzeylerinin SSCB Cumhuriyetleri'ndeki ücret düzeyleriyle karşılaştırıldığında en alt sıralarda yer almasıydı. SSCB döneminde her yıl Azerbaycan'da üretilen 2.5-3 milyar Ruble değerinde ürün karşılıksız olarak birlik fonuna aktarılmaktaydı. Bu kaynak aktarımı da doğal olarak Azerbaycan ekonomisinde gelir kaybına neden olmaktaydı.¹³¹ Bu dönemlerde SSCB, Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu Perestroika ve Glasnost politikalarıyla ekonomik sıkıntıları aşmaya çalışmakta ancak bu politikalar Sovyet Cumhuriyetleri arasında bağımsızlık mücadelelerinin artmasına neden olarak SSCB'nin çöküş sürecine ivme kazandırmaktaydı.

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Azerbaycan da diğer ülkeler gibi ekonomik olarak sistem değişikliğine gitmiştir. Serbest piyasa ekonomisinin tercih edildiği ekonomik yapılanma sürecinde, yeni sistemin getirdiği tecrübe eksikliği ve sistemin işleyişindeki sorunlar mevcut problemlerle birlikte Azerbaycan'ın ilk yıllarında ekonomik bir buhran yaşamasına neden olmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında %

¹³⁰ Nazım Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası(Haziran 1992-Haziran 1993): Bir bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2001, s.6-7

¹³¹ Eyüp Zengin, **Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2010, s.198-199

20'lere ulaşan negatif büyüme oranları ve % 1000'lere varan enflasyon oranları ile karamsar bir ekonomik tablo ile karşı karşıya kalan Azerbaycan'da, sosyalist sistemden vazgeçmenin en önemli belirtilerinden sayılan özel sektör girişimlerinin bütün GSMH içerisindeki payı % 20'lere bile ulaşamamıştır.¹³²

Bağımsızlığın ardından Sovyet sisteminin getirdiği sorunlarla uğraşmaya devam eden ülkede, uzmanlaşma ve iş bölümüne dayalı ekonomik yapılanma çözülmüş ve daha önce Sovyetler Birliği'ne bağlı Cumhuriyetler ile ekonomik ilişkileri yoğun olan Azerbaycan, Rusya bağlantısının kopması neticesinde bu cumhuriyetlerle de yeteri kadar ekonomik ilişki içine girememiştir.

Bağımsızlık yıllarının başında Azerbaycan'da bir çok sanayi tesisinde üretimin durması veya atıl seviyede kalması gibi önemli ekonomik sorunlarla da karşılaşılmaktaydı. Bu dönemlerde, SSCB'deki işletmelerle ekonomik bağlantıların kopması, diğer cumhuriyetlerde pazar payının kaybedilmesi ve merkezden sağlanan sübvansiyonlarında kesilmesiyle üretimde düşüşler yaşanmıştır. Ekonomik sıkıntılarla birlikte Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Sovyetlerden bir çok siyasal sorunu da beraberinde devir almıştır. Bu sorunların başında gelen Karabağ savaşı ekonomiyi uzun müddet olumsuz yönde etkilemiştir. Bu savaş ülke sanayisi için gereken ara malların ithal yollarının kapanmasına neden olarak özellikle 90'lı yılların başında Azerbaycan ekonomisine büyük sıkıntılar yaşatmıştır.¹³³ Rusya'nın Ermenistan tarafında yer alması ve Azerbaycan'a ulaşım ambargosu koyması ayrıca Çeçenistan savaşı nedeniyle de iki önemli petrol boru hattının kullanılamaması, Azerbaycan'da siyasal sorunların ekonomiye yansıyan yönlerini oluşturmaktaydı.¹³⁴

Azerbaycan ekonomisi her ne kadar dönüşüm sürecinin başlarında ekonomik ve siyasal darboğazlar yaşamakla birlikte diğer Güney Kafkasya ülkeleri ile kıyaslandığında bağımsızlığın ilk yılında yüksek düzeyde bir üretim kaybı yaşamamıştır. Ancak Ocak 1992'de, aynı ayın bir önceki yılına göre % 20 oranında bir üretim düşüşü yaşandığı görülür. Bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik dönüşüm için çeşitli adımlar atan Azerbaycan'da, ekonominin dönüşümünü hızlandırmak

¹³² Mehmet Dikkaya ve Adem Çaylak, "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Sayı:5, Cilt:3, (2008), s.133

¹³³ Osman Nuri Aras, *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, Bakü, Kafkasya Araştırmaları Merkezi, 2003, s.12

¹³⁴ Aras, *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, s.12

amacıyla bazı tedbirler alınarak bir reform paketi hazırlanmış ve çeşitli kanunlar yürürlüğe sokulmuştur¹³⁵ Bunlardan bazıları;

- Haziran 1991’de ekonomik bağımsızlık temeli hakkında kanun çıkarılarak serbest piyasa ekonomisine geçişte ilk adımın atılması,
- Toprak kanunu ile çiftçilerin toprak sahipliği yasal temele oturtularak bir bakıma Sosyalist özel mülkiyet kavramının yıkılmaya çalışılması,
- Yabancı yatırımları koruma kanunu çıkartılması,
- Menkuller ve taşınabilir malların değişim kanunu ile Tüzel kişilerin vergilendirilmesi hakkında kanun çıkarılmasıdır.

Her ne kadar serbest piyasa ekonomisine geçilmek istendiği daha bağımsızlığın ilk yıllarında vurgulanmış olsa da gerek ekonominin alt yapı yetersizliğinden kaynaklı sorunlar gerekse de Ermenistan ile yaşanan Dağlık Karabağ savaşının hem ekonomik hem de sosyal etkileri, atılan ilk adımların etkisiz kalmasına neden olmaktadır. Bağımsızlık yıllarının başlarında ekonomiye yansıyan siyasal sorunların en büyük kaynaklarından olan Karabağ savaşının etkileri günümüzde de devam eden ciddi bir problem olarak varlığını sürdürmektedir. Bu etki Sovyet sonrası dönemde küçük bir ekonomi olan Azerbaycan için önemli bir ekonomik kayba neden olmuştur. Büyük bir iç göçü takiben ciddi bir işsizlik sorunuyla karşılaşan ülke, savaşı finanse etmek amacıyla bütçeden milyarlarca dolarlık bir fon ayırmak durumunda kalmış ve bu da ekonomik yapıyı büyük bir sıkıntıya sokmuştur. Bu bağlamda Karabağ savaşının, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini yavaşlattığı, yabancı yatırımcıları caydırdığı ve sosyo-ekonomik yapıyı derinden etkilediği söylenebilir. ¹³⁶ Yeni ekonomik sistemde yabancı yatırımın önemi değerlendirildiğinde, savaşın devam ettiği bir ülkede böyle bir yatırım unsurundan faydalanmanın zor olduğu aşıkardır. Azerbaycan-Ermenistan arasında ateşkesin imzalanmasının ardından yabancı yatırımcı için güven ortamının oluşması ve gerekli yasal düzenlemelerin yapılmasıyla özellikle enerji sektöründe imzalanan anlaşmalar, yabancı yatırım unsuru için tekrar bir fırsat yaratmıştır.

Azerbaycan-Ermenistan savaşı sırasında, Azerbaycan ateşkesin imzalandığı 12 Mayıs 1994 tarihine kadar Dağlık Karabağ dahil olmak üzere topraklarının 13.110 km²’sini yani yaklaşık % 20’sini kaybetmiştir. Bu toprak kaybı göz önüne

¹³⁵ Pamuk, “Kafkasya ve Azerbaycan’ın Dünü-Bugünü-Yarını” , s.30

¹³⁶ Dikkaya, Çaylak, “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar”, s.133.

alındığında Azerbaycan ekonomisinin artı bir tarımsal üretim kaybına uğradığı görülebilir. Azerbaycan kaybettiği topraklarla, zengin doğal kaynaklarından 39.6 bin ton rezerve sahip olan 3 altın madeninden, 4 cıva ve antimon yatağından mahrum kalmıştır. Karabağ savaşının sonunda Azerbaycan, genel olarak ekonomik potansiyelinin yaklaşık % 16'sını kaybetmiştir. Azerbaycan'ın kaybettiği bölgelerde 310'dan fazla sanayi tesisi bulunmaktaydı. Bu tesisler, Azerbaycan'da üretilen inşaat malzemelerinin % 11'ini, ayakkabı üretiminin % 11'ini, inek yağının % 25'ini, şarabın % 35'ini, ham ipek üretiminin % 13.5'ini ve mineral sularının % 15'ini teşkil etmekteydi.¹³⁷ Azerbaycan'ın bu toprak kayıplarıyla aynı zamanda günümüze kadar yapılacak olan tarımsal üretim ve maden kullanımından kaynaklanacak bir gelirden de faydalanamadığı ortadadır.

Gerek Azerbaycan gerekse de Ermenistan, Karabağ savaşında 12 Mayıs 1994 tarihinde imzalanan ateşkes antlaşmasına kadar yüksek miktarlarda savunma harcamaları yapmıştır. Yapılan yüksek miktarlardaki savunma harcamalarının ekonominin dönüşüm geçirdiği bir dönemde yapılması da ekonomiyi çeşitli yönleriyle etkilemiştir. Günümüzde bile olası bir savaş ihtimaline karşı bu iki ülkenin savunma harcamaları GSMH'sin de önemli bir yer tutmaktadır ki bununda ülkelerin büyüme oranlarını etkilemektedir. Savunma harcamalarının büyüme üzerine etkisini negatif dışsallıkları temel alarak "talep yanlı" faktörler ile açıklayan *Neo-Klasik Teorik Yaklaşım'a* göre Savunma harcamaları, kıt kaynakları doğrudan üretken yatırımlardan ve beşeri sermaye birikiminden uzaklaştırır. Böylece, savunma harcamaları "yüksek büyüme oranı içeren kalkınma projeleri'nde kullanılacak kaynakları başka alanlara kaydırmak suretiyle "yüksek bir fırsat maliyetine" neden olabilir.¹³⁸ Dolayısıyla Azerbaycan'ın henüz ekonomik dönüşümün başında yüksek maliyetlerle savunma harcamaları yapması serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ekonomik sıkıntıları da beraberinde getirmiştir.

Karabağ savaşının da etkisiyle 1991-94 yılları arasında kamu harcamalarının GSMH'ye oranı % 55'e, kamu finansman açıklarının GSMH'ye oranı ise yaklaşık % 10'lara kadar yükselmiştir. Savaş nedeniyle savunma harcamaları artan Azerbaycan devlet bütçesi 1993 yılından itibaren açık vermeye başlamıştır.¹³⁹ Azerbaycan'da 1992 bütçesi bir miktar fazla vermiş, aynı yıl vergi sistemi değiştirilerek; kurumlar

¹³⁷ Osman Nuri Aras, "Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz", **Karabağ Savaşı ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri**, ed. Osman Nuri Aras, Bakü, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2008, s.142-145.

¹³⁸ Filiz Giray, "Savunma Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt:5, Sayı: 1, (2004), s.189

¹³⁹ Aras, **Karabağ Savaşı ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri**, s.149.

vergi, satış vergisi, araç vergisi gibi uygulamalar başlamıştır. Kurumlar ve gelir vergisi, KDV'den sonra ikinci derecede önemli olmuş ve bütçe gelirlerinin çeyreğini oluşturmuştur. Ancak buna rağmen 1993 yılından sonra bütçe açığı önemli derecede yükselmiş ve GSMH'nin % 13.5'ine tekabül etmiştir.¹⁴⁰ Bu bütçe açıklarında savaşın ekonomide meydana getirdiği etki daha net görülebilir.

Tablo 3.1'de görüldüğü gibi Karabağ savaşının yaşandığı yıllarda 1992'de yapılan savunma harcamaları 359 milyon \$ civarındadır. Bu oran aynı zamanda GSYİH'nin % 2,5'una denk gelmektedir. Bu oranın ekonomisi yeniden yapılanma sürecinde olan ve bağımsızlığını yeni kazanmış bir ülke için yüksek bir maliyet olduğu açıktır. Bununla birlikte savaşın devam ettiği 1993 ve Mayıs 1994'e kadar da savunma harcamalarının artış gösterdiği özellikle 1993 yılında GSYİH içerisindeki payın % 4.9 ile en yüksek düzeye ulaştığı görülmektedir. Mayıs 1994'te ateşkes antlaşması imzalanmasına rağmen 1994 yılının ilk beş ayının savaşla geçmiş olması ve sonrasında da savaş psikolojisinin ağır basmasıyla yapılan harcamalar 1994 yılında da savunma harcamalarının GSYİH'ye oranının 1992-2000 sürecinde ikinci en yüksek düzeyde kalmasına sebep olmuştur.

Tablo 3.1: Azerbaycan Savunma Harcamaları ve GSYİH İçerisindeki Payı, 1992-2000.

	Savunma Harcamaları (Milyon \$)	GSYİH İçerisindeki Payı (%)
1992	359	2,5
1993	377	4,9
1994	190	3,7
1995	157	2,7
1996	139	2,3
1997	159	2,3
1998	182	2,4
1999	237	2,6
2000	251	2,3

Kaynak: Military Expenditure of Azerbaijan, <http://milexdata.sipri.org/result.php4>, (07.02.2011)

Yine Tablo 3.1'den görebileceği gibi Ermenistan-Azerbaycan ateşkes antlaşması imzalandıktan sonra Azerbaycan'da 1998 yılına kadar askeri harcamaların GSYİH içerisindeki oranı düşme eğilimi içerisine girmektedir. 1995 yılının ardından savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki oranının düşmesi reel GSYİH oranlarına da yansıdığı ve pozitif büyümeye katkı sağladığı söylenebilir. Tablo 3.2'de Azerbaycan'ın reel GSYİH büyüme oranları incelendiğinde 1995 yılında % -11,8 olan negatif büyüme 1996 ile birlikte yerini pozitif eğilime bırakmıştır.

¹⁴⁰ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, s.104

Karabağ savaşının etkilerinin görüldüğü ekonomik küçülme, 1991 yılının ardından 1996'ya kadar Azerbaycan'da süregelmişti. Tablo 3.2'de de görüldüğü üzere geçiş sürecinden sonra reel GSYİH oranlarında özellikle 1991 yılından 1995'e kadar büyük oranlarda negatif büyüme yaşanmıştır. Savaşın yaşandığı 1991-1995 yılları arasında en yüksek düzeye ulaşan negatif büyüme oranları daha sonraki yıllarda pozitif büyümeye dönüşmüştür.

Tablo 3.2: Azerbaycan, BDT ve MDA Ülkeleri Reel GSYİH Oranları, 1990-1999 (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Azerbaycan	-3,0	-0,7	-22,6	-23,1	-19,7	-11,8	1,3	5,8	10	7,4
BDT*	-3,7	-6,0	-14,1	-9,3	-13,8	-5,2	-3,5	0,9	-3,5	2,8
MDA ve Baltık Ülkeleri*	-6,6	-10,7	-3,2	0,3	3,7	5,4	4,1	3,6	2,6	2,1

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.65; *Ülkelerin ağırlıklı ortalamaları alınmıştır. Baltık Ülkeleri de MDA ülkeleri ile birlikte alınmıştır.

Bu bağlamda, özellikle savaş yıllarında Azerbaycan'ın, BDT ve MDA ile Baltık ülkelerinin reel GSYİH ortalamalarından çok daha yüksek negatif büyüme oranlarıyla karşılaştığı görülmektedir. Ateşkesin ardından ise, yakalanan pozitif büyüme ivmesiyle, BDT ve MDA ile Baltık ülkelerinin ortalamasının üzerine çıkılarak önemli pozitif büyüme rakamları yakalanmıştır. Hatta BDT ülkelerinin çoğunluğunun negatif büyüme sergilediği 1998 yılında bile Azerbaycan % 10 oranında bir reel GSYİH artışı sağlayarak önemli bir başarı yakalamıştır. Bu başarıda savaşın ardından gelen petrol ve doğal gaz anlaşmaları ile yabancı sermaye yatırımlarındaki artışında payının büyük olduğu söylenebilir.

Tablo 3.3'te ise Azerbaycan'da yıllar itibari ile yabancı yatırım miktarları verilmiştir. 1994'te 22 milyon \$ olan yabancı yatırım miktarı daha sonraki yıllarda artışa geçerek 1998'de 1 milyar \$'ın üzerine çıkmıştır. Tablo'da BDT ülkelerinin toplam yabancı yatırım miktarında Azerbaycan'ında payı olduğu düşünüldüğünde, BDT ülkelerine oranla Azerbaycan'ın önemli bir yabancı yatırımı ülkeye çektiği görülebilir. Bu bağlamda Azerbaycan'ın büyüme oranlarında özellikle de 1995 sonrasında yabancı yatırımın önemli bir payının olduğu düşünülebilir. Nitekim 1995'te 661 milyon dolar olan yabancı yatırım bir yılda 1 milyar dolar seviyesinin üzerine çıkmıştır. Aynı dönemlerdeki reel GSYİH oranlarına bakıldığında ise 1995'te % 11,8 küçülen reel GSYİH'ye karşı 1996'da bağımsızlığın ardından ilk defa pozitif büyümeye geçilerek % 1,3'lük bir büyüme gerçekleştirilmiştir (Tablo 3.2).

**Tablo 3.3: Azerbaycan ve BDT Ülkeleri'nde Toplam Yabancı Yatırım,
1991-1999 (Milyon \$)**

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Azerbaycan	-	-	-	22	282	661	1093	1024	510
BDT Toplamı	-	135	642	1579	3610	4426	7979	5739	4160

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.74.

Azerbaycan bağımsızlıktan sonra belli bir süre para birimi olarak Ruble'yi kullanmaya devam etmiştir. Ancak kendi milli paralarını tedavüle sokmak için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Ağustos 1992'de başlayan milli para operasyonu 1 Ocak 1994'ten itibaren sonuçlanmış ve Azerbaycan, milli para birimi "Manat"ı kullanmaya başlamıştır. Milli paranın kullanılmaya başlanmasıyla, Rusya'nın, Rublenin aşırı değer kaybetmesi sonucu uygulamaya koyduğu para politikalarının olumsuz etkileri önlenmiş, Rusya tarafından oluşturulmak istenen "Ruble Alanı" projesi gerçekleştirilememiş ve makroekonomik istikrarın sağlanması, bağımsızlığın pekiştirilmesi ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi yönünde adımlar atılmıştır.¹⁴¹

Bağımsızlıkla birlikte Azerbaycan'da enflasyon'da da yüksek oranlar gözlenmiştir. Tablo 3.4'te görülebileceği gibi enflasyonun tüketici fiyatlarına göre hesaplanan yıllık değişim oranı, 1991 yılında % 107 iken 1992'de % 912'ye ve 1993 ile 1994 yıllarında da dört haneli rakamlara kadar ulaşmıştır. 1995 yılında düşüş eğilimine girerek % 412'ye düşmüştür. Daha sonraki yıllarda ise düşüş devam etmiştir. Azerbaycan'ın 1991,1994 ve 1995 yıllarındaki yani savaşın yaşandığı yıllardaki yüksek enflasyon oranları BDT ortalamasının üzerinde seyretmiştir. Ancak 1995'ten sonra izlenen enflasyonist politikalarla enflasyon oranları BDT ortalamasının ve hatta MDA ile Baltık ülkelerinin ortalamalarının da altına düşmüştür. Enflasyon oranları, büyüme rakamları ve yabancı yatırım miktarları gibi göstergeler açısından MDA ile Baltık ülkeleri, BDT ülkelerine göre daha pozitif göstergelere sahiptir. Bu açıdan Azerbaycan'ın 1995'ten sonra enflasyonist politikalar açısından geçiş ekonomilerinin ortalamasının üzerinde bir performans sergilediği söylenebilir. Ancak tam tersi bir durumda, savaş yıllarında yaşanan yüksek enflasyon oranlarında görülür.

Savaşın ve savaş ekonomisinin yarattığı bunalım ve belirsizlik, yaşanan yüksek bütçe açıklarını gidermek için sürekli para emisyonuna başvurulması Manat'ın sürekli değer kaybetmesine ve hiper enflasyon sürecine girilmesine neden olmuştur. Ayrıca hiper enflasyon sürecinde Rusya-Çeçenistan savaşı nedeniyle kuzey

¹⁴¹ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, s.73

demiryolu hattının kapanması ve dış ticaretle ilişkili bazı mali kurumların uygulamaları da etkili olmuştur. Bu yükselişte Merkez Bankası'nın müdahalesi ile beraber Azerbaycan Manatı'nın ABD dolarına karşı değer yitirmesi ve tüketim malları tercihlerinin ithalata yönelmesi de etken olmuştur.¹⁴²

Tablo 3.4: Azerbaycan, BDT ve MDA Ülkelerinin Enflasyon Oranları, 1991-1999.
(Tüketici Fiyat Endeksine Göre Yıllık Ortalama Değişim Oranı %)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Azerbaycan	107	912	1129	1664	412	19,7	3,5	-0,8	-8,5
BDT *	93,4	1064	1426	1616	251	43,6	16,6	11,3	25,8
MDA ve Baltık Ülkeleri*	117,7	210	85	35,9	25	17,6	8,9	8,2	3,3

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.67. *Ülke Gruplarının Medyan değerleri verilmiştir. MDA ve Baltık Ülkeleri birlikte değerlendirilmiştir.

Enflasyon oranlarının 1995 yılının ardından önemli oranlarda düşüş eğilimine girmesinde Azerbaycan'ın IMF ile birlikte uyguladığı sıkı para politikaları etkili olmuştur. Bu doğrultuda 1995'te % 412 olan enflasyon, 1995'te % 19,7'ye, 1997'de % 3,5'e kadar gerileyerek tek haneli rakamlara ulaşmıştır. Azerbaycan'ın Ermenistan ile ateşkesin ardından uygulamaya koyduğu istikrar programı yüksek enflasyona son vermiştir. Açık bir ekonomiye dönüşen Azerbaycan, ulusal parasının başlıca ticaret ortaklarının ulusal paraları karşısında değer kazanması neticesinde ithalat maliyetlerindeki düşüştan yararlanmıştır. 1999 yılında fiyatlarda ortalama % 8,5 düşüş yaşanmıştır.¹⁴³

Karabağ savaşı hem Ermenistan hem de Azerbaycan için büyük ekonomik ve siyasi kayıpların yaşanmasına neden olan bir süreçtir. Bağımsızlık döneminin başında kalkınma için lokomotif bir güç olacak ekonominin, savaş ile yara alması ve ekonomide yaşanan dönüşümün aynı zamana denk gelmesi iki ülke açısından da tamiri çok zor olan sonuçlar doğurmuştur. Aslında bölgedeki bu savaş, sadece iki ülke açısından değil Güney Kafkasya bölgesi ve bölge ülkeleri açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunun en büyük örneğini, yaşanan savaşın, Azerbaycan ile yakın ilişkiler kuran Türkiye'de Ermenistan ile olan ilişkilerin sekteye uğratılması teşkil eder.

Genel olarak bakıldığında Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinin başından, Karabağ savaşında ateşkes imzalanana kadar geçen süreçte, piyasa ekonomisine

¹⁴² Aras, **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, s.32.

¹⁴³ Aras, **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, s.33.

geçiş sürecinde bir çok zorlukla karşılaşıldığı görülebilir. Bağımsızlığın ilk yıllarında değişen para politikasının getirdiği zorluklar, hiper enflasyon'un yaşanması, yüksek bütçe açıklarının verilmesi ve Karabağ savaşından kaynaklı savunma harcamaları, Azerbaycan'ın bağımsızlığın ilk dönemi sayılabilecek 1991-94 yılları arasındaki ekonomik dönüşümünü sekteye uğratmıştır. Özellikle bu dönemde süregelen savaş, ekonominin her alanında Azerbaycan'ın sorunlarını şiddetlendirmiştir. Para politikası ile yapısal reform çabaları, savaş harcamaları ve petrol gelirleri arasında yayılan dengesizlik yüzünden hükümetin kontrolünden çıkmıştır. Azerbaycan, yıpranan ekonomisini iyileştirmek ve planlanan dönüşümleri gerçekleştirebilmek için savaşın bitmesini beklemek zorunda kalmış¹⁴⁴ savaşın ardından da ekonomik göstergeler değişmeye başlamıştır.

3.1.2.Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve Enerji Kaynaklarının Rolü

Karabağ savaşının yaşandığı yıllarda Azerbaycan petrol endüstrisinde bazı adımlar atılmış olmakla birlikte kalkınmayı ve dönüşümü hızlandıracak bir yapılandırmaya gidilememiştir. Gerek yabancı yatırımcılar için Karabağ savaşından kaynaklanan yatırım ortamının güvensizliği gerekse de Azerbaycan ekonomisinin yetersizliğinden kaynaklanan sıkıntılar, ekonomik dönüşüme ve gelişime lokomotiflik edecek petrol üretimi için yeterli adımların atılmasına engel teşkil etmekteydi. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasıyla ortaya çıkan belirli düzeydeki istikrar ve güven ortamı ise hemen etkisini göstermiş ve özellikle Azerbaycan'ın enerji sektörüne karşı uluslararası bir ilgi artışı yaşanmıştır. Bu süreçte yabancı yatırımcıların en çok ilgilendiği alan enerji sektörü olmuştur. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) öncülüğünde oluşturulan uluslararası petrol konsorsiyumları ve üretim paylaşım anlaşmaları ile birlikte uzun dönemli petrol üretimi ve ihracatında büyük oranlarda artışlar yaşanmıştır.¹⁴⁵

Enerji kaynaklarının kullanımı konusunda 3 Ekim 1993 tarihi Azerbaycan için yeni, uzun ve etkisi günümüzde de devam eden bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu tarihte Haydar Aliyev Azerbaycan Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş ve on yıllık bir süreçte Azerbaycan yönetiminde bulunmuştur. Bu süreçte Sovyet sonrası çağdaş Azerbaycan'ın on yılı Haydar Aliyev ve politikaları ile şekillenmiş ve sonraki dönemde de belirleyiciliğini devam ettirmiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Mert Bilgin, **Hazar'da Son Darbe**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İkinci Baskı, 2005, s.127

¹⁴⁵ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, s.251-252

¹⁴⁶ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, s.249

Karabağ savaşında ateşkes ilan edilmesiyle 1994 yılının ortalarından itibaren toparlanma evresine giren Azerbaycan ekonomisi, dönüşüm için gerekli olan şartları sağlamak adına yeni adımlar atma fırsatı yakalamıştır. Bu süreçte Azerbaycan ekonomisi üç önemli hedef doğrultusunda yol alınmaya çalışılmıştır. Bunlar¹⁴⁷ :

- Ülkenin temel doğal kaynak rezervlerinin işlenmesinin sağlanması;
- Liberal-demokratik düşünce temelli piyasa ekonomisi prensiplerine uygun ekonomik yapının oluşturulması;
- Dünya ekonomisi ile global ve bölgesel entegrasyonun gerçekleştirilmeye çalışılması olarak sıralanabilir.

1994 yılı Azerbaycan için çok yönlü bir dönüşüm sürecinin başlangıcı sayılır. Uzun müddet devam eden Karabağ savaşında ateşkes antlaşmasının imzalanması hem siyasi hem de ekonomik olarak bir çok adımın atılması sonucunu doğurmuştur. 1994 yılı iki döneme ayrılırsa, bağımsızlığın kazanılmasından Ermenistan ile ateşkesin imzalandığı 12 Mayıs 1994 tarihine kadar olan süreç Azerbaycan için ekonomik ve siyasi anlamda bir çok kaybın yaşandığı dönem olarak nitelenebilir. Bu süreçten sonraki dönem ise Azerbaycan'da ekonomik ve siyasi olarak köklü değişikliklerin yapıldığı ve dönüşüm sürecinin başladığı yıllardır. Bu bağlamda 1994 yılında ilan edilen ateşkesin iki önemli sonuç doğurduğundan bahsedilebilir. Birincisi, Azerbaycan savaşın ekonomik yükünden kurtularak istikrar için bir fırsat yakalanmıştır. İkinci önemli sonuç ise, başta çokuluslu petrol firmaları ve IMF olmak üzere, dış aktörlerle yakın bir etkileşime girilmiştir. Bu etkileşimin ise bağımsızlığın siyasi ayağını oluşturduğu düşünülebilir. Bu süreçte IMF, savunma harcamalarının azaltılmasını, devletin liberalleştirilmesini ve küçülmesini öngören bir yapının oluşturulmasında Azerbaycan siyasetine ön ayak olmuştur. Bu yapılanmayı doğal olarak, bölgedeki enerji kaynakları üzerinden çıkar sağlamayı hedefleyen çokuluslu şirketler de desteklemiştir. Bu bağlamda Petrol gelirlerinin, devletin ekonomik durumunu kısa zamanda düzeltmesine yardım edeceği öngörülmüştür. Petrol gelirleriyle birlikte yapısal değişikliklerinde yapıldığı bu süreçte Azerbaycan ekonomisi belirli bir yükseliş trendi yakalamıştır.¹⁴⁸

Enerji Kaynakları, yüksek katma değerli, sermaye yoğun ve ayrıca dış dengenin üzerinde önemli ağırlığı olan aynı zamanda devlet gelirlerine de önemli

¹⁴⁷ Zengin, *Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan*, s.205-206

¹⁴⁸ Bilgin, *Hazar'da Son Darbe*, s.127-128

katkısı olan bir sektördür. Ekonomik büyümenin lokomotifi olan sanayi sektörünün olmasa olmaz ihtiyacı “enerji” günümüzde petrol ve doğal gaz ağırlıklı bir kaynak haline dönüşmüştür. Sosyo-ekonomik kalkınmanın temel gücünü oluşturan enerji kaynakları günümüz dünya ticaretinde en önemli fiziki kaynaklardır. Günümüzde dünyanın en önemli enerji kaynaklarından olan petrol ve doğal gaz, bu bağlamda diğer enerji kaynaklarına göre daha geniş bir kullanım sahasına sahiptir.¹⁴⁹

Petrol ve doğal gazın ekonomideki öneminin yadsınamaz bir gerçek olduğu dünyada, Hazar petrol ve doğal gaz rezervleri ve bu rezervlerin dünya pazarlarına ulaştırılmasında, Azerbaycan’ın oynadığı ve oynayacağı rollerinde büyük önem taşıdığı düşünülebilir. Nitekim Azerbaycan’a uluslararası alanda gösterilen ilginin temelini de bu enerji kaynaklarının yattığı söylenilebilir. Bu açıdan Azerbaycan ekonomisini iki ana başlık altında değerlendirilebilir: Enerji sektörü ve diğerleri. Yaklaşık yüzyıldan beri Azerbaycan’da ekonominin en önemli lokomotif gücü olan enerji sektörü, özellikle 1994’ten sonra önemli miktarlarda yabancı yatırımcıyı çekmiştir. 2007 yılı verilerine göre, enerji sektörü GSYİH’nin % 60’ını, ülkenin tüm ihracat gelirlerinin ise % 90’ını karşılamaktadır.¹⁵⁰

Azerbaycan’ın, Güney Kafkasya ülkeleri içinde zengin petrol rezervlerine sahip olmasından kaynaklanan avantajının, bağımsızlığın ilk yıllarında yeteri kadar kullanılmadığı söylenebilir. Bunun nedenleri arasında Karabağ savaşı ve etkileri sayılabileceği gibi Azerbaycan’ın petrol üretimi için gerekli mali gücünün ve teknolojisinin yeterli olmadığı gerçeği de bulunmaktadır. Azerbaycan petrol üretimi konusundaki bu sıkıntıyı büyük petrol şirketleriyle yapılan anlaşmalar ile aşmaya çalışmıştır. Bağımsızlıktan hemen sonra enerji kaynakları için çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Bu süreçte Azerbaycan petrollerine ilgi gösteren şirketler arasında ilk sırayı ABD şirketi “Amaco” almıştır. Amaco’nun Azerbaycan petroleri ile ilgilenmesi Ocak 1991’e kadar dayanmaktadır. Temmuz 1991’de Azerbaycan yönetimi, Azeri yatağı’nın işletilmesi için bu şirketin başkanlığında bir konsorsiyum oluşturulmasına karar vermiş ve konsorsiyuma Unicoil, BP/Statoil ortaklığı, Mcdermott ve Ramco da katılmıştır.¹⁵¹ Elçibey’in iktidara gelişiyle Batılı petrol şirketleriyle yapılan görüşmeler hız kazanmıştır. Eylül 1992’de Azerineft ve

¹⁴⁹ Osman Nuri Aras, **Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, İstanbul, Derin Yayınları, 2008, 2. Basım, s.7-8

¹⁵⁰ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Azerbaycan Ülke Bülteni, 2008,

http://arsiv.ntvmsnbc.com/modules/ekonomi/bultenler/azerbaycan_ulke_bulteni.pdf, (29.03.2011)

¹⁵¹ Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası(Haziran 1992-Haziran 1993): Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, s.146

Azneftkimya adlı iki devlet şirketi birleştirilerek Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (State Oil Company Azerbaijan Republic-SOCAR) kurulmuştur. Elçibey döneminde birbiri ardına çeşitli Batılı petrol şirketleriyle Azeri, Çırag, Şahdağ ve Güneşli yataklarında petrol araştırmalarının yürütülmesi ve üretilmesi konusunda ön anlaşmalar imzalanmıştır.¹⁵² 7 Eylül 1992’de Çırag ve Şahdeniz yatakları için ABD şirketi Statoil ve İngiliz BP, 1 Ekim’de Güneşli yatağı için yine ABD şirketi Penzoil ve İngiliz Ramco ile anlaşmalar yapılmıştır. İmzalanan bu anlaşmalarla BP/Statoil ortaklığı, Azerbaycan’a 30 milyon \$ imza ikramiyesi ödemiş ve Penzoil şirketi de petrol üretimi esnasında atmosfere yayılacak 1,5 milyar m³ zehirli gazın zararsızlaştırılmasını üstlenmiştir.¹⁵³

20 Eylül 1994’te imzalanan ve “Yüzyılın Anlaşması” olarak adlandırılan “Hazar Denizi’nin Azerbaycan Sektöründe yer alan Azeri, Çırag ve Güneşli Yataklarında Petrolün Ortak İşlenmesi ve Pay Bölüşümü Hakkında Anlaşma“ imzalanarak ilgili bölgelerde petrol arama ve çıkarma yetkisi AIOC’a verilmiştir.¹⁵⁴ Yüzyılın Anlaşması’nın Azerbaycan için rolü, alanların işletilmesi için gerekli olan yatırımların %90’ının konsorsiyum tarafından yerine getirilmesidir. Azerbaycan petrol ve doğal gaz alanlarının kullanılması üzerinde kontrol ve yönetim hukukunu kendisinde tutmaktadır. Bağımsızlığın başında Azerbaycan için bu denli büyük yatırımın mali boyutu karşılanamayacak kadar yüksektir. Gerek lojistik gerekse teknolojik imkanları kısıtlı olan Azerbaycan için bu anlaşma ekonomik ve siyasi dönüşüm adına önemli bir adım olarak nitelendirilebilir. Bu anlaşma ile Azerbaycan dünya ekonomisine aktif bir şekilde entegre olmaya ilk adımı atmıştır.¹⁵⁵

Azerbaycan 15 farklı ülke ve 33 firma ile 60 milyar doları bulan bu petrol anlaşmasıyla yine bu dönemde fiili yabancı yatırım miktarını 4 milyar dolara çıkarmıştır. Bu bağlamda Sovyet yönetiminde başlayan ve bağımsızlığın ilk yıllarında da azalan petrol üretimi hızla yükselmeye başlamıştır. Bununla birlikte % 10 civarında yıllık büyüme oranlarına ulaşılmış, ihracatın dörtte üçünü oluşturan petrol önemli bir dış gelir kalemi haline gelmiş ve petrol kaynaklı gelirler devlet bütçesinin çok önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Yine ekonomideki bu büyük

¹⁵² Araz Aslanlı ve İlham Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Ankara, Platin, 2005, s.86.

¹⁵³ Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993): Bir bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, s.147

¹⁵⁴ Aslanlı ve Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, s.90

¹⁵⁵ Aras, **Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, s.56

kaynağın aktif bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla sosyo-ekonomik problemler azalmaya ve piyasa reformları hızla icraat haline dönmeye başlamıştır.¹⁵⁶

Petrol ve doğal gazdaki bu yeniden yapılanma süreci, etkisini 1995 yılında göstermeye başlamış ve petrol üretimi hızla artış göstermiştir. Tablo 3.5 'te de görüldüğü üzere Sovyet dönemini takiben 1965 yılında toplamda 17.8 milyon ton olan petrol üretimi Sovyet döneminin ortalarından bağımsızlığın ilk yıllarına kadar büyük oranlarda düşüşe uğramıştır. Azerbaycan'daki petrol üretiminin büyük anlaşmalarla uluslararası şirketlere verilmesinden sonra ise petrol üretimi tekrar artmaya başlamıştır. Nitekim Haydar Aliyev dönemi boyunca petrol üretiminde sürekli artış yakalanmış ve 2003 yılı itibariyle toplam üretim 15.8 milyon ton'a yükselmiştir. Bununla birlikte üretilen petrolün dağılımına baktığımızda ise karada üretilen petrol miktarının bağımsızlık sonrası düşmeye başladığı ancak denizden çıkarılan petrolde de artış olduğu gözlenmektedir. Bunda ise yapılan petrol ve doğal gaz anlaşmaları ile sağlanan teknolojik alt yapı ve teknik desteğin etkisinin olduğu söylenebilir. Nitekim kendi teknolojik alt yapısı ve gelir kaynakları petrol çıkartmak ve aramak için yeterli olmayan Azerbaycan'ın yabancı yatırımla sağladığı en önemli avantajlardan biride bu noktada yaşanmıştır.

Haydar Aliyev kendi kaleme aldığı kitabında, petrol ve doğal gaz anlaşmalarını kastederek uzun vadede Azerbaycan'ın petrol sanayi vasıtasıyla zenginleşeceğini ve yükseleceğini belirtmiştir. Bununla birlikte sadece petrol endüstrisi ile değil ekonominin bütün alanlarının, Azerbaycan'da serbest pazar ekonomisini geliştirmek için çok güzel bir imkan sunduğunu söyleyerek bu imkanlardan yararlanılacağını dile getirmiştir.¹⁵⁷

Haydar Aliyev, "Yüzyılın Anlaşması" ve diğer petrol ve doğal gaz anlaşmalarının önemi konusunda şunları dile getirmiştir:¹⁵⁸

"...Bu işin hem iktisadi hem siyasi hem de manevi yönü vardır. Bunu iktisadi yönü şudur ki, başladığımız iş bu yıl da, gelecek yıllarda da hem Azerbaycan'a hem de Hazar Denizinde Azerbaycan ile birlikte ortaklaşa çalışan şirketlere ve ülkelere büyük ekonomik yarar sağlayacaktır. Manevi ve siyasi yönüne gelince, biz modern teknolojiyi buralarda tatbik ediyoruz ve dünyanın bir çok ülkesinden üst düzey uzmanlar, mühendisler, işçiler gelip burada Azerbaycan petrolcülere, uzmanları ile

¹⁵⁶ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, s.252

¹⁵⁷ Haydar Aliyev, **Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü**, (Der. İ.Aliyev ve A.Muradverdiyev, Çev. A.Çiftçi ve E.Kocabıyık), Sabah Kitapçılık, İstanbul, No 77, Cilt V, 1998, s. 170-171.

¹⁵⁸ Aliyev, **Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü**, s. 162.

yan yana çalışıyorlar. Bu çok sevindirici bir durumdur. Bu bizim gelecekte yapmak istediğimiz işlerimizin başlangıcıdır ve çok güzel bir başlangıçtır.”

Aliyev’in sözlerinden de anlaşılacağı gibi yapılan petrol ve doğal gaz anlaşmaları gerek Azerbaycan için gerekse bölge ülkeleri için çok önemlidir. Azerbaycan için uzun dönemli önemli bir yatırım yapılmakla birlikte petrol ve doğal gazın çıkarılmasında hem finansal hem de teknik destek sağlanmıştır.

Tablo 3.5: Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan’da Petrol Üretimi.

Yıllar	Karada	Denizde	Toplam
1965	11,3	6,5	17,8
1970	7,3	12,6	19,9
1975	5,8	10,7	16,5
1980	5,1	8,1	13,2
1985	3,9	9,2	13,1
1990	2,6	9,9	12,5
1995	1,7	7,5	9,2
1998	1,7	9,7	11,4
1999	1,8	12,0	13,8
2000	1,5	12,5	14,0
2001	1,6	13,2	14,8
2002	1,6	13,9	15,5
2003	1,6	14,2	15,8

Kaynak: Rehman Seferov, “Azerbaycan’da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, 2005, Sayı: 18, s.292 *Rakamlar milyon ton olarak verilmiştir.

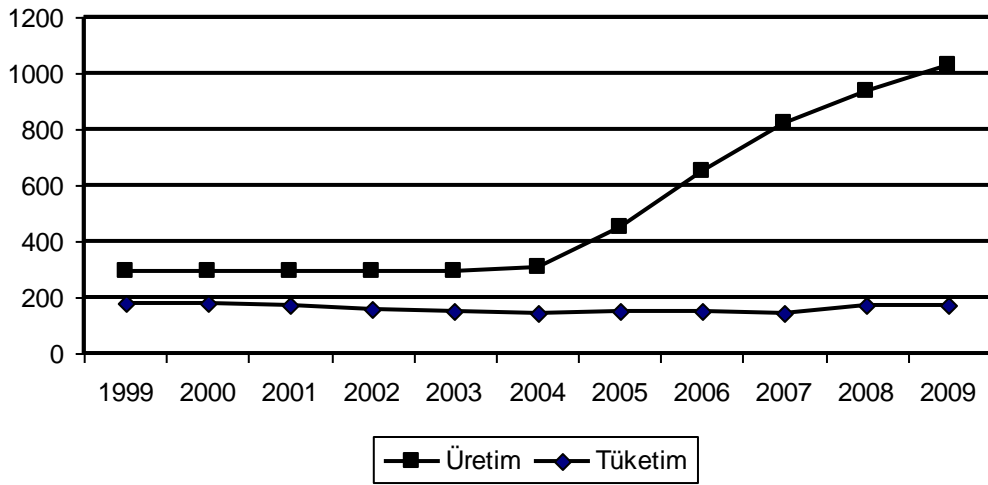
“Yüzyılın Anlaşması”nın ardından Aliyev döneminde 1994-2003 yılları arasında Azerbaycan sınırları içerisinde, Hazar Denizi’nde 15 ve karada 7 petrol yatağı olmak üzere toplam 22 anlaşma imzalanmıştır.¹⁵⁹ 17 Ekim 1996’da yürürlüğe giren Şahdeniz anlaşması belirtilen tarihler arasında imzalanan önemli enerji anlaşmalarından biridir. Şahdeniz yatağında yaklaşık bir trilyon m³ doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Doğal gazın 400 milyar m³ ü onaylanmıştır. Şahdeniz projesi için oluşturulan konsorsiyumda şirketler arasındaki pay dağılımı ise; İngiliz BP % 25.5, Norveç Statoil Alliance % 25.5, Azerbaycan SOCAR % 10, Rus LukAgip % 10, Fransız TotalFinaElf % 10, İran OIEC % 10 ve Türk TPAO % 9 şekilde olmuştur. Dikkat edilmesi gereken bir nokta var ki o da ABD şirketlerinin bu anlaşma içerisinde yer almamasıdır. Bunu nedeni ise ABD hükümetinin şirketleri için anlaşmaya yasak koymasından kaynaklanır. Bu yasağın ardında anlaşmaya dahil edilen İran’a karşı bir tutum gözlenmektedir. Şahdeniz Yatağı anlaşması 2 aşamalı bir şekilde yürürlüğe girecekti. Projenin ikinci aşaması, yaklaşık

¹⁵⁹ Aslanlı ve Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, s.95.

700 milyon m³ küp üretim potansiyeline sahiptir. Ancak 2013 yılından itibaren bu hacimde bir üretim potansiyeline ulaşılabilecektir.¹⁶⁰

Yüzyılın anlaşması olan Azeri-Çıraklı-Güneşli yatakları ve Şahdeniz yatağı anlaşması dışında irili ufaklı birçok enerji anlaşması imzalanmıştır. Bunların başlıcaları; “Lenkeran-Deniz”-“Talış-Deniz” yatakları anlaşması, “Yalama/D222” yatağı anlaşması, “Abşeron” yatağı anlaşması, “Nahçıvan” yatağı anlaşması, “Oğuz” yatağı anlaşması, “Kürdaşı”-“Kirgan”-“Arazdaşı” yatakları anlaşması, “İnam” yatağı anlaşması, “Alov”-“Şark”-“Araz” yatakları anlaşması, “Yanan Tava-Ateşgah”-Muğandeniz” yatakları anlaşması, “Zafer-Meşel” yatakları anlaşması, “Lerik Deniz-Savalan-Dalga-Cenub” yatakları anlaşması ve “Surahani” yatağı anlaşması’dır.¹⁶¹

Yapılan petrol ve doğal gaz anlaşmaları ülkeye yabancı sermayenin çekilmesini sağlamakla beraber petrol ve doğal gaz için gerekli finansman ve alt yapı desteği de sağlanmış oluyor ve böylece uzun dönemli bir kalkınma için gerekli altyapı kurulmuş oluyordu. 1994’te sadece 22 milyon dolar olan yabancı sermaye yatırımları 1995’te 282, 1995’te 661 milyon dolara yükselmiştir. 1996 ve 1997’de bir milyar doların üzerine çıkan yabancı yatırım¹⁶² Azerbaycan’ın büyümesinde önemli bir rol oynamıştır.

Grafik 3.1: Azerbaycan’da Petrol Üretimi ve Tüketimi, 1999-2009*

Kaynak: Energy Information Administration, **Country Analysis Brief: Azerbaijan**, s. 2, <http://www.eia.gov/cabs/Azerbaijan/pdf.pdf>, (18.03.2011)

*Grafik kaynağa dayanılarak yeniden çizilmiş olup değerler günlük milyon varilleri ifade etmektedir.

Grafik 3.1’de Azerbaycan’da petrol üretim ve tüketim grafiği yıllar itibariyle gösterilmiştir. 2004 yılına kadar petrol üretiminin önemli bir artış sağlamamasının

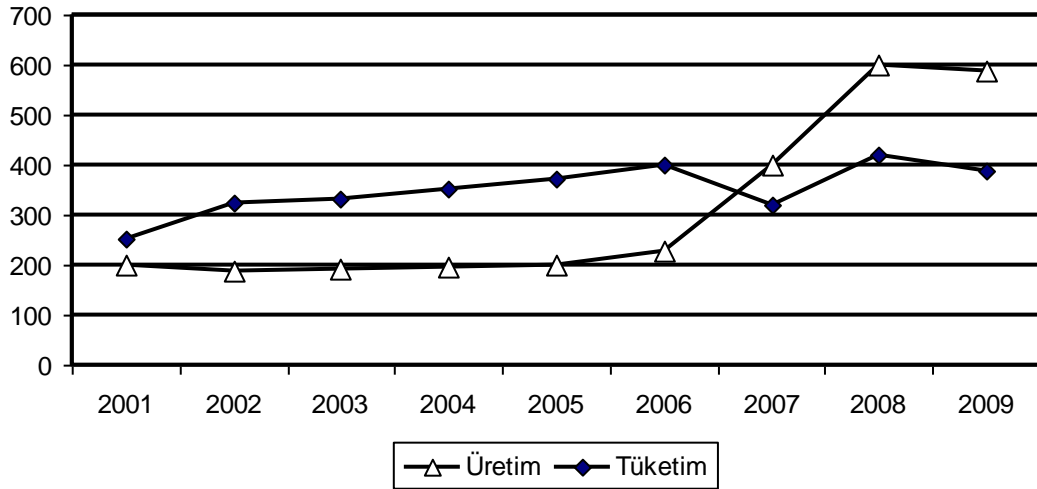
¹⁶⁰ Aras, **Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, s.57-58

¹⁶¹ Aras, **Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, s.59-65

¹⁶² European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2001: Energy in Transition**, s.117.

nedeni olarak, uzun süren teknoloji ve alt yapı yatırımları ile, petrol arama ve çıkarma faaliyetlerinden bahsedilebilir. 2004 yılından itibaren petrol üretimindeki artış gözle görülür bir şekilde yükselmiştir. Azerbaycan'ın petrol tüketimi ise genel itibariyle Grafik 3.1 değerlendirildiğinde önemli bir artış kaydetmemiştir. Üretim ve tüketim arasındaki farkın tamamı ise ihraç edilen petrol miktarını oluşturmaktadır. Azerbaycan ekonomisi için hayati bir öneme sahip olan petrol ihracatından elde edilen gelirler, her geçen sene artmakla birlikte Azerbaycan ekonomisini de tek yönlü bir ekonomik yapıya dönüştürmeye başlamıştır.

Doğal gazın üretim ve tüketim eğilimine baktığımızda ise Grafik 3.2'deki veriler ışığında, doğal gaz üretiminde petrol üretimin de olduğu gibi uzun bir süre, göze çarpan bir artış yaşanmadığı görülür. 2006 yılından sonra artış gösteren üretime karşı, doğal gaz tüketiminde ise 2007 yılına kadar sürekli bir artış görülmektedir. 2007 yılına kadar üretim Azerbaycan'ın iç tüketimini bile karşılayamazken 2007 yılından itibaren sağlanan artışlarla ibre tersine dönmüş ve 2007 yılından sonra üretim fazlası ihraç edilmeye başlanmıştır.

Grafik 3.2: Azerbaycan'da Doğal Gaz Üretim ve Tüketimi, 2001-2009*

Kaynak: Energy Information Administration, **Country Analysis Brief: Azerbaijan**, s. 2, <http://www.eia.gov/cabs/Azerbaijan/pdf.pdf>, (18.03.2011)*Grafik kaynağa dayanılarak yeniden çizilmiş olup değerler milyar m³ cinsindedir

Azerbaycan'da üretilen petrol ve doğal gaz kadar bu üretimin tüketim fazlasının uluslararası pazarlara taşınması konusu da Azerbaycan için önem taşımaktadır. Bu amaçla bölgede bir çok petrol ve doğal gaz boru hattı döşenmesi için anlaşmalar imzalanmış ve bir çoğu faaliyete geçmiştir. Üretilen kaynakların bir an önce pazarlara ulaştırılması için kullanılan petrol ve doğal gaz boru hatları, gerekli kaynağın en yakın limanlara kadar getirilerek batı pazarlarına ulaştırılmasını

amaçlamaktadır. Üretilen petrol ve doğal gazın tek bir hat üzerinden pazarlara ulaşımının sağlanması güvenlik konusunda büyük bir risk teşkil edeceğinden tek bir hat yerine alternatifli hatlar oluşturulmasının daha güvenli bir aktarım sağlayacağı düşünülebilir. Bu bağlamda Azerbaycan'da peşi sıra yapılan enerji anlaşmaları aynı zamanda petrol ve doğal gaz boru hatlarının gerek güzergahları konusunda gerekse de taşıyacağı kaynakların miktarı açısından hem ekonomik hem de siyasi olarak yeni bir rekabet alanı yaratmıştır. Bu önemle sadece Azerbaycan için değil çevre ülkeleri Türkiye, İran, Rusya, Gürcistan ve Ermenistan açısından da güzergahlar büyük önem taşımakta ve bir çok stratejik adımın atılmasına sahne olabilmektedir. Azerbaycan petrolünün taşınması konusunda bölgedeki en büyük rekabetin ise Türkiye ve Rusya arasında yaşandığı söylenebilir. Türkiye'nin temel ihraç boru hattı olarak desteklediği Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı'na karşı Rusya Bakü-Novorossiysk hattını desteklemekteydi. Bu bağlamda Azerbaycan petrol ve doğal gaz kaynaklarının batı pazarlarına aktarılması amacıyla yapılan ve planlanan bazı önemli petrol ve doğal gaz boru hatları şu şekildedir;

Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı

Bölgesel rekabete iyi bir örnek teşkil edebilecek BTC ham petrol boru hattı projesi hem Azerbaycan hem de bölge ülkeleri açısından büyük öneme sahiptir. Petrol yönünden büyük ölçüde dışa bağımlı olan Türkiye'nin petrol ithalatı, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesinin kabul edilmesiyle birlikte daha kolay ve ucuz bir şekilde gerçekleştirilebilecekti. Hattın ekonomik yönünü oluşturan bu etkenle birlikte boru hattının Türkiye'den geçmesi Türkiye'nin aynı zamanda Türk Cumhuriyetleri üzerindeki etkisini de arttıracaktı. Bu hattın gerçekleşmesinin Türkiye bakımından diğer bir avantajı da boğazlardaki petrol trafiğinin artmasını önleyecek olmasıydı.¹⁶³

Türkiye, bu projeyi ilk ortaya attığı 1992 yılında İran'ı geçiş noktası olarak almış ancak bu rota İran rejimine karşı tutumuyla bilinen ABD ve petrol şirketleri tarafından uygun görülmemiştir. Bunun yerine hattın Ermenistan üzerinden Türkiye'ye ulaştırılması öngörüldü ancak bu da Azerbaycan tarafını rahatsız ettiği için hattın uzunluğunun daha kısa olması ve ekonomik açıdan daha uygun olmasına rağmen Ermenistan güzergahından da vazgeçilerek yeni yollar arandı. Türkiye daha sonra Gürcistan üzerinden yeni bir hat geliştirerek Bakü-Tiflis-Ceyhan projesini oluşturdu.¹⁶⁴

¹⁶³ Aras, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, s.81

¹⁶⁴ Yüce, *Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerine Mücadele*, s.318-319

Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı anlaşması Ekim 2000'de Türkiye'de imzalanarak resmîyet kazanmıştır. Projenin toplam maliyeti 2.4 milyar \$ olarak hesaplanmıştı. Hattın Türkiye'den geçecek kısmının maliyeti ise 1.4 milyar \$ düzeyindeydi ancak proje esnasında yapılan yenilikler ve değişikliklerle bu maliyet 3 Milyar \$'ın üzerine çıkmıştır. Masraflar projeye intikal eden şirketler tarafından karşılanacaktı. Şirketlerin pay dağılımları Mart 2011 itibarıyla; BP %30.1, SOCAR %25, CHEVRON %8.9, STATOİL %8.71, TPAO % 6.53, ENI % 5, TOTAL % 5, ITOCHU %3.40, INPEX % 2.50, CONOCOPHILLIPS %2.5 ve DELTA-HESS %2.36 şeklinde olmuştur.¹⁶⁵ 17 Kasım 2005 tarihinde Gürcistan – Türkiye sınırından Türkiye'ye giriş yapan Azeri petrolü 28 Mayıs 2006 tarihinde Ceyhan ihraç terminaline ulaşmıştır. 13 Temmuz 2006 tarihinde de hattın resmî açılış töreni yapılmıştır.¹⁶⁶ Hattın toplam uzunluğu 1776 kilometre olup 1076 kilometresi Türkiye topraklarında bulunmaktadır. BTC boru hattının günlük bir milyon varil ve yılda 50 milyon ton petrolün dünya pazarlarına ulaştırma kapasitesi bulunuyor.¹⁶⁷

Bakü-Novorossiysk : Kuzey Boru Hattı

Azerbaycan'ın Hazar'dan elde edeceği erken üretim petrolünün hangi güzergahtan taşınacağı tartışıldığı bir dönemde Rusya, Bakü ile Novorossiysk limanı arasında zaten bir boru hattı olduğunu ve ayrıca bu hattın hem ucuz hem de hızlı bir biçimde aktarımın sağlanacağı tek alternatif olduğunu ileri sürüyordu. Neticede 16 Şubat 1996'da AIOC ve Rusya'nın Transneft şirketi arasında imzalanan anlaşma ile Bakü-Grozni- Novorossiysk hattıyla erken petrolün ihracına karar verildi.¹⁶⁸ 1400 km uzunluğunda olan hattın 5 milyon tonluk kapasitesinin 17 milyon tona kadar artırılacağı belirtilmektedir. Hat 1997 yılının sonunda kullanılmaya başlanmıştır. Ana üretim petrolünü dünya piyasalarına ulaştıracak ana petrol boru hattı için Bakü-Novorossiysk Hattı'nın kabul görmemesinin birçok nedeni vardı. Çeçenistan'daki istikrarsızlık, boğazlardaki çevre tehlikesi, hattın yıllık taşıma kapasitesini arttırmaya ihtiyaç duyulan meblağın yüksek olması gibi sebeplerden bunlardan bazılarıdır.¹⁶⁹

¹⁶⁵ BTC Projesi Katılımcıları,

<http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9032199&contentId=7058943>, (04.04.2011)

¹⁶⁶ BTC Hattının Kronolojisi, <http://www.btc.com.tr/proje.html>, (04.04.2011)

¹⁶⁷ BTC'den Akan Petrol 950 Milyon Varile Yaklaştı,

<http://www.cnnturk.com/2010/ekonomi/genel/07/13/btcden.akan.petrol.950.milyon.varile.yaklasti/583329.0/index.html> (04.04.2011).

¹⁶⁸ Aras, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, s.73-74

¹⁶⁹ Yüce, *Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerine Mücadele*, s.328

Bakü-Supsa Ham Petrol Boru Hattı

Bölgedeki bir diğer petrol boru hattı anlaşması da 8 Mart 1995’de Aliyev ve Şevardnadze’nin katılımıyla Tiflis’te AIOC, Gürcistan Hükümeti ve SOCAR arasında imzalandı. Bu hat ile Azeri-Çıraklı-Güneşli yataklarında elde edilen petrolün uluslararası piyasalara nakli amaçlanmıştır. Bu doğrultuda 17 Kasım 1999’da hat kullanıma girmiştir. Çeçenistan probleminin Bakü- Novorossiysk Hattı’nı tehlikeli kılması nedeniyle bu hat inşa edilip devreye sokulmuştur. Hattın azami taşıma kapasitesi 5 milyon tondur.¹⁷⁰

Bakü-Basra Ham Petrol Boru Hattı

Bakü-Basra hattı ile Azerbaycan petrolünün İran üzerinden Körfeze ve oradan da tankerlerle dünya piyasalarına sevki düşünülmekteydi. Ancak İran’ın uluslararası arenadaki konumu, maliyetine ilişkin açıklamalar gibi nedenlerle bu hat hızla alternatifler arasından çıkarıldı.¹⁷¹

Aktau-Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı

BTC’nin faaliyete geçmesinin ardından Azerbaycan ve Kazakistan arasında Kazak petrolünün BTC yolu ile aktarılmasını kapsayan ve Doğu-Batı enerji koridorunun geliştirilmesine ilişkin ülkeler arası anlaşma imzalandı. Projenin kurulumu amacıyla İtalyan Agip ve Kazak Tengizshevroil ile Kazakistan devlet şirketi Kazmunaygaz arasında 2007 yılı başında anlaşma yapıldı. Projenin 2012 yılına kadar işletmeye açılması hedeflenmektedir.¹⁷²

Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (Şahdeniz)

Daha öncede belirtildiği üzere bir trilyon m³ doğal gaz rezervi bulunduğu tahmin edilen Şahdeniz yataklarından elde edilecek doğal gazın Tiflis üzerinden Erzurum’un Horasan ilçesine getirilmesi amaçlanmıştır. Boru hattı ile Temmuz 2007’de Türkiye’ye doğal gaz ihracatı başladı. Bu hat ile Türkiye Azerbaycan doğal gazını, Rusya’dan daha ucuza temin etmeye başlamış oldu.¹⁷³

Trans-Hazar Doğal Gaz Boru Hattı

Türkmenistan doğal gazının dünya pazarlarına ihracını amaçlayan boru hattı, BTC’ye paralel olarak Avrupa’ya doğal gaz ihracını öngören bir projedir. Hat, ilk aşamada 5 milyar metreküp, tam kapasite ile çalıştığında ise yılda 30 milyar metreküp doğal

¹⁷⁰ Aras, *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, s.146

¹⁷¹ Aras, *Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, s.89-90

¹⁷² Aras, *Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, s.87-88

¹⁷³ Aras, *Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, s.96-97

gaz pompalayabilecek kapasiteye sahip olarak düşünöldü. Ancak bu hatta Türkmenistan tarafında yeterli ilgi gösterilmediği için faaliyete geçirilememiştir.¹⁷⁴

Azerbaycan'ın bağımsızlıktan sonra ve özellikle Karabağ savaşında ateşkes anlaşmasının imzalanmasından sonraki dönemde enerji kaynakları için yaptığı bir dizi anlaşma ve bu anlaşmalar gereği, elde edilecek petrol ve doğal gazın uluslararası piyasalara dağıtımı petrol ve doğal gaz boru hatları üzerine yapılan anlaşmalar Azerbaycan ekonomisini bir çok yönüyle etkilemiştir. Azerbaycan'ın ekonomik dönüşüm sürecinde enerji eksenli bir büyümeyi hedef alan bu hamleler ekonomiye orta ve uzun vadeli birçok fayda sağlamıştır. Enerji kaynaklarının işletilmesi için yeterli finansal kaynağı bulunmayan Azerbaycan'ın yabancı petrol şirketleri ile yaptığı anlaşmaların neticesinde Sovyet döneminde kullanılan eskimiş teknolojik alt yapı yerini gelişmiş modern teknolojilere bırakmıştır. Bununla birlikte enerji sektörünün altyapısında da ciddi bir yenilenme sağlanmıştır.¹⁷⁵

Enerji kaynaklı bu büyüme etkisini 1995 yılından sonra göstermeye başlamıştır. Bu büyümenin yabancı yatırımların artışı ile sağlandığı söylenebilir. Nitekim 1997 yılında petrol ve doğal gaz ticareti ile ilgili yatırımlar, GSMH'nin 1997'de % 6 civarında, 1998'de %10, 1999'da % 7, 2000'de %11.1 ve 2001'de % 9.9 yükselmesini sağlamıştır. Hidrokarbonların ticarileştirilmesi bütçe açıklarının da kolaylıkla kapatılmasını sağlamıştır. 1999'da GSMH'nin % 5.4'üne denk gelen bütçe açığı 2000'de % 0.6'ya gerilemiştir.¹⁷⁶ 1994-2000 yılları arasında toplam yabancı yatırımın sermaye hacmi 5.9 milyar dolar olmuştur. Bu rakamın % 53.3'ü petrol sanayisine yapılan yatırımdır.¹⁷⁷

Azerbaycan'da petrol ve doğal gaz sektöründe, zaman içerisinde değişiklik göstermekle birlikte yaklaşık 75 bin kişi istihdam edilmektedir. Yan sektörlerde dikkate alındığında bu rakamın daha da yükseleceği görölr. ¹⁷⁸ Özellikle son yıllarda bütçe gelirlerinde meydana gelen artışlarda petrol büyük rol oynamaktadır. Bütçe gelirlerinde SOCAR'dan gelen petrol payı 2002'de %36.5 iken 2003'te %31 olmuş ancak Devlet Petrol Fonu'ndan (ARDNF) transferlerde dikkate alındığında petrol sektörünün devlet bütçe gelirleri içerisindeki payı %39.1 olmuştur. 2004'de ise bu oran % 40.9 seviyesine ulaşmıştır.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Aras, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, s.100-101

¹⁷⁵ Aras, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, s.115

¹⁷⁶ Bilgin, *Hazar'da Son Darbe*, s.129-130

¹⁷⁷ Zengin, *Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan*, s.207

¹⁷⁸ Aras, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, s.121

¹⁷⁹ Zengin, *Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan*, s.229-230

Azerbaycan'ın enerji sektöründen elde ettiği gelirler yukarıda sayılan bir çok olumlu etkiye sahne olabildiği gibi önemli olumsuzluklar doğurabilecek bir yapının oluşmasına da zemin hazırlayabilir. Azerbaycan, petrol dışı üretiminin yeteri kadar gelişmemesi, vergilendirme sisteminin yetersizliği, diğer gelir kaynaklarının eksikliği, parasal politikaların özellikle petrol piyasalarındaki tabii olması gibi problemlerini çözmeden ekonomik büyüme sürecine girmiştir. Bu açıdan bakıldığında hidrokarbon sektörüne yönelen yabancı yatırımların sonuçları ancak devletin akılcı düzenlemeler yapmasıyla Azerbaycan için sağlıklı bir gelişme süreci yaratabilecektir. Azerbaycan'ın özellikle 1995'de girdiği enerji eksenli büyüme süreci, büyük gelir artışları yaratsa da, elde edilen gelirlerin diğer sektörler üzerinde dengeli bir biçimde dağıtılmamasının sonucu olarak diğer sektörleri zayıflatmakta bu arada değerlenen Manat yerli üretime ikinci darbeyi vurmaktadır.¹⁸⁰

Hollanda Sendromu yada Petrol Laneti olarak da adlandırılan petrole dayalı büyümenin yerli para biriminin reel değerini yükseltmesi ve bu yükselmenin ihracatçı sektörlerde yerli üreticiyi olumsuz etkilediği görüşü¹⁸¹ Azerbaycan ekonomisinde de kendini hissettirmektedir. Bu açıdan yapılması gereken şey enerji sektöründen elde edilen gelirlerin ekonomide daha yapıcı bir şekilde değerlendirilmesini sağlayarak kurumsal eksikliklerin giderilmesine yönelik adımların atılması olacaktır.¹⁸²

3.1.3.Temel Makro Ekonomik Göstergeler ve Dönüşüm Süreci: 2000-2010

Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası uyguladığı ekonomik ve politik uygulamaların sonuçlarını daha iyi değerlendirebilmek için, yıllar itibariyle GSYİH, enflasyon oranları, dış ticaret rakamları gibi ekonomik göstergelere de yakından bakmak gerekiyor. Bu bağlamda Azerbaycan'ın makroekonomik göstergelerini değerlendirdiğimizde, Sovyet sonrası dönemde gösterdiği ekonomik performansın özellikle 2000 sonrası göstergelerde daha belirleyici özellikler taşıdığı söylenebilir. Tablo 3.6'da Azerbaycan'ın 2000-2009 yılları arasındaki bazı temel makro ekonomik göstergeleri verilmiştir. Genel itibariyle değerlendirildiğinde, son yıllarda ülkede ekonomik ve sosyal alanda yapılan reformların pozitif sonuçlar vermeye başladığı izlenebilir. 2004 yılından sonra GSYİH'da ki artış ve büyüme hızı, bu reformların ve istikrar politikalarının birer sonucu olarak değerlendirilebileceği gibi enerji kaynaklarındaki üretim artışının da bu ekonomik büyümedeki payı küçümsenemez.

¹⁸⁰ Bilgin, **Hazar'da Son Darbe**, s.138-139

¹⁸¹ Aras, **Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, s.125

¹⁸² Bilgin, **Hazar'da Son Darbe**, s.139

Tablo 3.6’da tarım sektörünün GSYİH içindeki payının 2000 yılından 2009’a kadar sürekli düştüğü görülmektedir. Tarımdaki düşüğe paralel olarak sanayi sektörünün GSYİH içerisindeki payının ise 2009’a kadar sürekli bir artış içerisinde olduğu görülmektedir. Hizmet sektörünün GSYİH içerisindeki payında da yine 2009 yılına kadar sürekli bir düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir. 2009 yılında GSYİH içerisindeki payı % 32’ye yükselen hizmet sektörüne karşı, sanayi sektörünün GSYİH’deki payı 2009’da % 60’a gerilemiş ve tarım sektörü ise % 8’e yükselmiştir.

Tablo 3.6: Azerbaycan Temel Makro Ekonomik Göstergeleri, 2000-2009.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
GSYİH Milyon \$	5272	5707	6236	7275	8680	13245	20982	33049	46258	43019
GSYİH Artışı Yıllık %	11,1	9,9	10,6	11,2	10,2	26,4	34,5	25,049	10,8	9,3
Mal ve Hizmet İhracatı Milyon \$	2058	2335	2667	3056	4235	8336	13954	22516	32133	22582
Mal ve Hizmet İthalatı Milyon \$	2023	2129	3121	4769	6312	7006	8132	9423	11464	10657
Tarım (% GSYİH)	17	16	15	13	11	10	7	7	6	8
Sanayi (%GSYİH)	45	47	50	53	55	64	69	69	70	60
Hizmet Sektörü (% GSYİH)	38	37	35	34	34	26	24	24	24	32
TÜFE (Yıllık %)	1,8	1,5	2,7	2,2	6,7	9,6	8,3	16,5	20,7	1,4
Askeri Harcamalar (% GSYİH)	2,3	2,3	2,2	2,4	2,6	2,3	3,4	2,8	3,5	3,4
Nüfus (Milyon kişi)	8048	8111	8171	8234	8306	8391	8484	8581	8680	8781

Kaynak : World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>, (24.01.2011)

Azerbaycan’ın ihracat ve ithalat rakamlarına bakıldığında ise 2002 yılından 2005’e kadar bir dış ticaret açığının yaşandığı görülmektedir. 2002’de 3 milyar \$’ın üzerine çıkan ithalat rakamlarına karşı aynı yıl ihracat 3 milyar \$’ın altında kalmış ve yaklaşık 450 milyon \$ dış ticaret açığı verilmiştir. Ancak petrol ve doğal gaz üretiminin artışıyla birlikte ülke dış ticaret fazlası vermeye başlamıştır. Azerbaycan ihracat potansiyeli incelendiğinde ise dikkati çeken en büyük etkenin petrol ürünleri ihracatı olduğu görülür. Azerbaycan toplam ihracatında 2009 yılı itibariyle petrol ürünlerinin payı % 92,8’dir. Petrol ürünlerini, % 3,6 ile gıda ve hayvan ihracatı, % 0,8 ile metaller ve % 0,4 ile de plastik takip etmektedir. Azerbaycan ithalat kalemlerine bakıldığında ise toplam ithalatı içinde en başta % 34,8 ile makineler ve taşıma araçlarının ithalatının geldiği görülür. Ardından % 15,9 ile gıda maddeleri, % 12,8 ile ulaşım araçları ve %10,8 ile metaller gelmektedir. Azerbaycan’ın ihracat

sıralamasında ise; İtalya % 25,8 ile birinci, ABD % 9 ile ikinci, İsrail % 8,4 ile üçüncü, Rusya % 5,1 ile dördüncü ve Türkiye % 4,6 ile beşinci sırada yer almaktadır. İthalat sıralamasına bakıldığında ise en başta % 17,4 ile Rusya gelmektedir. % 14,7 ile ikinci olan Türkiye'nin ardından ise % 9 ile Almanya ve % 8,3 ile Ukrayna gelmektedir. İthalat sıralamasında özellikle Azerbaycan ile ilişkilerde rekabet yaşayan Rusya ve Türkiye'nin ilk iki sırayı aldığı görülmektedir.¹⁸³

Azerbaycan ticaret sistemini DTÖ standartlarına uygun hale getirmek için bağımsızlığından bu yana önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir. Nispeten açık ticaret rejimi sürdürülmüş ve bu konuda önemli politika değişiklikleri gerçekleştirilmiştir. Ancak Azerbaycan ticaretinde önemli altyapı eksiklikleri varlığını sürdürmektedir. Demiryolları, limanlar, karayolları ve havaalanları konusunda büyük yatırımlarla uluslararası standartlara ulaşılması gerekmektedir. Yine ticaret konusunda Gürcistan'a önemli ölçüde bağımlı olan Azerbaycan için Gürcistan'ın yetersiz altyapısı ve siyasi güvensizliği de önemli bir etken olarak görülmektedir.¹⁸⁴

Azerbaycan'ın tüketici fiyatlarına göre hesaplanan enflasyon oranlarına bakıldığında ise Tablo 3.6'da görüldüğü üzere 2000 yılından itibaren bir istikrar yakalanamamıştır. Aynı durum 1991'den 2000 yılına kadar olan süreçte de görülmüştür. Bağımsızlık yıllarının başlarında dört haneli rakamlara kadar yükselen enflasyon 1995'te düşüş eğilimine girmiş ve 2000'lere kadar önemli oranlarda düşüşler yaşanmıştır (Tablo 3.4). Her ne kadar 2007 yılına kadar enflasyon tek haneli rakamlarda tutulmuş olsa da 2003 yılından 2009'a kadar önemli bir yükseliş trendine girilmiştir.

Azerbaycan işsizlik oranlarına bakıldığında ise 1992'de % 15.4 olan toplam işgücü içerisindeki işsizlik oranı 1993 yılı hariç olmak üzere 2000'li yıllara kadar % 10'un üzerinde seyretmiştir. 2003-2005 arası % 1.4'e kadar düşen işsizlik oranı 2006'da % 6.8'e yükselmiş ardından tekrar düşüş trendine girerek 2007'de % 6.5 ve 2008'de % 4.3'e inmiştir.¹⁸⁵

Azerbaycan'ın 2000 sonrası sermaye hareketleri ve mali göstergelerinin verildiği Tablo 3.7'ye bakıldığında cari işlemler dengesinin GSYİH'ya oranı uzun yıllar negatif bir seyir izlediği Azerbaycan'da bu olumsuzluğun 2005 yılına kadar

¹⁸³ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı (DTM) Resmi Web Sayfası, İkili ve Çok Taraflı İlişkiler: Azerbaycan, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=117&icerikID=217&dil=TR>, (18.02.2011)

¹⁸⁴ Mehmet Dikkaya ve Adem Üzümcü, "Changing Foreign Trade Relations and Trade Problems in Azerbaijan", **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 20, Sayı:1, (2006), s. 35;37.

¹⁸⁵ European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.136; European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2009: Transition in Crisis?**, s.142.

devam ettiği görülmektedir. 2005 yılı ile birlikte artan petrol ihracatı cari işlemler dengesine yansımış ve 2005'te % 1.3'e yükselen cari işlemler dengesini GSYİH'ya oranı sürekli artış göstererek 2008 yılında % 35.6'ya ulaşmıştır. 2001-2009 arasında sürekli artan dış borç stoku 2009 yılında 5 milyar dolara yaklaşmıştır.

Tablo 3.7 : Azerbaycan'da Sermaye Hareketleri ve Mali Göstergeler

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Kamu Harcamaları (% GSYİH)	9,0	8,7	10,1	10,8	10,4	10,8	10,4	10,6	13,7
Cari Denge (% GSYİH)	-0,9	-12,3	-27,8	-29,8	1,3	17,8	27,3	35,6	23,7
Dış Borç Stoku (milyon dolar)	1278	1480	1727	1949	2043	2586	3593	4315	4865
Dış Borç (% GSMH)	23,8	25,3	25,3	24,4	17,6	14,1	12,8	10,5	12,1

Kaynak: World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>, (24.01.2011)

Azerbaycan savaş yıllarında yüksek askeri harcamalar yapmaktaydı. Bu ise ekonomisi zayıf ve geçiş sürecinde olan bir ülke için önemli ekonomik ve sosyal sıkıntılara neden oluyordu. Ancak Ermenistan ve Azerbaycan arasında süregelen siyasi gerilim devam ettiği müddetçe savunma harcamalarının da düşmesini beklemek gittikçe zorlaşacaktır. Özellikle sıcak savaşın yaşandığı yıllarda % 4.9'lara varan savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki oranı savaşın ardından nispeten düşüş eğilimine girse de (Tablo 3.1) iki ülke arasında soğuk savaş rüzgarları estikçe savunma harcamalarında artış yaşanmaktadır. Nitekim Tablo 3.6'da görüleceği gibi 2008 ve 2009 yıllarında savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı yine % 3'ün üstüne çıkmıştır.

Geçiş ekonomilerinin önemli argümanlarından olan özelleştirme politikaları da bu süreçte önemli reformlara tabi olan politikalardan biridir. Özelleştirme süreci devlet tekellerinin özelleştirme yoluyla ortadan kaldırılmasını ve yabancı sermayenin ülkeye girişini sağlayan, piyasa ekonomisine geçiş sürecinin temel argümanlarından biridir. Bu yönden, 1993'te Azerbaycan'da devlet tekellerini ortadan kaldırılarak özel sektöre devredilmesi amacını taşıyan bazı yasalar çıkartılmıştır. Söz konusu tarihte çıkartılan ve 27 maddeden oluşan "Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Kanunu" ile piyasa ekonomisine geçiş sürecinde önemli adımlar atılmıştır. Ancak uygulamanın ilk yıllarında yapılan özelleştirme çabaları Parlamentodan onay alamamıştır. Ancak 1995 yılında bazı revizyonlarla birlikte ilgili kanun Milli Meclis tarafından onaylanmıştır. Özelleştirme programı çerçevesinde küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi mecburi

tutulurken petrol, doğalgaz ve telekomünikasyon ile ilgili kuruluşlar, madenler ve sanatsal mekanlar ancak Devlet Başkanı veya Başbakan kararı ile özelleştirilebilecekti.¹⁸⁶

Azerbaycan'ın özelleştirme uygulamaları 1995'ten sonraki yıllarda IMF ve Dünya Bankası'nın da tavsiyeleri doğrultusunda yönetimin öncelikli hedefleri arasında yer almaya başlamıştır. Sistemli özelleştirme ve piyasanın liberalleştirilmesi, planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişi hızlandıran önemli adımlardan birini oluşturmuştur.¹⁸⁷ 2000 yılında kamuya ait mülklerin özelleştirilmesinden sorumlu olacak Emlak Bakanlığı kurularak Mayıs 2000'de yeni bir özelleştirme kanunu çıkarılmıştır.¹⁸⁸ Ancak her ne kadar özelleştirme için büyük çabalar harcansa da özelleştirme süreci sancılı bir süreçten geçmiş ve geçmektedir. Küçük ve orta boy işletmelerin özelleştirilmesi 2000'li yıllara kadar sürmüş devamında ise büyük devlet tekellerinin özelleştirilmesine geçilmiştir. Ancak büyük devlet tekellerinin özelleştirilmesi gerçekleşmemiştir. Yabancılara işletme imtiyazı verilerek özelleştirilen şirketlerde bile büyük sorunlarla karşılaşmıştır. Bu konuda, alüminyum madenlerini işleten Alman Fondel-Metal ve Bakü'de elektrik dağıtımını üstlenen Türk şirketi Barmek Azerbaycan'da, sıkı bir denetim ve banka hesaplarının dondurulması gibi nedenlerle faaliyetleri duraksamaktadır.¹⁸⁹

Sosyalist ekonomik sistemle piyasa ekonomisi arasındaki farkın belirleyicilerinden olan toprak mülkiyeti konusunda da Azerbaycan'da önemli adımlar da atılmıştır. Arazi mülkiyetinde yapılan değişikliklerle Azerbaycan'da ülke arazisinin %56,9'u devlet, %23,5'i belediye, %19,6'sı ise özel mülkiyete ait hale gelmiştir.¹⁹⁰

Özelleştirme süreci önce küçük işletmelerle başlamış bu kısım tamamlanınca orta ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirme süreci başlamıştır. Orta ve büyük ölçekli işletmeler özelleştirilirken önce anonim şirketlere dönüştürülmekte daha sonra ise hisseleri piyasaya çıkarılmaktaydı. Azerbaycan bu kapsamda her vatandaşına özelleştirilen devlet mülkiyetinden karşılıksız olarak özelleştirme payı vermiştir. Azerbaycan özelleştirme programları ile kamu bütçesinin yükünü azaltmayı hedeflemekle birlikte piyasa ekonomisi gereği devletin ekonomi

¹⁸⁶ Aras, **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, s.36

¹⁸⁷ Zengin, **Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan**, s.226

¹⁸⁸ Ayhan Karaca, Azerbaycan'da Ekonomik Dönüşüm Süreci ve Reformların 10 Yılı, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ayhandergi.doc> (05.04.2011)

¹⁸⁹ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomik Politik**, s.256

¹⁹⁰ Zengin, **Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan**, s.228

içerisindeki payını ve etkisini de azaltmayı öngörmüştür.¹⁹¹ Azerbaycan'da özel sektörün GSYİH içerisindeki payı da, ilk on yılın performansı göz önüne alındığında sürekli artış göstermiştir. 1991'de % 10 olan özel sektörün GSYİH içerisindeki payı sürekli artış göstererek 1999'da % 45'e kadar yükselmiştir. Özellikle 1996 yılından itibaren Azerbaycan'daki özel sektörün GSYİH içerisindeki payı % 45'e yakın oranda artış göstermiştir. Bu artışta enerji kaynakları için yapılan anlaşmalar çerçevesinde özel sektörün ülke içerisinde yaptığı yatırımların önemli bir katkısı olduğu söylenebilir.¹⁹² Yabancı yatırım miktarı da aynı şekilde 1996 yılından itibaren önemli oranlarda yükseliş göstermiştir. (Tablo 3.3) Özel sektörün GSYİH içindeki payı 2000 yılından bu yana önemli oranlarda artış göstermiştir. 2003'te % 60'a çıkan özel sektör payı, 2007'de % 75'e çıkmış ve 2010 yılına kadar özel sektörün GSYİH içerisindeki oranı % 75'te kalmıştır.¹⁹³

Azerbaycan'da yatırım politikası, bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren yabancı sermayeyi ülke içine çekme, yabancı sermayeyi teşvik etme ve koruma konuları altında şekillenmiştir.¹⁹⁴ Bu bağlamda yabancı sermaye ülke yatırımlarının itici gücü ve ülke ekonomisinin dünya ekonomisine entegrasyonu olarak algılanmaktadır. Özellikle Karabağ savaşında ateşkes anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte petrol ve doğal gaz alanlarında yapılan anlaşmalar neticesinde 1994 sonrasında yabancı yatırım miktarlarında önemli artışlar kaydedilmiştir (Bkz. 3.3) Bu bağlamda özellikle petrol ve doğal gaz endüstrisine yapılan yatırımlar ülke için kalkınmada bir itici güç olarak kullanılmıştır. Yabancı sermaye özellikle enerji sektöründe yoğun olarak desteklenmişse de enerji sektörü dışındaki alanlara, yabancı sermaye akışında bazı keyfi uygulamalar ve yabancı sermayeye vergi teşvikinin kaldırılması gibi nedenlerle yeteri kadar yabancı yatırım çekilememiştir.¹⁹⁵

Bir ülkenin bağımsızlığının en önemli göstergelerinden olan para birimi Azerbaycan milli para birimi olarak Manat'ı kullanmaktadır. 15 Ağustos 1992'de milli paranın tedavülü yasası çıkartılmıştır. Ancak Manat ile birlikte Sovyet para birimi Ruble bir süre birlikte kullanılmıştır. Bu iki para biriminin değişimde paralel kullanılması, karşılıklı ödemeler sisteminde ve dış ticaret bilanço hesaplarında bir takım problemler çıkartmakta, yaşanan ve gittikçe derinleşen ekonomik buhran

¹⁹¹ Murad İskender, "Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü", **Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın sosyo Ekonomik Yapısı**, (Ed. H.Selçuk), İstanbul, Tasarım Yayınları, 2004, s.23

¹⁹² European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.136.

¹⁹³ European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2009: Transition in Crisis?**, s.142.

¹⁹⁴ İskender, "Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü", s.32-33

¹⁹⁵ Zengin, **Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan**, s.234

enflasyonu yükseltmekte, gelir ve kaynak dağılımının bozulmasına ve ekonomik gelişmenin yavaşlamasına neden olmaktadır.¹⁹⁶

1995 yılından itibaren yüksek enflasyon oranlarını kontrol altına almak amacıyla Azerbaycan Merkez Bankası sıkı para-kredi politikaları uygulamaya başlamıştır. 1994 yılında Manat'ın emisyon hacmi % 500 seviyesinden 1995'te 175'e inmiş ve 1997'de toplam %28 oranında artmıştır. Ülkede uygulanmaya başlanan sıkı para politikaları ile piyasadaki para miktarlarında azalışlar başlamıştır.¹⁹⁷ Para – kredi uygulamalarındaki temel amaç üretim artışını sağlayacak şekilde ayarlamalar yaparak bu yıllarda artık dört haneli rakamlara ulaşan enflasyonu önlemektir. 1995 yılında tam anlamıyla uygulamaya giren para-kredi siyaseti için hazırlanan 1996 yılındaki programda 1994 ve 1995 yılında gerçekleştirilen para kredi siyaseti tahlil edilerek bu alanda ortaya çıkan dengesizlikler iktisadi buhran ile ilişkilendirilmiştir.¹⁹⁸ 2004 yılında kabul edilen, Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası Hakkındaki, Kanun ile Merkez Bankasının görevlerini ve faaliyet alanları belirlenmiş, şeffaflın artırılması için güçlü mekanizmalar oluşturulmuştur. Yeni Kanun ile Merkez Bankasına, para ve döviz politikalarının hayata geçirilmesi, Ödeme sisteminin düzenlenmesi ve geliştirilmesi gibi yetkilerle donatılmıştır.¹⁹⁹

1995-1996 yıllarında IMF ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalar çerçevesinde mali disiplin ve fiyat istikrarının sağlanması amacıyla çeşitli hedefler ortaya konmuştur.²⁰⁰ Karabağ savaşında ateşkes anlaşması yapıldığı kadar Azerbaycan'da para arzı konusunda dikkate değer bir gösterge yoktu ve bütçe açıklarının kapatılması içinde sürekli para emisyonuna başvurulmaktaydı. Bu da Manat'ın sürekli değer kaybetmesine ve sonuçta da hiper enflasyon sürecine girilmesine neden olmuştu. Enflasyon oranı, IMF ile birlikte hazırlanan kalkınma programlarının ilki ile başlayan sıkı para politikası uygulamaları sonucu 1996'da %19.9'a, 1997'de %3.7'ye, 1998'de % -0.8'e ve 1999'da % -8.5'e gerilemiştir. 1998-1999 yıllarında yaşanan deflasyon sürecinin ardından ise 1999 yılının ikinci yarısından itibaren sıkı para politikasında yumuşamaya gidilmeye başlanmıştır. 2000 yılından itibaren tekrar enflasyon sürecine girilmiştir. 2004 yılından

¹⁹⁶ İskender, "Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü", s.23

¹⁹⁷ Aras, **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, s.157

¹⁹⁸ Ercan Sancak, "Azerbaycan'da 1991-1998 Yılları Arasında Uygulanan Para Politikaları", **Journal Of Qafqaz University**, Cilt.2, No.1, (1999), s.46

¹⁹⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası, <http://www.cbar.az/pages/about-us/history/>, (14.03.2011)

²⁰⁰ İskender, "Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü", s.26

itibaren petrol sanayisinden sağlanan gelirler ile kamu gelirlerinin artması ve bununda kamu harcamalarına yansması sonucu yurtiçi talep yükselmiş ve sonuçta enflasyon oranlarında da tekrar yükseliş devresine girilmiştir. 2004 ve sonrasında enflasyon oranlarının artış nedeni olarak bu gösterilebilir.²⁰¹ Enflasyon oranlarının tekrar artış göstermeye başlamasıyla hükümet, ekonomik büyümenin bundan olumsuz etkileneceği düşüncesi ile 2005 yılından itibaren tekrar enflasyonu tek haneli rakamlara çekmek için IMF ile masaya oturmuş ve tekrar sıkı para politikalarına başvurmuştur.

Azerbaycan'da 1996 yılına kadar yaşanan yüksek enflasyon oranları sıkı para politikası uygulamaları ile aşağı çekildiği gibi bu düşüşte önemli faktörlerden biri de faiz politikaları ve tüketim artışını engellemek amacıyla ucuz kredinin uygulamasından vazgeçilmesi olmuştur. 1995'te % 140-250 arasında değişen faiz oranları 1996'da % 30-50, 1999'da ise % 13-18 aralığına düşmüştür.²⁰²

Azerbaycan önemli ölçüde dış ticarete bağımlı bir ülke konumundadır. Dış ticaretteki rekabet gücü ise fiyat avantajlarına dayanmaktadır. Bu noktada Azerbaycan'da uygulanan kur politikaları önem taşımaktadır. 1995 yılından itibaren uygulamaya konan makroekonomik istikrar politikaları ve izlenen kontrollü dalgalanan kur politikası neticesinde gerçekleşen sermaye girişleriyle, para arzı kontrol altında tutularak, fiyatların yükselmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ancak bu Manat'ın dolar karşısında nominal değerini de yükseltmiştir. 1999 yılında geçilen dalgalı kur rejimi ile Manat'ın dolar karşısında değeri düşürülerek ihraç ürünlerinde rekabet üstünlüğü kazanılmaya çalışılmıştır.²⁰³

IMF ile birlikte ortak yürütülen program çerçevesinde uygulamaya geçirilen istikrar programının en önemli değişkeni döviz kuru idi. Döviz kuru çapa olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan, döviz kuru politikasını uygulamak amacıyla IMF'den de başlangıçta 250 milyon dolarlık kredi almıştır. Bu kredi ile Azerbaycan hem döviz rezervlerini arttırmış hem de döviz piyasasına müdahale etmek ve olası bir spekülasyon manipülasyona karşı döviz piyasasını kontrol altına almayı amaçlamıştır.²⁰⁴

2002 yılında uygulanan para-kredi politikalarıyla ise fiyatlarda ve döviz kurunda istikrarın sağlanması, döviz rezervlerinin belirli seviyelerde tutulması, bankacılık sisteminin daha da iyileştirilmesi ve ekonomideki para darlığının giderilmesi amaçlanmıştır.

²⁰¹ Asif Kurban, **Azerbaycan'da Gelir Dağılımı**, İstanbul, Lalezar Kitapevi, 2010, s.125-126.

²⁰² Hasan Selçuk, "Azerbaycan Bankacılığı", **Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo Ekonomik Yapısı**, (Ed. H.Selçuk), İstanbul, Tasarım Yayınları, 2004, s.64.

²⁰³ Aras, **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, s.165-166

²⁰⁴ Selçuk, "Azerbaycan Bankacılığı", s.62.

2003 yılında da devam ettirilmesi hedeflenen para-kredi politikası ile faiz, kanuni karşılık oranları, açık piyasa işlemleri ve döviz piyasası gibi araçlar ile makroekonomik istikrarın sağlanması ve hızlı büyümeye katkıda bulunulması amaçlanmıştır.²⁰⁵

Azerbaycan finans sisteminde ise bağımsızlıkla birlikte yine önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bankacılık ve Merkez bankacılığı konusundaki düzenlemelerle ilgili 7 Ağustos 1992’de “ Merkez Bankası Hakkındaki Kanun” ile” Bankalar ve Bankaların Faaliyetleri Hakkında Kanun” arka arkaya yürürlüğe sokulmuştur. Para ve bankacılık sektöründeki politikaları belirleme, denetim ve kontrol yetkisi Merkez Bankasıdır. 1995’de Azerbaycan’da 200’ün üzerinde banka mevcutken 2000 yılında banka sistemini sağlamlaştırma politikası doğrultusunda alınan kararlarla bu sayı büyük oranlarda düşürülmüştür.²⁰⁶ Finansal piyasalarla ilgili çıkartılmış ilk yasa ise yine 1992’de yürürlüğe girmiş ve daha sonrasında 1998 yılına gelindiğinde Azerbaycan menkul kıymetler pazarı olarak “ Bakü Fon Birjası” kurulmuştur.²⁰⁷

Kamu harcamaları ve kamu gelirleri gibi kamu sektörünün mali değişkenlerinin miktar ve bileşiminde ekonomik istikrarı ve büyümeyi sağlamak gibi amaçlarla yapılan düzenlemelerdir. Bu düzenlemeler devlet kanalı ile çeşitli araçlar kullanılarak yapılır. Bu araçların başlıcaları yatırım harcamaları, transfer harcamaları, vergi politikaları gibi kamu harcamaları ve politikalarıdır. Devletin harcama ve vergilerle yaptığı bu düzenlemeler talep yanlı yada arz yanlı politikalarla yerine getirilir.²⁰⁸

Azerbaycan’da bütçe sistemi hakkında hazırlanan kanun Aralık 1992’de kabul edilmiştir. Bu yasaya göre Azerbaycan bütçe sistemi, Azerbaycan Cumhuriyeti devlet bütçesinden, Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti özerk bütçesinden ve yerel bütçelerden oluşmaktadır. Ülkenin kamu maliyesi ise, kamu bütçesi, bütçe dışı fonlar, Kamu borçları ve kamu işletmelerinin bütçelerinden meydana gelmekteydi.²⁰⁹

Karabağ savaşının Azerbaycan’ın kamu maliyesinde yarattığı olumsuz etki büyük olmuştur. Savaş yıllarında Azerbaycan’da kamu harcamalarının GSMH’ya oranı % 55’e, kamu finansman açıklarının GSMH’ye oranı ise % 15’lere kadar yükselmiştir. IMF destekli sıkı maliye politikaları neticesinde kamu harcamalarında azalma yaşanmış ancak kamu gelirlerinde yaşanan düşüş neticesinde kamu finansman açığının kapatılmasında dış

²⁰⁵ Aras, **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, s.162

²⁰⁶ Azerbaycan Ülke Raporu, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA), <http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=276> (08.04.2011)

²⁰⁷ İskender, "Azerbaycan’da Ekonomik Sistemin Dönüşümü", s.29

²⁰⁸ Ahmet Ulusoy, **Maliye Politikası**, Trabzon, Üçyol Kitapevi, 5.Basım, 2007, s.21;37

²⁰⁹ İskender, "Azerbaycan’da Ekonomik Sistemin Dönüşümü", s.29-30

kaynak kullanımı artış göstermiştir.²¹⁰ Bağımsızlık yıllarının başında yüksek olan bütçe açıkları 1995 yılından itibaren azalma eğilimine girmiştir.

Azerbaycan'da kamu gelirleri içerisinde gelir vergisinin önemli bir payı vardır. 1991'de toplam kamu gelirleri içinde gelir vergisinin payı % 9 iken, 1995'te % 20.7 ,1998'de % 14.9, 2000 yılında ise % 17.6 olmuştur. Azerbaycan'da 1997-2000 yılları arasında vergi politikalarında yapılan değişikliklerle bütçe gelirlerinde artışlar yaşanmıştır. Azerbaycan'da gelir vergisi dışında Katma Değer Vergisi, gümrük vergisi ve toprak vergisi gibi önemli vergi gelirleri de bulunmaktadır.²¹¹

Az gelişmiş ülkelerin belirgin özelliklerinde olan gelir dağılımındaki adaletsizlik sorunu, toplumdaki *orta sınıf*'in yeteri kadar gelişmemesine ve büyüme için bir iç dinamik oluşturamamasına neden olmaktadır. Bağımsızlığın ilk yıllarında istenilen ekonomik performansı sergileyemeyen Azerbaycan, 1995 yılı ile birlikte ekonomide toparlanma sürecine girmiş ve piyasa koşullarını yerine getirme başlamıştır. Bu dönemde kişisel gelir dağılımında artış yakalanmış olsada, bölgesel ve Sektörel gelir dağılımında istenilen performansa yakalanamamıştır. Bölgeler yeteri kadar gelişemeyerek ekonomik ağırlık başkent Bakü'de toplanmaya başlamıştı. 2000 yılından sonra tekrar bir toparlanma evresine giren ekonomide göstergeler pozitif eğilimli bir hale gelmekle birlikte gelir dağılımında da bir çok ülkeye kıyasla olumlu izlenimler edinilmiştir²¹².

Tablo 3.8: Seçilmiş Yıllara Göre EBRD Geçiş Endeksleri: Azerbaycan

	1991	1993	1995	1997	1999	2003	2005	2007	2009
Fiyat Liberalizasyonu	1.0	3.0	3.0	3.0	3.0	4.0	4.0	4.0	4.0
Küçük Ölçekli Özelleştirmeler	1.0	1.0	1.0	2.0	3.3	3.7	3.7	3.7	3.7
Büyük ölçekli Özelleştirmeler	1.0	1.0	1.0	2.0	1.7	2.0	2.0	2.0	2.0
Kurumsal Reformlar	1.0	1.0	1.7	1.7	1.7	2.0	2.0	2.0	2.0
Rekabet Politikası	1.0	1.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
Bankacılık Reformlar	1.0	1.0	2.0	2.0	2.0	2.3	2.3	2.3	2.3
Döviz, Ticaret Serbestliği	1.0	1.0	2.0	2.3	3.3	3.7	4.0	4.0	4.0

Kaynak: EBRD Transition Report 2000, s.136-137; EBRD Transition Report 2009, s.142

*Merkezi planlı ekonomisinde değişiklik olmayanlar 1 ile gösterilmiş, serbest pazar ekonomisine uygun reformlar ise 4 ile gösterilmiştir.

²¹⁰ Aras, Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz, s.163

²¹¹ İskender, "Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü", s.31

²¹² Kurban, Azerbaycan'da Gelir Dağılımı, s.136;236-237.

Tablo 3.8’de Azerbaycan’ın geçiş süreci boyunca piyasa ekonomisi adına gerçekleştirdiği reformların genel bir görünümüne bakmak için EBRD tarafından hazırlanan ve ülkelerin piyasa ekonomisine geçiş şartları için attıkları adımların değerlendirildiği seçilmiş yıllara göre EBRD geçiş endeksleri görülmektedir. Tablodaki veriler incelendiğinde, Azerbaycan’ın 1991 yılından 2010’a kadar fiyat liberalizasyonu konusunda serbest piyasa ekonomisi standartlarında uygulamalara gittiği görülmektedir. 1991 yılından itibaren EBRD tarafından piyasa ekonomisi için en uygun politikaların uygulandığı alan fiyat liberalizasyonu olmuştur.

Azerbaycan’ın fiyat liberalizasyonu konusundaki serbest piyasa ekonomisine uygun politikalarını, kk ölçekli özelleştirmeler ve döviz piyasaları ile ticaret serbestliği alanlarında da uyguladığı söylenebilir. Nitekim Tablo 3.8’de görüleceği üzere 1999 yılının ardından çok sayıda kk ölçekli zelleştirme gerçekleştirildiği ve bu alanda da piyasa ekonomisi şartlarına büyük ölçüde uyulduğu söylenebilir. Yine pazar ekonomisinin önemli koşullarından olan döviz piyasaları ve ticaretin serbestleştirilmesi konusunda da özellikle 1999 yılının ardından Azerbaycan’da başarı sağlandığı söylenebilir. Azerbaycan kk ölçekli özelleştirmelerde gösterdiği başarıyı büyük ölçekli özelleştirmelerde gösterememiştir. Bunun dışında kurumsal reformlar, bankacılık reformları ve rekabet politikası alanında tam olarak pazar ekonomisinin koşullarına uygun adımlar atılamamıştır.

Azerbaycan’ın yine EBRD’nin geçiş ülkeleri için hazırladığı 2010 yılı raporundaki endekslere bakıldığında ise büyük ölçekli özelleştirmeler konusunda bir değişikliğin olmadığı, kk ölçekli özelleştirmelerde ise 2009 yılına göre daha az başarı sağlandığı görülmektedir. Kurumsal reformlar, rekabet politikası ve bankacılık alanındaki reformlarda 2009’a göre kkte olsa pozitif yönelimli bir değişiklik yaşanırken, fiyat liberalizasyonu, döviz piyasaları ve ticaret serbestliği konularında yine pazar ekonomisi standartlarına uyulduğu gözlemlenmiştir.²¹³

EBRD’nin 2011 yılına kadar Azerbaycan’da yürüttüğü Mart 2011 itibari ile toplam değer 5,479.6 milyon Avro’yu bulan toplam 109 projesi bulunmaktadır. Projeler kapsamında Azerbaycan’a toplam 922,300 milyon Avro deme yapılmıştır. EBRD Azerbaycan’da yürüttüğü projelerle uzun vadede sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek amacıyla, ülkenin petrol ve doğal gaza olan bağımlılığını azaltmayı stratejisinin temeline oturtmuştur. EBRD zel şirketler, finans kurumları ve altyapı

²¹³ EBRD Transition Report 2010, s.4.

yatırımları ile Azerbaycan ekonomisinin çeşitlendirilmesine destek vermeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla EBRD 2011 yılında toplam değeri 90 milyon doları bulan 14 projeyi daha Azerbaycan ile imzalamayı hedeflemektedir. EBRD'nin Azerbaycan'da yürüttüğü projelerin şu anki dağılımı ise % 24 Kurumsal, % 41 Enerji, % 21 finansal kurumlar ve % 14 altyapı'dan oluşmaktadır.²¹⁴

Azerbaycan'ın piyasa ekonomisine geçiş sürecinde gerçekleştirdiği reformlar, diğer pek çok geçiş ekonomisi ile karşılaştırıldığında geç dönemde başlamış olmasına rağmen, piyasa yapısının kurulduğu, dış ticaretle birlikte mal ve hizmet fiyatlarının serbestleştirildiği görülür. Kolektif çiftlikler ve devlet çiftlikleri olarak Sovyet döneminden miras kalan sistem tasfiye edilmiş ve yeni toprak mülkiyeti tesis edilmiştir. Yakın dönemdeki verilere göre GSYİH'nin %75'i, tarımsal üretimin % 98'i, sanayi üretiminin % 50'si ve perakende ticaretin % 99'u özel sektör tarafından gerçekleştirilmektedir. Özelleştirmelerde inişli çıkışlı bir süreç yaşansa da bu alandaki gelişmeler ekonomik gelişmeyi hızlandırmakta ve nüfusun gelir düzeyi üzerinde olumlu etkileri olmaktadır.²¹⁵

Azerbaycan'ın bağımsızlık ile birlikte yürüttüğü enerji politikası da geçiş sürecinde önemli kazanımlar yaşanmasını sağlamıştır. Gerek orta vadede gerekse uzun vadede Azerbaycan için büyük ekonomik avantajlar sağlayan adımlarla, dış politika gücü kazanmış ve piyasa ekonomisine geçiş döneminde ülkeye gerekli mali kaynağın temin edilmesinde enerji kaynakları büyük rol oynamıştır. "Yüzyılın Anlaşması" imzalandıktan sonra ülkenin batı için önemi bir hayli artmıştır. Azerbaycan'ın dış politikadaki barışçıl tutumu, demokrasi ve piyasa ekonomisinin geliştirilmesi yönündeki ısrarlı tutumu batı ile olan ilişkilerde önemli faktörleri oluşturmuştur.²¹⁶

Son olarak EBRD'nin geçiş ekonomilerinin performanslarını ölçmek için 2010 yılında hazırladığı iyileştirme ve reform isimli raporda, Azerbaycan'ın bazı yapısal reformlara öncelik vermesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Raporda yapısal öncelik verilmesi gereken konular şu şekilde sıralanmaktadır:²¹⁷

- Ekonomik çeşitliliğin düşük olması Azerbaycan'da önemli sorunlardan birini teşkil etmektedir. Kısa vadede, vergi ve gümrük idaresinin, özellikle telekomünikasyon ve ulaşımda rekabeti arttıracak unsurların,

²¹⁴ EBRD, <http://www.ebrd.com/downloads/research/factsheets/azerbaijan.pdf>, (14.03.2011).

²¹⁵ Dikkaya, *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomik Politik*, s.255.

²¹⁶ Zengin, *Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan*, s.356-357.

²¹⁷ European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, *Transition Report 2010: Recovery and Reform*, s.102-103.

yolsuzlukla mücadele programının ve bütün bu amaçlara katkıda bulunan stratejik yabancı yatırımcıların piyasaya girişlerinin kolaylaştırılması için teşvik unsurlarının daha fazla güçlendirilmesi gerekmektedir. Petrol dışı sektörlerde devlet işletmelerinin rolü, özelleştirme ile ya azaltılmalı yada bir düzenlemeye gidilmelidir.

- Zayıf gümrük yönetimi, sınır ötesi ticaret konusunda karmaşıklık yaşanmasına neden olmaktadır. Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) katılım için müzakerelerin tamamlanması açısından gümrük rejimi ve petrol dışı ihracat sanayinin geliştirilmesi önem taşımaktadır.
- Derinleşen finans sektörünü desteklemek için, rekabetin artırılmasıyla birlikte, sektördeki yönetimin iyileştirilmesi ve konsolidasyona teşvik edilmesi gereklidir.

Aynı raporda Azerbaycan için olumlu gelişmelere de yer verilmiştir. Hükümetin vergi politikalarındaki prosedürleri azaltarak daha fazla vergi topladığının altı çizilmiş ve ulaşım altyapısında atılan adımlar olumlu olarak değerlendirilmiştir.

3.1.4.Azerbaycan'ın Uluslararası Örgütlere Üyeliği ve Finansal Kuruluşlarla İlişkileri

Bağımsızlığın elde edilmesinin hemen ardından siyasi ve ekonomik alanda yeniden yapılanma sürecinde Azerbaycan'ın en önemli hedeflerinden biri de dünya ekonomisine ve siyasetine entegrasyon sağlanmasıydı. Nitekim merkezîyetçi ve kapalı bir yapıya sahip Sovyet rejiminden sonra Azerbaycan kalıcı bir bağımsızlık istiyorsa kendini dünya siyasetine ve ekonomisine adapte etmesi ve uluslararası alanda güçlü siyasi ve ekonomik ilişkiler kurması gerekiyordu. Bu amaçla Azerbaycan piyasa ekonomisine geçme kararı almış ve yapılanmasını da sisteme göre şekillendirmeye başlamıştı. İlk etapta Enerji kaynaklarını dünya ile paylaşan Azerbaycan'ın bu sayede hem iç büyümesini gerçekleştirmeyi hem de uluslararası sisteme entegrasyon sürecini hızlandırmayı amaçladığı söylenebilir. Enerji kaynaklı bir büyüme modeli ile bir taraftan ekonomik dönüşümünü tamamlamaya çalışan Azerbaycan diğer taraftan da uluslararası siyasi ve ekonomik örgütlerle bağımlı güçlendirmeye çalışıyordu.

Bağımsızlığın ilk yıllarında sadece BDT ülkeleri ile yoğun olan ilişkiler, zamanla diğer yabancı ülkeleri de kapsamış ve günümüzde ticari anlaşmalar, yabancı yatırımlar ve uluslararası finans kuruluşlarından alınan kredilerle birlikte gelişmekte olan bir ilişkiler ağı oluşturulmuştur. Azerbaycan'da liberal bir ekonomi modelinin

benimsenmesi ile ülkenin iç piyasasının dünya piyasalarının bir parçası haline gelme süreci, dış ticaretini liberalleştirme yolunda yapılan ciddi mevzuat değişiklikleri ile başlamıştır.²¹⁸ Bağımsızlık sonrası bu süreçte Azerbaycan'ın üye olduğu birçok uluslararası ekonomik ve siyasi örgüt bulunmaktadır.

Birçok geçiş ekonomisi gibi Azerbaycan'da bağımsızlığın ardından IMF ile ilişkilere başlamıştır. IMF uluslararası para sisteminin düzenli biçimde işlemini sağlamak amacıyla geçici olarak ciddi dış ödeme sorunlarıyla karşılaşan ülkelere kredi desteğinde bulunmakla görevlidir. IMF çeşitli mali destek paketleriyle uluslararası mali sistemin işleyişine zarar vermesini önlemek amacıyla üye ülkelerin kur politikalarını denetlemek, makro ekonomik ve yapısal uyum politikalarına finansal destek vermek gibi çeşitli görevlerde üstlenmiştir.²¹⁹ Azerbaycan 18 Eylül 1992'de fona katılmıştır.²²⁰ IMF her ülkeye ayrılan belli bir kota değeri üzerinden kredi vermekte ve aynı zamanda da bu kota miktarları ülkelerin IMF'deki oy oranlarını belirlemektedir. Azerbaycan'ın kota değeri ise 160.90 milyon SDR'dir.²²¹ Azerbaycan'a 1995 yılında IMF'den toplam 85 milyon dolar tutarında Stand-By kredisi kullanılmıştır. Bu ilk programın amacı Azerbaycan'da etkin maliye politikasının hayata geçirilmesi, özelleştirme ölçeğinin genişletilmesi ve aylık % 6'lık enflasyonu % 1'e indirilmesi olmuştur. Yine Azerbaycan'a IMF tarafından, ESAF ve EFF adı verilen kredi programlarıyla da 1996-1999 yılları arasında toplam 210 milyon dolar tutarında orta vadeli makro ekonomik programlar için kredi ayrılmıştır.²²²

Dünya Bankası, IMF ile neredeyse aynı amaçları taşıyan birbirinin tamamlayıcıları denilebilecek uluslararası bir kuruluştur. Üyeleri aynı ülkelerden oluşur. Ancak ana sözleşmelerine göre iki kuruluşun faaliyet alanları birbirlerinden farklıdır. IMF dış denkleme ve uluslararası mali konularla ilgilenirken, Dünya Bankası az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarıyla ilgilenmektedir.²²³ Azerbaycan ve Dünya Bankası ilişkileri de yine IMF gibi 1992 yılında başlamıştır. Stratejik görüşlerin ve yatırımların temin edilmesi yolu ile, devlet bütçesinin finanse edilmesi

²¹⁸ Aras, **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, s.167-168

²¹⁹ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama**, İstanbul, Güzem Can yayımları, 16. Baskı, 2007, s.772-773

²²⁰ Azerbaycan Ülke Raporu, <http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=276> (08.04.2011)

²²¹ IMF, <http://www.imf.org/external/country/aze/tr/index.htm> (08.04.2011)

²²² Elçin Süleymanov, "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-IMF ilişkileri", **Journal Of Qafqaz University**, Cilt 1, No 9,(2002), s.194-195

²²³ Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama**, s.786

ve yardımın düzenlenmesi ile geçiş sürecinde ülkeye gerekli yardımın sağlanması Dünya Bankası'nın Azerbaycan'a dönük faaliyetlerinin temelini oluşturmaktadır.²²⁴

Birleşmiş Milletler, 51 ülkenin katılımıyla İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1945 yılında, uluslararası barışın ve güvenliğin sağlanması, insan haklarının geliştirilmesi gibi amaçlarla kurulmuştur. Günümüzde 192 üye ülkeden oluşmaktadır. Azerbaycan ise bağımsızlığının ardından Mart 1992'de Birleşmiş Milletlere üye olmuştur.²²⁵ Azerbaycan Birleşmiş Milletler arasındaki ilişki ağının temelini ise Azerbaycan-Ermenistan çatışması oluşturuyordu. Aslında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi de bir çok kere Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü lehine kararlar almış ve Dağlık Karabağ meselesinde Azerbaycan'ı haklı bulmuştur. BM Güvenlik Konseyi'nin 822, 853, 874 ve 884 nolu kararları uluslararası hukuk ve normların Azerbaycan'dan yana olduğunu göstermektedir. Ancak BM tarafından alınan kararlar uygulamaya konmamıştır.²²⁶

1991 yılında kurulan Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD), Orta ve Doğu Avrupa ile Batı Balkanlara uzanan geniş bir coğrafyada önemli finansal yatırımcılardan biridir. EBRD amaçsal olarak ülkelerde piyasa ekonomisinin işlerliğini, yatırım projeleri için sağladığı finansal desteklerle yürütmektedir.²²⁷ 2011 itibariyle EBRD Azerbaycan'da toplam değeri 5.7 milyar doları bulan 108 proje yürütmektedir. Mevcut projelerin Sektörel dağılımına bakıldığında ise birinci sırada enerji sektörünün ardından ise finansal kurumların geldiği görülür. EBRD, Azerbaycan'da sanayi, tarım, finans, enerji ve altyapı reformlarının hızlandırılması stratejisini gütmektedir. EBRD, daha cazip bir yatırım ortamının oluşturulması amacıyla özel sektörün gelişmesinin desteklenmesi ve petrol dışı sektörlerin gelişimi için yapılan projelerin, danışmanlık ve finansörlüğünü sürdürmektedir.²²⁸

Azerbaycan'ın üye olduğu bir diğer kuruluş ise Uluslararası Finans Kurumu'dur (IFC). IFC, 1995 yılından 2007'ye kadar Azerbaycan'a kendi kaynaklarından 198 milyon dolar, sendikasyon yoluyla 104 milyon dolar kredi sağlamıştır. Bu krediler, enerji, gıda ve içecek, finans ve sigortacılık, otelcilik ve turizm sektörlerindeki projelere kullanılmıştır. Son dönemlerde ise enerji sektörünün dışında özel sektör ve KOBİ'leri destekleyerek sağlıklı bir finansal piyasa altyapısını oluşturmak amacıyla destek olunmaktadır. Bu doğrultuda IFC,

²²⁴ Aras, **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, s.176-177

²²⁵ Birleşmiş Milletler Resmi İnternet Sayfası, <http://www.un.org/en/> (17.01.2011)

²²⁶ Azerbaycan ve BM İlişkileri, http://www.un.int/azerbaijan/az_un.html (17.01.2011)

²²⁷ Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası Resmi İnternet Sayfası,

<http://www.ebrd.com/pages/about.shtml> (17.01.2011)

²²⁸ <http://www.ebrd.com/pages/country/azerbaijan.shtml> (17.01.2011)

KOBİ kredilerinin arttırılmasına destek vermiş, Azerbaycan Mikrofinans Bankası'nın kurulmasında önemli rol oynamıştır.²²⁹

İslam Konferansı Örgütü'nün alt kuruluşu olarak faaliyet gösteren İslam kalkınma Bankası (İKB), Ekim 1975'te kurulmuştur. Bankanın amacı, üye ülkeler arasında ekonomik kalkınmayı sağlamak ve birliğe üye Müslüman ülkelerin sosyal ilerlemesini teşvik etmektir., bankanın stratejik hedefleri arasında yer almaktadır. Azerbaycan'ın banka sermayesine katkısı toplam payının % 0,13'üne denk gelmektedir.²³⁰ Azerbaycan için alternatif finans kaynaklarından biri olan İKB, Azerbaycan'da uçak hangarlarının yapımı için 287 milyon dolarlık bir krediyi de Azerbaycan'a kullanırmıştır.²³¹

Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), 1964'te kurulan Bölgesel İşbirliği Teşkilatının tekrar canlandırılmış halidir. 1985 yılında Türkiye, Pakistan ve İran tarafından kurulan ECO Sovyet Birliği'nin yıkılmasının ardından bünyesine eski Sovyet Cumhuriyetlerini de katmıştır. 1992 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Afganistan'ın da katılımlarıyla üye sayısını 10'a çıkartan örgüt kalkınma için sürdürülebilir bir ekonomi, bölgesel ticaretin arttırılması, iletişim, ulaşım ve alt yapı ile üye devletlerin birbirlerine daha da yakınlaştırılması, ECO bölgesinin tarım ve sanayi potansiyelinin daha etkin kullanımı ve Bölgesel karşılıklı yarar ilkesine uygun halklar arası kültürel bağların güçlendirilmesi gibi hedefler doğrultusunda çalışmalarını yürütmektedir.²³²

Bazı bölgesel amaçları gerçekleştirmek için iyi bir araç olan ECO ile üye ülkeler arasında aktif bir işbirliği sağlanması ile, özellikle Orta Asya Cumhuriyetleri'nin Rusya'ya karşı ekonomik bağımlılıklarını azaltabilecek imkanlar sunulabilir. Bu yeni devletlerin Türkiye, İran ve Pakistan üzerinden dış denizlere açılmak suretiyle uluslararası ekonomik ilişkilerini arttırmalarına olanak sağlanabilir. Bölgesel entegrasyon aracılığı ile üretimlerini daha etkin hale getirmek için ECO üyesi devletler, kendi karşılaştırmalı üstünlüklerini geliştirebilirler.²³³

ECO'nun önemli amaçları arasında yer alan, üye ülkeler arası ulaşım ve alt yapı imkanlarının geliştirilmesi ile eski ipek yolunun önemli geçiş noktalarından olan

²²⁹ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), Azerbaycan Ülke Bülteni, 2008, http://arsiv.ntvmsnbc.com/modules/ekonomi/bultenler/azerbaycan_ulke_bulteni.pdf, (29.03.2011)

²³⁰ İslam Kalkınma Bankası Resmi İnternet Sayfası, <http://www.isdb.org> (17.01.2011)

²³¹ İskender, "Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü", s.29

²³² Ekonomik Kalkınma Teşkilatı Resmi İnternet Sayfası, <http://www.ecosecretariat.org/>, (18.04.2011)

²³³ Muzaffer Dartan, Esra Hatipoğlu, Mehmet Dikkaya, **ECO Bölgesi: Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yayınları, 2002, s.67-68

Azerbaycan'ın ulaştırma ve boru hatları projeleri ile tekrar bu öneme kavuşacağı söylenebilir. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının faaliyete geçmesi, şahdeniz Doğal Gaz boru hattının faaliyete geçmesi ve Kars-Tiflis-Bakü demiryolu projesine de başlanması Azerbaycan'ı önemli bir konuma yükseltmiştir.²³⁴

Azerbaycan'ın henüz üye olamadığı Dünya Ticaret Örgütüne (DTÖ) üyeliği konusunda da somut adımlar atılmaya çalışılmaktadır. Gürcistan ve Ermenistan'ın üye olduğu DTÖ genel tabiri ile uluslararası ticaretin kuralları ile ilgilenen bir örgüttür. 2011 itibari ile Azerbaycan'ın DTÖ ile katılım müzakereleri devam etmektedir.²³⁵

Azerbaycan yukarıda ilişkilerinin açıklandığı uluslararası örgütler dışında 1992'de Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na, yine 1992'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na, 1993'te Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT)'a gözlemci statüsü ile katılmıştır. Avrupa Konseyi'ne ise Ocak 2001'de girmiştir.²³⁶ Azerbaycan bağımsızlıktan sonra ilişkilerini batıyla güçlendirmek için bir çok adım atmış ve kendini uluslararası alanda kabul ettirmek için yoğun uluslararası ilişkiler içerisine girmiştir. Bu açıdan uluslararası alanda Gürcistan ve Ermenistan'a oranla batı ile daha yoğun ilişkiler kuran Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası ekonomik ve siyasi politikalarında uluslararası ilişkilerde önemli bir yer edinmiştir.

3.2. Ermenistan: Siyasal Sorunlar Altında Ekonomik Büyüme

Güney Kafkasya'daki üç ülkeden biri olan ve Gürcistan ile Azerbaycan'a göre bölgede stratejik önemi daha zayıf olan Ermenistan, 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Başkenti Yerevan (Erivan) olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin diğer büyük şehirleri ise Gümrü ve Vanadzor'dur. Yer altı zenginlikleri olarak ise en çok bakır, demir, boksit, molibden, altın, gümüş, kurşun ve çinko bulunmaktadır. Kuzeyde Gürcistan ile komşu olan Ermenistan, Doğu'da Azerbaycan, Batıda Türkiye ve Güneyde İran ile komşudur.²³⁷ Ermenistan'ın bölgede Rusya ile en yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler içerisinde olan ülke konumunda olması bir yana, bölge ülkeleri ile çok zayıf ilişkileri olduğu söylenebilir. Nitekim, bağımsızlığın başında Dağlık Karabağ savaşı ile Azerbaycan ile büyük sorunların doğmasına sebep olan Ermenistan bu savaş neticesinde sadece Azerbaycan ile değil Türkiye ile de

²³⁴ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, s.259

²³⁵ DTÖ, http://www.wto.org/english/news_e/news10_e/acc_aze_18oct10_e.htm, (11.03.2011).

²³⁶ Azerbaycan Ülke Raporu, <http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=276> (08.04.2011)

²³⁷ General Information About Republic Of Armenia, <http://www.president.am/library/armenia/eng/?armenia=1>, (15.03.2011).

ilişkilerini kaybetmiştir. Gürcistan ile de Karabağ'a benzer problemler yaşayan ülkede siyasi sıkıntılardan doğan ekonomik problemler artış göstermiştir. Coğrafi olarak deniz ile bağlantısı olmayan Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye ile yaşadığı siyasi problemler, Gürcistan ile de yeteri kadar siyasi ilişki kurulamaması yüzünden dolayı olarak da deniz ile bağlantısı sınırlanmıştır. İran ile 35 kilometrelik dar bir sınıra sahip olan Ermenistan'ın, bu sınırdaki coğrafi yapının dağlık olması sebebiyle ulaşımı aksamaktadır. Yakın ilişkileri olan Rusya ile de doğrudan sınırı bulunmayan Ermenistan, bu ilişkilerini de Gürcistan üzerinden yürütmekte ancak Gürcistan ve Rusya arasında yaşanan özellikle son yıllardaki büyük siyasi problemler bu bağlantıyı da zaman zaman kesmektedir. Doğal kaynakları açısından da kendi kendine yetebilirlik seviyesi düşük olan Ermenistan'ın tam bir kıskaç altında olduğunu söylenebilir.²³⁸

Bağımsızlıkla beraber Ermenistan da piyasa ekonomisine geçiş kararı almış ancak gerek Karabağ Savaşı'nın ekonomik yükü gerekse de savaşın siyasi sonuçları Ermenistan'ı bu süreçte sekteye uğratan önemli sebepler olmuştur. Azerbaycan'ın enerji sektörünü kullanarak gerçekleştirmeye çalıştığı dönüşüm süreci gibi Ermenistan'ın kullanabileceği ve kalkınmada bir lokomotif işlevi sağlayabilecek sektörün bulunmaması bu süreçte Ermenistan'ı sıkıntıya soktuğu söylenebilir.

3.2.1. Sovyet Döneminin Sonu ve Dönüşüm Süreci: 1991-2000

Sovyet döneminin sonlarına doğru Sosyalist sistemin verimsizleşmesi ve ekonomik sıkıntıları arttırması diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri gibi Ermenistan'ı da etkilemiştir. Sovyet döneminin sonlarına doğru iyice bozulan ekonomik sistem bağımsızlıkla birlikte gelen sorunlar ve özellikle Azerbaycan ile yaşanan savaş süreci ekonomiyi önemli bir darboğaza sürüklemiştir. Bağımsızlıkla birlikte serbest piyasa ekonomisine geçme kararı alan Ermenistan, diğer geçiş ülkeleri gibi piyasa ekonomisine geçiş için ivedilikle gerekli adımları atmaya başlamıştır. Hatta Ermenistan reformlara bağımsızlığını tam olarak kazanmadan başlamıştır. Ocak 1991'de toprak reformunu yapan Ermenistan, Mayıs 1991'de de küçük çaplı özelleştirmelere başlamıştır. 1992 yılında KDV yürürlüğe girmiş ve dış ticaretin serbestleştirilmesi için ilk adımlar atılmıştır. Yine 1992'de özelleştirme için hazırlanan yasa onaylanarak Merkez Bankasının kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Ardından 1993'te yeni para birimi olarak "*Dram*" a geçilmiştir. Genel olarak bağımsızlığın hemen ardından Ermenistan, fiyat reformları, ihtiyatlı mali politikalar ve özelleştirmelerde dahil olmak üzere pek çok

²³⁸ Aras, "Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz", s.154-155.

ekonomik reformun uygulanmasında önemli ilerlemeler kaydettiği söylenebilir. Ancak bu süreçte Karabağ savaşı ekonomi üzerinde önemli daraltıcı etkiler doğurmuştur. 1994 yılında ateşkes anlaşmasının imzalanmasından sonra Ermenistan Hükümeti pozitif büyüme oranları ile sonuçlanan IMF destekli ekonomik liberalleşme programını başlatmıştır. Ekonomik büyüme özellikle 2000 yılından 2008 küresel ekonomik krize kadar geçen sürede %10 üzerinde büyüme sergilemiştir. Ermenistan geçiş sürecinde enflasyonun düşürülmesi, yoksulluğun azaltılması, para biriminin istikrara kavuşturulması ile küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi konusunda önemli adımlar atmıştır.²³⁹

Geçiş ekonomileri baz alınarak Ermenistan'ın performansı değerlendirilirse; Tablo 3.9'da görüleceği üzere Sovyet sisteminin sonu olarak görülebilecek 1990 yılında Ermenistan, BDT ve MDA ülkelerinin ortalamalarından daha yüksek negatif reel GSYİH büyümesi ile karşılaştığı görülür. Bu durum ekonominin Sosyalist sistemin sonlarına doğru iyice bozulmaya başladığını gösteriyor. Bağımsızlığın ardından ise sistem değişikliğinin getirdiği bunalım ve ekonominin önemli alt yapı eksiklikleri, 1991 yılında reel GSYİH'nin % -11,7 oranında küçülmesine neden olmuştur. Ancak reel GSYİH açısından Ermenistan için en kötü durum savaşında getirdiği ekonomik dar boğaz ile 1992 yılında yaşanmıştır. 1992 yılında yaşanan reel GSYİH oranlarındaki düşüş Ermenistan için % -41,2 ile rekor seviyede olmuştur. 1992 yılındaki reel GSYİH'deki küçülme diğer geçiş ekonomileri ile karşılaştırdığında Ermenistan'ın, BDT ülkelerinin neredeyse üç katı büyüklükte negatif bir büyüme yaşadığı görülmektedir. 1992'nin ardından toparlanma süreci yaşayan Ermenistan'da reel GSYİH ancak 1994 yılı ile birlikte pozitif eğilimli bir hal almıştır. Hatta 1994 yılında Azerbaycan ile yaşanan savaşın ateşkes ile sonlanmasının ardından 1995 ve 1996 yıllarında MDA ve Baltık ülkelerinin sergilediği ortalama performanstan daha yüksek bir büyüme hızı yakalayan Ermenistan, BDT ülkelerinin negatif büyüme sergilediği 1994, 1995, 1996, 1998 ve 1999 yıllarında reel GSYİH'si büyüyerek bu ülkelerin ortalamasının üzerinde bir performans sergilemiştir. 1999 yılında yaşanan düşüş ise Rusya'da yaşanan 1998 ekonomik krizinin bir yansıması olarak görülebilir.

Tablo 3.9: Ermenistan, BDT ve MDA Ülkeleri Reel GSYİH Oranları, 1990-1999 (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Ermenistan	-7,4	-11,7	-41,2	-8,8	5,4	6,9	5,9	3,3	7,2	3,3
BDT*	-3,7	-6,0	-14,1	-9,3	-13,8	-5,2	-3,5	0,9	-3,5	2,8
MDA ve Baltık Ülkeleri*	-6,6	-10,7	-3,2	0,3	3,7	5,4	4,1	3,6	2,6	2,1

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.65; *Ülkelerin ağırlıklı ortalamaları alınmıştır.MDA ve Baltık ülkeleri birlikte değerlendirilmiştir.

²³⁹ Central Intelligence Agency, **The CIA World Factbook 2010**, pp.34.

Tüketici fiyat endeksine göre enflasyonun yıllık ortalama değişim oranlarını gösteren Tablo 3.10 ‘a baktığımızda, Ermenistan ekonomisinde 1991 ile başlayan ve 1995’e kadar devam eden hiper enflasyon sürecinin yaşandığı görülmektedir. 1991-1995 yılları arasında enflasyon dört haneli rakamlara ulaşmış ve 1994 yılında % 5273’lük bir oranla rekor seviyeye ulaşmıştır. Yine 1994 yılına kadar yaşanan enflasyon seviyesi hem BDT hem de MDA ile Baltık ülkelerinin ortalamasının çok çok üzerinde seyretmiştir. 1995 yılında ise % 177 ‘lik bir enflasyon ile önceki yıllara oranla düşüş sürecine girilmiş ve 1999’a kadar bu düşü sürerek enflasyon % 0,6’ya kadar gerilemiştir. Ermenistan, Güney Kafkasya ülkeleri arasında geçiş yıllarının başında % 5273’lik oran ile en yüksek enflasyon oranını ve % -41,2’lik negatif büyüme ile de en düşük reel GSYİH oranına ulaşmıştır. Ancak Ermenistan 1995’ten sonra hem enflasyonu dizginlemeyi başarmış hem de reel GSYİH’ında pozitif büyüme sağlamıştır. Aynı zamanda 1995’ten 1999’a kadar olan zaman diliminde hem reel GSYİH hem de enflasyon oranlarını, BDT ve MDA ile Baltık ülkelerinin ortalamalarından daha yüksek seviyeye çıkarmayı başarmıştır. Ancak bu tek başına geçiş sürecinde başarıyı getiren bir unsur değildir. Bunun yanında kurumsal yapıdaki değişiklikler, özelleştirme süreci ve yabancı yatırımlar gibi reform ve ekonomik göstergelerdeki hareketlerde geçiş sürecinin başarısında önem taşımaktadır.

Tablo 3.10: Ermenistan, BDT ve MDA Ülkelerinin Enflasyon Oranları, 1991-1999. (Tüketici Fiyat Endeksine Göre Yıllık Ortalama Değişim Oranı %)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Ermenistan	274	1346	3732	5273	177	18,8	13,8	8,7	0,6
BDT *	93,4	1064	1426	1616	251	43,6	16,6	11,3	25,8
MDA ve Baltık *	117,7	210	85	35,9	25	17,6	8,9	8,2	3,3

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.67. *Tüm enflasyon oranlarının büyüklük sırasına göre düzenlenmesinden sonra ortadaki değerin alınarak hesaplandığı Medyan değerleri verilmiştir.

Geçiş ekonomileri için önemli göstergelerden biri olan yabancı yatırım miktarları açısından özellikle ilk on yıl açısından zayıf bir performans sergilediği söylenebilir. Bu açıdan Karabağ savaşının getirdiği ekonomik sıkıntılar tıpkı Azerbaycan’da olduğu gibi Ermenistan’da da önemli derecede hissedilmiştir. Tablo 3.11’de görüleceği üzere, 1995 yılına kadar kayda değer bir yabancı yatırım çekemeyen Ermenistan 1995’te 25 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. Geçi sürecinin bu ilk yıllarında en yüksek seviyeye ise ancak 1998 yılında 221 milyon dolar ile

ulaşılabilmiştir. Diğer BDT ülkelerinin ortalamalarının çok çok altında bir yabancı yatırım elde eden Ermenistan'da bu sorunun en büyük kaynağı olarak diğer bölge ülkeleri gibi enerji kaynaklarına yakın olmaması ve savaş kaynaklı siyasi problemler gösterilebilir. Özellikle Karabağ savaşı bu konuda çok büyük bir etkiye sahiptir. Bölgenin her an çatışma riski olması yabancı yatırımcıyı caydırmaktadır. Bu bağlamda yabancı yatırım miktarı açısından Ermenistan'ın kötü bir performans sergilediği söylenebilir.

Tablo 3.11: Ermenistan ve BDT Ülkeleri'nin Toplam Yabancı Yatırım Miktarları, 1991-99

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Ermenistan	-	0	1	8	25	18	52	221	131
BDT toplamı	-	135	642	1579	3610	4426	7979	5739	4160

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.74. *Değerler milyon \$'dır

Ermenistan'ın geçiş ekonomisi sürecinde özelleştirme politikalarına bakıldığında ilk yıllardan itibaren özelleştirme için gerekli adımların atıldığı görülmektedir. 1991'de başlayan küçük ölçekli özelleştirmeler, Ağustos 1992'de özelleştirme yasasının imzalanması ile hız kazanmıştır. 1994'te ilk özelleştirme programı kabul edilerek aynı yıl çek karşılığında yapılan özelleştirmeler başlamıştır (2000 yılından sonra özelleştirmeler nakit satış yoluyla yapılmıştır). 1997'de yeni bir özelleştirme yasası daha yürürlüğe girmiş ve takiben 1999 yılının ortalarına doğru orta ve büyük ölçekli işletmelerin % 75'i ve küçük işletmelerin % 85'inden fazlası özelleştirilmiştir.²⁴⁰ Piyasa ekonomisinin önemli göstergelerinden olan GSYH içindeki özel sektörün payı, Azerbaycan ve Gürcistan'a oranla Ermenistan'da daha çabuk artış göstermiştir. Azerbaycan ve Gürcistan'da ancak 1998 yılında GSYİH'da özel sektörün payı % 50'ye ulaşabilmişken Ermenistan bu rakamı 1996 yılında yakalamıştır. Özelleştirme konusunda hızlı davranan Ermenistan'da özel sektörün GSYİH içerisindeki payı 1991'in ardından hızla yükselmiştir. 1991'de % 10 olan özel sektör payı, 1991'de % 30'a 1993'te % 40'a, 1997'de ise % 55'e ulaşmıştır.²⁴¹

Azerbaycan'ın Karabağ savaşında yaşadığı sıkıntıların benzeri Ermenistan'da da yaşanmıştır. İki ülke açısından son derece olumsuz sonuçlar doğuran Karabağ savaşı neticesinde Ermenistan bölgede bir bakıma dışlanarak günümüze kadar varan ekonomik ve siyasal sorunlara neden olmuştur. Bölgedeki stratejik konumu iyice zayıflayan Ermenistan, enerji hatlarının Türkiye üzerinden batı pazarlarına

²⁴⁰ European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 1999: Ten Years of Transition**, s.186.

²⁴¹ EBRD Transition Report 1999, s. 188.

ulaştırılmasında önemli bir rol oynayabilecekken siyasal problemler neticesinde bölgedeki büyük enerji projelerinden hiçbir pay alamamıştır.

Karabağ savaşından kaynaklı yüksek savunma harcamaları da ilk dönemlerde ekonomik sıkıntıların temel kaynaklarından olmuştur. Tablo 3.12 'de Ermenistan savunma harcamaları ve GSYİH içindeki oranı gösterilmektedir. Tabloya bakıldığında 1992, 1993 ve 1995 yıllarında savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki oranının artış gösterdiği görülebilir. 1992-1999 yılları arasındaki süreçte savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki en yüksek pay ise % 4.1 ile 1995 yılında gerçekleşmiştir. Bu açıdan dikkat edilmesi gereken nokta Azerbaycan'da savunma harcamaları 1994'den sonra azalmaya başlarken (Tablo 3.1) ateşkesin sağlandığı 1995 yılında Ermenistan'ın neden çok yüksek savunma harcaması yaptığıdır. İki ülke incelendiğinde Azerbaycan'ın savaşın hemen ardından ekonomik kalkınmaya yöneldiği ve kaynaklarını burada kullandığı söylenebilir. Ermenistan'ın ise kalkınma için hızlıca faydalanabileceği bir kaynağı olmaması savunma harcamalarını 1995'te de yüksek tutmasının bir nedeni olarak gösterilebilir. Savunma harcamaları açısından Ermenistan ve Azerbaycan 1994-1999 yılları arasında farklılık göstermektedir. Azerbaycan'ın savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki oranı düşüş eğilimine girmiş, Ermenistan'da da aynı düşüş yaşanmasına rağmen savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki oranı Azerbaycan'a göre çok daha yüksek olmuştur.

Tablo 3.12: Ermenistan Savunma Harcamaları ve GSYİH İçerisindeki Payı, 1992-2000.

	Savunma Harcamaları* (Milyon \$)	GSYİH İçerisindeki Payı (%)
1992	129	2,2
1993	71,8	2,3
1994	Veri yok	Veri yok
1995	122	4,1
1996	105	3,3
1997	134	3,9
1998	132	3,5
1999	142	3,7

Kaynak: Military Expenditure of Azerbaijan, <http://milexdata.sipri.org/result.php4> , (07.02.2011)

*Ülke için rakamlar askeri emekli maaşlarını içermez.

Dağlık Karabağ savaşı Ermenistan'da kamu harcamaları üzerinde de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Kamu harcamalarının GSYİH içerisindeki yüzdesine bakıldığında 1991'de % 28 olan kamu harcamaları, 1992'de % 46,7'ye, 1993'te ise % 82,9 a kadar yükselmiştir. Özellikle 1993 yılında çok yüksek kamu harcaması yapan Ermenistan 1994'te ateşkes anlaşmasının imzalanması ile kamu harcamalarını da

düşürmeye başlamıştır. 1995'te % 26,6'ya gerileyen kamu harcamalarının GSYİH'ye oranı 1996 yılından sonra tekrar 2000'e kadar tekrar yükselme eğilimine girmiştir. 2000 yılına kadar cari açık sorunu ile karşı karşıya kalan Ermenistan'da dış borç stoku da 1994'ten itibaren sürekli yükselmiş ve 1998'de 801 milyon dolar seviyesine gelmiştir.²⁴²

Ermenistan için geçiş sürecinin ilk on yılı baz alınarak bir değerlendirme yapıldığında serbest piyasa ekonomisi için istenilen düzeyde sonuçları elde edemediği görülür. Her ne kadar ekonomi 1994 yılından bu yana büyüme göstermiş olsada geçiş ekonomisi için gerekli şartlar istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. İlk on yıllık süreçte Ermenistan'da artık sürdürülemez olduğu kabul edilen büyüme modelleri, zayıf ihracat kapasitesi, düşük yatırım ve istihdam yaratma ekonominin küçük bir kapasitede olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte Ermenistan Hükümeti, liberal bir piyasa ortamı yaratmak için enflasyonun düşürülmesi, özelleştirme, serbestleşme gibi çeşitli piyasa odaklı reformları gerçekleştirmek için önemli adımlar atmıştır. Bu süreçte ilk on yıl için Ermenistan'ın dönüşüm sürecini ve reform hareketlerini etkileyen ekonomik ve yapısal faktörler şu şekilde sıralanabilir:²⁴³

- Aşırı kontrol ve denetim yapısının oluşmasına neden olan Kamu yönetimi politikaları, işletme ortamının düzenlenmesi konularının ertelenmesine neden oldu.
- Politika üretme konusunda ve öncelikli olarak yapılması gereken reformlar üzerinde ki tartışmalarda, toplumsal bir mutabakat için gerekli fırsatların sınırlı olması,
- Ekonomik alanda, mevcut firmalar ve etkili politikacılar arasındaki yakın bağlantıların, rekabetçi bir yapının oluşmamasındaki etkisi,
- Makroekonomik açıdan, 1996'dan sonra nominal vergi rejimi ve bütçe sübvansiyonları gibi hükümet düzenlemeleri açısından bazı bozulmalar yaşanması.

3.2.2. Ermenistan Ekonomik Yapısı ve Dönüşüm Süreci: 2000-2010

Bağımsızlığın ardından yaşanan gelişmeler Ermenistan'ın geçiş sürecinde yeterince ilerleme kaydetmemesine sebep olmuştu. Geçiş sürecinde izlenen reformların 2000-2010 yılları arasında temel makro ekonomik göstergelerde yarattığı değişim Tablo 3.13'ten izlenebilir. 1994 yılının ardından pozitif büyüme kaydeden

²⁴² EBRD Transition Report 1999, s.132.

²⁴³ Lev Freinkman, **Role of The Diasporas In Transition Economies: Lessons From Armenia**, 2000, <http://mpr.ub.uni-muenchen.de/10013/>, (03.05.2011)

Ermenistan'da GSYİH'da ki artış 2000'li yıllarda da sürmüştür. 2002 yılının ardından GSYİH 'da ki yıllık artış 2008'e kadar % 10'un üzerinde gerçekleşmiştir. 2002 yılında GSYİH'da ki artış düzeyi % 13,18 olurken bu artış 2003'te % 14 olarak gerçekleşmiştir. % 14'lük büyüme Ermenistan ekonomisi için aynı zamanda rekor bir büyüme oranı olmuştur. 2008 yılına kadar süren büyüme ile 11.916 milyar dolarlık bir GSYİH rakamına ulaşılmıştır. Ancak küresel ekonomik kriz Ermenistan'da da hissedilmiş ve 2009 yılında GSYİH 8.713 milyar dolara gerileyerek % 14.4'lük bir küçülme yaşanmasına neden olmuştur. 2000 ile 2008 yılına kadar olan süreç değerlendirildiğinde Ermenistan GSYİH'nın yaklaşık dört kat büyüdüğü görülmektedir. Normal şartlarda çok büyük bir ekonomik büyüme olarak kabul edilecek bu rakamların tam olarak gerçek bir büyümeyi yansıtmadığı söylenebilir. GSYİH'nin bu kadar yüksek görünmesinde enflasyonist etkiler olabileceği gibi dış kaynaklı özellikle diaspora'nın ve Rusya'nın ekonomik yardımlarını da kaynak olarak gösterilebilir. Nitekim enflasyon oranları Ermenistan'da 2004 ve 2008 yılları dışında % %'in altında kalmıştır. Dolayısıyla GSYİH'nın son on yılda bu denli büyümesinde dış yardımların olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Tablo 3.13: Ermenistan Temel Makro Ekonomik Göstergeleri, 2000-2009.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
GSYİH Milyon \$	1911	2118	2376	2807	3576	4900	6384	9206	11916	8713
GSYİH Artışı Yıllık %	5,9	9,6	13,18	14	10,5	13,9	13,2	13,7	6,8	-14,4
Mal ve Hizmet İhracatı Milyon \$	446,8	539,6	697,6	902,5	979,4	1412	1491	1766	1754	1045
Mal ve Hizmet İthalatı Milyon \$	966	977	1107	1404	1507	2118	2505	3604	4741	3176
Tarım (% GSYİH)	25,55	28,33	25,96	23,68	24,66	20,89	20,45	20,28	17,84	20,65
Sanayi (% GSYİH)	35,42	33,21	35,07	38,50	37,95	45,30	44,66	43,91	45,00	34,57
Hizmet Sek. (% GSYİH)	39,04	38,46	38,98	37,82	37,39	33,81	34,89	35,81	37,15	44,78
TÜFE (Yıllık %)	-0,79	3,14	1,06	4,72	6,96	0,64	2,89	4,41	8,95	3,41
Askeri Harcamalar (% GSYİH)	3,56	3,13	2,70	2,73	2,74	2,87	2,95	3,04	3,23	4,04
Nüfus (Milyon kişi)	3.076	3.065	3.061	3.060	3.062	3.065	3.068	3.072	3.077	3.083

Kaynak: World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do> , (24.01.2011)

Tablo 3.13'de dış ticaret rakamlarına bakıldığında Ermenistan'ın dış ticaret açığı yaşadığını ancak yine de yüksek büyüme oranları sergilediği söylenebilir. 2000

yılında 446 milyon dolar olan ihracat, 2008 yılına kadar sürekli yükselmiştir. İthalat oranları da aynı paralelde yükselmiştir. Ancak 2006 yılının ardından dış ticaret açığı giderek büyümüştür. Bölge ülkeleri ile kıyaslandığında dış ticaret konusunda Ermenistan'ın bölgedeki en zayıf ülke olduğu görülmektedir. Nitekim gerek siyasi sorunlar gerekse de ekonomik yetersizlikler dış ticaret hacmini istenilen seviyede olmasına engel teşkil etmektedir. Sadece dört ülke ile sınırı bulunan Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile sınırı kapalı olup bu ülkelerle ticaret yapamadığı gibi bu ülkeler üzerinden de ticaret yapılamamaktadır. Ayrıca İran ile de dar bir sınıra sahip olan Ermenistan'ın Gürcistan ile bazı siyasi sorunları da bulunması değerlendirilirse bu şartlar altında dış ticaret hacminin yüksek olması beklenemez.

Ermenistan'ın 2005 yılı itibariyle başlıca ihraç ürünlerini bakıldığında Elmas, hurda metal, makine ve donanımları, konyak ve bakır madeninin ağırlıklı ihraç ürünleri olduğu görülmektedir. Başlıca ithal ürünlerini ise doğalgaz, petrol, tütün ürünleri ve gıda maddeleri oluşturur.

Ermenistan'ın ticaret ortaklarına bakıldığında ise 2005 yılı itibariyle en çok ihracat yapılan ülkenin toplam ihracatın % 23'ünün yapıldığı Belçika birinci sırada gelmektedir. Ardından % 15 ile Rusya, % 13 ile ABD ve % 10 ile İran gelmektedir. 2005 yılı ithalat sıralamasına bakıldığında ise en çok ithalatın yapıldığı ülkenin sırasıyla % 15 ile Rusya, % 12 ile ABD, % 10 ile Belçika ve % 9 ile İran gelmektedir. Ağırlıklı olarak ithalat ve ihracat yapılan ülkeler sıralamasında bölge ülkelerinden sadece Rusya ve İran bulunmaktadır.²⁴⁴ 2009 yılı verilerine bakıldığında ise Ermenistan'ın başlıca ihracat gerçekleştirdiği ülkeler sıralamasında Avrupa Birliği ülkeleri % 45,2 ile birinci, % 15,6 ile Rusya ikinci, % 9,7 ile ABD üçüncü, % 7,1 ile Gürcistan dördüncü ve % 5 ile Kanada beşinci sırada bulunmaktadır. Ermenistan toplam ithalatı içerisinde ise Avrupa Birliği % 26,4 ile birinci sırada yer alırken, Rusya % 24,8 ile ikinci ve ardından ise % 9 ile Çin, % 6,4 ile Ukrayna ve % 5,6 ile Türkiye gelmektedir.²⁴⁵ 2005 ve 2009 yılları baz alınarak Ermenistan'ın dış ticareti incelendiğinde 2005'te Rusya ağırlıklı olan dış ticaret hacminin 2009'da Avrupa Birliği'ne kaydı görülmektedir. Bu değişme ise Ermenistan'ın batı penceresi için ve Avrupa Birliği ilişkileri bağlamında önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

²⁴⁴ İstanbul Ticaret Odası (İTO), Ermenistan Ülke Raporu, <http://www.ito.org.tr/Dokuman/Ulke/Ermenistan.pdf>, (21.02.2011).

²⁴⁵ World Trade Organization (WTO), Armenia, <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=AM>, (21.04.2011).

Tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün GSYİH içindeki paylarında bakıldığında Sanayinin 2003 yılından 2009'a kadar Ermenistan'da GSYİH içerisindeki en büyük paya sahip olduğu görülmektedir (Tablo 3.13). Küresel kriz ile birlikte bu üstünlüğünü kaybeden sanayi sektörü Ermenistan'da gelişimini yinede sürdürmektedir. Tarımda 2000 yılından 2008'e kadar yaklaşık 1/3 oranında bir düşüş meydana gelmiştir. Sanayinin GSYİH'deki payı ise 2000 yılından 2008 yılının sonuna kadar yaklaşık % 29'luk bir artış göstermiştir. Sanayi sektöründeki bu önemli artış Ermenistan ekonomisi için dikkat çekici bir unsurdur. Hizmetler sektöründe ise 2000 yılından 2009'a kadar bir düşüş olduğu söylenebilir. Küresel kriz ile birlikte hizmetler sektörünün payı sanayiye geçmiştir. Bu bağlamda küresel ekonomik krizden Ermenistan ekonomisinin önemli bir yara aldığı söylenebilir. Toplam iş gücü içerisinde işsizlik oranlarına bakıldığında ise; 2001'de % 35 olan işsizlik oranının 2008'de % 28,6'ya kadar gerilediği görülmektedir.²⁴⁶

Bağımsızlığın ilk yıllarında Dağlık Karabağ savaşının etkili olduğu ekonomik daralmanın en büyük sebeplerinden biri de yüksek savunma harcamaları olmuştur. Geçiş sürecinin ilk on yılında savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payı ortalama % 3.2 düzeyindeyken (Bkz. Tablo 3.12) bu ortalama 2000'li yıllarda çok fazla değişmemiştir. Tablo 3.13'te ki 2000-2009 yıllarındaki veriler incelendiğinde askeri harcamaların yine GSYİH'nin % 3'üne yakın bir düzeyde seyrettiği görülmektedir. 2000 yılında % 3.56 olan savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payı 2001 ve 2002 yıllarında düşüş eğilimine girmesine rağmen 2002'nin ardından tekrar yükselmeye başlayarak 1995 seviyelerine kadar gelmiştir.

Ermenistan'ın nüfus verileri incelendiğinde (Tablo 3.13) nüfus artışının 2000 yılından bu yana azaldığı görülmektedir. Savaş, kıtlık, büyük ekonomik sıkıntılar içerisinde olan bir ülkenin nüfus artış hızının düşmesi beklenebilir ancak Ermenistan'da ekonominin 2000 yılından beri büyüdüğü gözlemlenmekte ve 1994'ten beri de ciddi bir fiziki çatışmanın yaşanmamaktadır. Bu durumda ülkede nüfus artışının sürekli düşmesini, yüksek oranlarda dışarıya göç yaşanmasından kaynaklandığı söylenebilir. Nüfusun azalmasını, ekonominin artışlara rağmen kötü olmasına bağlayabileceği gibi, diaspora'nın Ermeni toplumu üzerindeki sosyal etkisine de bağlayabilir. Çok uzun zamandan beri Ermenistan'ın nüfusu ülke dışında yaşayan Ermenilere oranla daha azdır. Dolayısıyla Ermeni nüfusun sürekli olarak

²⁴⁶ World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do> , (24.01.2011)

ülkeden göç vermesini de dışarıda yaşayan Ermenilere duyulan bir güven algılaması olarak düşünebilir. Nitekim 2007 yılı için yapılan bazı tahminlerde Ermenistan dışında yaşayan Ermeni nüfusun 8 milyona yakın olduğu ve bu nüfusun büyük bir çoğunluğunun Rusya, Fransa, İran ve ABD’de yaşadığı söylenmektedir. Diaspora’nın Ermenistan ekonomisine önemli katkıları da bulunmaktadır. Ermenistan Merkez Bankasına göre diaspora’nın ülkeye getirdiği döviz miktarı ülke bütçesinin iki katı kadardır.²⁴⁷

Ermenistan’da bağımsızlığın ardından hızlı bir özelleştirme sürecine girilmiştir. Özelleştirmeler 2000’li yıllarda da devam etmiştir. 2001’de yeni bir özelleştirme yasası yürürlüğe sokularak özellikle enerji sektörü ve altyapı alanlarında 2002 ve 2003 yıllarında bir dizi büyük ölçekli özelleştirme yapılmıştır. 2002’de toplam 280 işletme özelleştirilmiştir. Ancak bu işletmelerin özelleştirilmesi konusunda yeterince şeffaf davranılmamıştır.²⁴⁸ Hızlı başlayan özelleştirmeler 2005’te yavaşlamıştır. 2004 yılında 81 stratejik işletmeden sadece 34’ü özelleştirilebilmiştir. 2004 yılındaki en önemli özelleştirme 70 milyon dolar ile Zengezur bakır-molibden tesisinin satışı olmuştur. Bu dönemde Ermenistan Hükümeti özelleştirilen ve kapatılan büyük ve orta boy işletmeleri ve bazı arazi özelleştirmeleri konusunda önemli ilerlemeler kaydetmiştir.²⁴⁹

Tablo 3.14: Ermenistan’da Sermaye Hareketleri ve Mali Göstergeler

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Kamu Harcamaları (% GSYİH)	11,3	10,0	10,2	10,2	10,6	10,1	10,2	11,6	11,2
Cari Denge (% GSYİH)	-9,4	-6,2	-6,7	-0,5	-1,1	-1,8	-6,4	-11,6	-15,7
Dış Borç Stoku (milyon dolar)	1291	1592	1864	1970	1842	2004	2898	3406	4935
Dış Borç (% GSMH)	59,2	64,6	64,2	53,5	36,6	30,4	30,6	27,5	55,3
Yabancı Sermaye (% GSYİH)	3,30	4,66	4,31	6,93	4,88	7,10	7,59	7,85	8,92
Yabancı Sermaye (Milyon \$)	70	111	121	246	233	450	701	925	725

Kaynak: World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do> , (24.01.2011)

Ermenistan’da 2000 sonrası performansına baktığımızda özel sektörün GSYİH içindeki payının da ilk on yıllık süreçte olduğu gibi artış göstermeye devam etmiştir. 1999’dan 2002 yılına kadar % 60 seviyesinde kalan özel sektörün GSYİH içerisindeki payı

²⁴⁷ BBC, Armenia Seeks to Boost Population, 21.02.2007, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6382703.stm>, (14.02.2011)

²⁴⁸ EBRD Transition Report 2003, s.112

²⁴⁹ EBRD Transition Report 2005, s.98.

2002 ve 2003 yıllarında % 70 seviyesinde kalmıştır.²⁵⁰ 2004 yılında % 75'e çıkan özel sektörün payı 2010 yılına kadar % 75'te kalmıştır.²⁵¹

Ermenistan'da sermaye hareketlerine ve mali göstergelere bakıldığında 2000 sonrası vasat bir performans ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Tablo 3.14'te kamu harcamalarının 2000 sonrası dönemde % 10'un üzerinde seyrettiği görülmektedir. Ülkede cari açık ise 2004 yılından beri sürekli artmaktadır. 2001 yılında dış borcun GSYİH içerisindeki payının % 59,2 olduğu ülkede dış borçlanma 2004 yılının ardından düşürülmeye başlanmış ancak küresel ekonomik krizinde etkisiyle 2009 yılında dış borcun GSYİH içerisindeki payı % 55,3 yükselmiştir. Yabancı sermayenin miktarı ise 2001'den 2008'e kadar 2005 yılı hariç olmak üzere sürekli artış göstermiştir. Küresel ekonomik krizin etkisiyle ise 2009 yılında bir önceki yıla göre 200 milyon dolar azalarak 725 milyon dolara gerilemiştir. Yabancı sermayenin miktarı neredeyse her yıl yükselmekle birlikte çok düşük miktarlar gözlemlenmektedir.

Ermenistan, 1995 yılından sonra uyguladığı, IMF destekli ekonomik liberalleşme programı çerçevesinde enflasyonu düşürmeyi, para birimine istikrar sağlamayı ve çoğu küçük ve orta ölçekli olan işletmeleri özelleştirmeyi başarmıştır. Ülkede inşaat, turizm ve mücevher işlemeciliği gibi alanlarda hareketlilik yaşanmakla birlikte ağır sanayinin gelişmemesi, Azerbaycan ve Türkiye sınırlarının kapalı olması dolayısıyla Gürcistan ve İran'a olan bağımlılık, diasporadan gelen kolay para büyüme olumsuz etkilemiştir.²⁵²

Sovyetler Birliği döneminde adeta bir teknoloji üstü olan Ermenistan, elektronik endüstrisini bağımsızlıkla birlikte önemli ölçüde yitirmiştir. Son yıllarda sektörü tekrar canlandırmak isteyen Ermenistan'da çeşitli yazılım mühendisliği şirketleri varlığını sürdürmekte ve bu şirketlerde binlerce istihdam sağlanmaktadır.²⁵³

Tablo 3.15'te seçilmiş yıllara göre Ermenistan için EBRD geçiş endeksleri verilmiştir. Tablo incelendiğinde Ermenistan'ın serbest piyasa ekonomisinin şartları için uyguladığı politikalar ve reformlar da en başarılı olduğu alanın EBRD'ye göre fiyat liberalizasyonu konusunda olduğu görülmektedir. 1993 yılından itibaren fiyatların serbestleştirilmesi yönünde atılan adımlar Ermenistan için bu konuda başarıyı getirmiştir. Her ne kadar bağımsızlığın ilk yıllarında fiyatların serbest

²⁵⁰ EBRD Transition Report 2005, s.101.

²⁵¹ EBRD Transition Report 2009, s.138.

²⁵² Aras, "Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz", s.156.

²⁵³ Aras, "Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz", s.160.

bırakılmasından kaynaklı hiper enflasyon süreçleri yaşansa da Ermenistan bu sorunu 1996'dan itibaren çözmeyi başarmış ve enflasyonu % 10'un altına düşürmüştür.

Özelleştirmeler konusunda Ermenistan'ın başarılı bir grafik çizdiği söylenebilir. Gerek küçük ölçekli özelleştirmeler gerekse büyük ölçekli özelleştirmelerle Ermenistan serbest piyasa ekonomisi için önemli koşullardan olan özelleştirme sürecine başarı ile devam etmektedir. Bağımsızlığın hemen ardından yeteri kadar özelleştirme yapamamasına rağmen 1995 yılının ardından gerçekleştirdiği özelleştirmelerle bu alanda bir başarı yakaladığından bahsedilebilir. Nitekim Tablo 3.15'te de görüldüğü üzere EBRD 2005 yılından sonra Ermenistan için yüksek endeksler kullanmıştır. Ermenistan'ın geçiş sürecinde başarılı olduğu söylenebilecek bir diğer alan ise döviz piyasası ve ticaretin serbestleştirilmesidir. 5 Şubat 2003'te DTÖ'ye de üye olan Ermenistan'da 1997 yılından itibaren bu alanda yapılan reformlar ve uygulanan politikalarda serbest piyasa ekonomisine uygun adımlar atılmıştır. Ermenistan'ın piyasa ekonomisi için yeterli şartları sağlayamadığı kurumsal reformlar ve bankacılık alanında uygulanan politikalarda EBRD tarafından tam olarak serbest piyasa ekonomisine uygun görülmemiştir.

Tablo 3.15: Seçilmiş Yıllara Göre EBRD Geçiş Endeksleri: Ermenistan

	1991	1993	1995	1997	1999	2003	2005	2007	2009
Fiyat Liberalizasyonu	1.0	3.0	3.0	3.0	3.0	4.3	4.3	4.3	4.3
Küçük Ölçekli Özelleştirmeler	1.0	2.0	2.7	3.0	3.3	3.7	4.0	4.0	4.0
Büyük ölçekli Özelleştirmeler	1.0	1.0	2.0	3.0	3.0	3.3	3.7	3.7	3.7
Kurumsal Reformlar	1.0	1.0	2.0	2.0	2.0	2.3	2.3	2.3	2.3
Rekabet Politikası	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	2.0	2.3	2.3	2.3
Bankacılık Reformlar	1.0	1.0	2.0	2.3	2.3	2.3	2.7	2.7	2.7
Döviz, Ticaret Serbestliği	1.0	2.0	3.0	4.0	4.0	4.3	4.3	4.3	4.3

Kaynak: EBRD Transition Report 2000, s.136-137; EBRD Transition Report 2009, s.142

*Merkezi planlı ekonomisinde değişiklik olmayanlar 1 ile gösterilmiş, serbest pazar ekonomisine uygun reformlar ise 4 ile gösterilmiştir.

Tablo 3.15'te serbest piyasa ekonomisinin şartları için yapılan reformların ve uygulanan politikaların en zayıf kaldığı alanın rekabet politikası konusunda olduğu görülmektedir. Serbest piyasa ekonomisinin en önemli koşullarından da olan rekabet politikaları Ermenistan içinde kalkınma da bir anahtar rolü üstlenebilir. Yeterli ve etkili bir şekilde uygulanacak rekabet politikaları Ermenistan ekonomisinin önümüzdeki yıllarda tam teşekküllü ve piyasa temelli bir yapıya kavuşmasını

sağlayabilecektir. Bu bağlamda rekabete aykırı faaliyetlerin ortadan kaldırılarak mevzuat ve uygulama mekanizmalarının geliştirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte rekabet politikasının faaliyetlerinin gelişimini destekleyen sivil toplumun rolünün de artırılması ve geliştirilmesi gerekmektedir.²⁵⁴

EBRD'nin 2010 geçiş endekslerinde ise Ermenistan'ın fiyat liberalizasyonu, döviz ve ticaret serbestliği alanlarında serbest piyasa ekonomisinin şartlarına tam olarak uyduğu; Kurumsal reformlar, rekabet politikası ve bankacılık reformlarında da yine yeterli adımların atılmadığı belirtilmektedir.²⁵⁵

EBDR'nin geçiş ekonomilerinin 2010 yılı performanslarını ölçmek için hazırladığı iyileştirme ve reform isimli raporunda, GSYİH'nin 2009'da keskin bir düşüş gerçekleştirdiği Ermenistan ekonomisinde, cari işlemler açığı yardımlarla ve yabancı sermaye yatırımları ile finanse edilmiştir. Ermenistan daha iyi şartlardaki ana ticaret ortakları ve büyük yardımlar ile 2010 yılında toparlanmaya başlamıştır. Hükümetin istikrar programının temel unsurları: IMF destekli orta vadeli yeni düzenlemelerin yapılması için adımlar atılmasıdır. Mali sektörün gözetimi, yapısal reformların güçlendirilmesi, makro ekonomik politikalar, vergi idaresi reformları bunlardan bazılarıdır. Büyümenin temel itici faktörü olarak ise ihracata yönelik ana metal sanayi ve hizmetler sektörünün olması beklenmektedir. Ermenistan ekonomisi için kısa vadeli riski, temel ihracatçısı Rusya'nın ekonomisindeki iyileşme hızının belirsizliği oluşturmaktadır. Cari işlemler açığının yüksek olması beklenen Ermenistan'da ekonomik belirsizliğin önemli bir kaynağı da finansmandır.²⁵⁶

EBRD'nin 2010 raporunda yapısal reformların son birkaç yıl içerisinde önemli ilerlemeler kaydettiği ancak belirgin reform sorunlarının hala çözülemediği belirtilmiştir. Genel olarak işletmecilik ortamının zor olduğu Ermenistan'da işletmelerin vergi, gümrük idaresi, yolsuzluk ve suç konularındaki şikayetleri devam etmektedir. Raporda yapısal reformlarla ilgili son olarak ulaştırma ve telekomünikasyon altyapısının daha da geliştirilmesi ve gerekli reformların yapılması gerekliliği belirtilmiştir. Raporda yapısal reformlarda öncelik olarak; ulaşım ve iletişim altyapısının geliştirilmesi, finans sektörü için dolarizasyonun azaltılması ve yerel

²⁵⁴ Sergey Kapinos, "Voluntary Peer Review of Competition Law and Policy: Armenia", **Sixth United Nations Conference to Review All Aspects of the Set of Multilaterally Agreed Equitable Principles and Rules for the Control of Restrictive Business Practices**, 2010, http://www.unctad.org/sections/wcmu/docs/tdrbpconf7_vpr_OSCE.pdf, (26.01.2011).

²⁵⁵ EBRD Report 2010, pp.4.

²⁵⁶ EBRD Report 2010, pp.100

sermaye piyasalarının geliştirilmesinin gerekliliği ve enerji güvenliğini arttırmak ile devamlılığı sağlamak için ithal kaynaklarının çeşitlendirilmesine ihtiyaç vardır.²⁵⁷

3.2.3. Ermenistan'ın Uluslararası Örgütlere Üyeliği ve Finansal Kurumlarla İlişkileri

Daha çok Rusya yanlısı bir politika izleyen ve Rusya ile ilişkilerini sıcak tutan Ermenistan, Bağımsızlıkla beraber uluslararası örgütlerle de ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda bir çok uluslararası finans kuruluşları ve bölgesel örgüte üye olunmuştur. Üye olunan uluslararası finansal kuruluşlar Ermenistan'ın geçiş sürecinde önemli katkılar sağlamıştır.

Dünya Bankası 1992 yılından beri merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş yapan ülkelere Banka fonundan kredi, Uluslararası Kalkınma Birliği ve diğer kapasite geliştirme faaliyetleri ile yardımcı olmuştur. Ermenistan ile Dünya Bankası ilişkileri de genel itibariyle bu çerçevede devam etmiştir. 1988 depreminde Ermenistan'a yardımlarda bulunan Dünya Bankası, geçiş süreci için ise Ermenistan'da tarımsal verimliliğin artırılması, denize kıyısı olmayan Ermenistan'ın ekonomik büyümesine katkıda bulunmak için altyapı ve istihdam gibi konularda Ermenistan'a yardımlarda bulunmuştur. 1997 yılından bu yana makroekonomik istikrarın konsolidasyonu için sağlık sistemi, eğitimdeki reformlar ve sosyal güvenlik ağının güçlendirilmesi temel hedeflerden olmuştur. 2001 yılından bu yana ise özel sektörün geliştirilmesi yoluyla istihdam yaratılması, yönetim ve kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi ve beşeri sermayenin geliştirilmesi öncelikli hedefler arasında olmuştur. 2011'den itibaren ise Dünya Bankası küresel ekonomik krizden etkilenen Ermenistan'da, ülkenin büyümeye devam etmesi, yoksulların üzerindeki krizin etkilerini hafifletmek ve daha rekabetçi bir ekonomi için Ermenistan'a yardımcı olmayı amaçlamaktadır.²⁵⁸ IMF ile ilişkiler de Dünya Bankası paralelinde devam etmektedir. Ermenistan-IMF ilişkilerinde varılan anlaşmalar çerçevesinde, Haziran 2010'da IMF tarafından 3 yıl vadeli 395 milyon dolar tutarında kredi onaylanmıştır. Bu şekilde IMF tarafından serbest bırakılan kredi tutarı 560 milyon dolar civarında

²⁵⁷ EBRD Report 2010, pp.101.

²⁵⁸ The World Bank, Country Brief 2010,

<http://www.worldbank.org.am/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/ARMENIAEXTN/0,,contentMDK:20628754~menuPK:301586~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:301579,00.html#res>, (22.04.2011)

olmuştur.²⁵⁹ IMF ile imzalanan program finans sektöründe istikrarın sağlanması, borç sürdürülebilirliğine odaklanarak büyüme ve yoksulluğun azaltılmasını amaçlamaktadır.²⁶⁰

Piyasa ekonomisine geçen ülkeleri yatırım fonları ile destekleyen EBRD ile Ermenistan ilişkileri, ekonomik gelişimi açısından önem taşımaktadır. EBRD'nin 2011 yılı itibari ile Ermenistan da yürüttüğü toplam proje sayısı 99'dur. Bu projelerin finansal değeri ise 833,6 milyon Avro'dur. Projeler için yapılan ödemeler ise Mart 2011 itibariyle 350 milyon Avro'dur. Yürütülen projelerin Sektörel dağılımındaki ağırlık ise % 40 ile finansal kurumlardadır. Ardından % 21 ile Kurumsal Reformlara yönelik projeler ve % 20 ile Altyapı çalışmaları gelmektedir. Son olarak ise % 19 ile enerji sektörü gelmektedir.²⁶¹ EBRD'nin gelecek yıllar için Ermenistan'da ki odak noktaları, altyapı ile işletme ve finans sektörlerinin gelişimi olacaktır. Finans sektöründe, Ermenistan'daki mali aracılık kuruluşlarının faaliyetlerinin güçlendirilmesi hedeflenmektedir.²⁶²

Ocak 2001'de Avrupa Konseyi üyesi olan Ermenistan, üyelik ile Avrupa ile entegrasyonun güçlendirilmesini amaçlamaktadır. Aynı zamanda demokrasi ve insan hakları konularında da sicilini güçlendirmek için Avrupa Konseyi önemli bir uluslararası örgüt niteliğindedir.²⁶³

Soğuk Savaş'ın ardından genişleme sürecine giren NATO, Güney Kafkasya'da istikrarın geliştirilmesi misyonu çerçevesinde bölgedeki devletlerle işbirliği olanağı yaratmaya çalışmıştır. NATO üyesi olmamakla birlikte bu konuda Ermenistan farklı bir tutum içine girmiştir. Türkiye'nin NATO'ya girmesi Ermenistan'da farklı siyasal güçlerin ve halkın bir bölümünün NATO'ya karşı olumsuz bir tavır içine girmesine neden olmuştur. Ayrıca Rusya'nın NATO'ya olan tutumu ve Ermenistan-Rusya ilişkilerinin boyutu, Ermenistan-NATO ilişkilerinde belirleyici dış etkenlerden biri olmuştur.²⁶⁴

Bunların dışında Ermenistan'ın; Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Sovyetlerin dağılmasının ardından eski Cumhuriyetler tarafından oluşturulan Bağımsız Devletler Topluluğu, Rusya ve birçok Orta Asya ülkesinin üye olduğu Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, Türkiye'nin kurucu üye olduğu Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerden oluşan ancak bölgesel

²⁵⁹ Yerevanreport, <http://www.yerevanreport.com/6671/imf-approves-loan-armenia/>, (03.04.2011)

²⁶⁰ IMF, Program Note Republic of Armenia, 08.04.2011, [tp://www.imf.org/external/np/country/notes/armenia.htm](http://www.imf.org/external/np/country/notes/armenia.htm), (11.04.2011)

²⁶¹ EBRD, <http://www.ebrd.com/downloads/research/factsheets/armenia.pdf>, (08.04.2011).

²⁶² EBRD, <http://www.ebrd.com/pages/country/armenia/strategy.shtml>, (08.04.2011).

²⁶³ EBRD Report 2001, pp.110.

²⁶⁴ Songül Karagül, "Ermenistan'ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa İlişkileri", **Orta Asya ve Kafkasya araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2,(2006), s.132.

stratejiler gereği Azerbaycan ile beraber üyeliğe kabul edilen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü, Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi üyelikleri de bulunmaktadır.²⁶⁵

3.3.Gürcistan: Rusya Ekseninden Batı-ABD Çizgisine Geçiş

9 Nisan 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlığını ilan eden Gürcistan, 69.700 km²'lik bir yüzölçümüne sahip olup topraklarının yaklaşık % 20'si tam olarak Gürcü hükümeti kontrolünde değildir. 2010 tahminlerine göre yaklaşık 4.5 milyon nüfusa sahip Gürcistan'ın etnik nüfus dağılımı ise 2002 verilerine göre ağırlıklı olarak % 6.5 Azeri, % 5.7 Ermeni, % 51.5 Rus ve % 83.9 Gürcülerden oluşmaktadır. Genellikle engebeli bir arazi yapısına sahip olan Gürcistan'ın doğal kaynakları olarak Ormanlar, hidro enerji, demir dışı metaller, manganez, demir cevheri, bakır, turunçgiller, çay ve şarap gelmektedir. Başlıca endüstri dalları ise çelik, uçak, makine aletleri, döküm malzemeleri, kule vinçleri, elektrikli kaynak makineleri, ahşap, elektrik motorları, tekstil, ayakkabı, kimyasal ürünler, şişelenmiş su ve turizm'dir.²⁶⁶ Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve Türkiye ile komşu olan Gürcistan, Karadeniz'e olan kıyısı ile de bölgede önemli bir stratejik konuma sahiptir.

Sovyetler Birliği'nin yaklaşık yetmiş yıl boyunca hüküm sürdüğü Gürcistan, SSCB'nin en yüksek gelir düzeyli ülkelerinden biriydi. Gürcistan'ın en büyük hammadde kaynağı ve en büyük pazarı olan Rusya ile ilişkiler bağımsızlığın ardından önemli oranda azalmış ve 1991'de gelen bağımsızlığın ardından, serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı alınmıştır.

3.3.1. Sovyet Döneminin Sonu ve Dönüşüm Süreci: 1991-2000

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının öncesinde Gürcistan bütçesi merkezden yapılan önemli oranlardaki transferler ile tutarlı bir artış gösteriyordu. Bu transferler, 1989'da GSMH'nin % 1.9'una, 1990 yılında ise % 5.1'ine denk gelmekteydi. Bağımsızlıkla birlikte bu transferlerin kesilmesi Gürcistan için önemli bir ekonomik sıkıntı yaratmıştı. Bu süreçte bütçe açığı 1 milyar Ruble'yi aşmıştır.²⁶⁷

Bağımsızlık ile birlikte piyasa ekonomisine geçiş kararı alan Gürcistan için bu süreci zorlaştıran bir çok etmen olmuştur. Merkezi planlı bir ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş için gerekli altyapıya sahip olmayan ve Sovyet ekonomik

²⁶⁵ U.S. Department of State, Background Note: Armenia, 07.04.2010, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/index.htm>, (19.02.2011).

²⁶⁶ U.S. Department of State, Background Note: Georgia, 30.06.2010, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5253.htm>, (11.04.2011).

²⁶⁷ Pamuk, "Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını", s.106.

sisteminin temel özelliklerinden olan Cumhuriyetler arası ilişkilere dayalı ekonomik yapının varlığı, bağımsızlık sonrası batıdan beklenen desteğin alınamaması piyasa ekonomisine geçiş sürecinde karşılaşılan temel sorunlardandı. Ayrıca yaşanan siyasi istikrarsızlıklar ve ülke içi etnik sorunlar ekonominin girdiği darboğazın aşılmasını zorlaştıran unsurlardandı. Bu süreçte ülkede enerji darboğazı ile hammadde yokluğu nedeni ile üretim tesisleri çalışmamakta ve ülke içi etnik çatışmalar nedeniyle gıda sevkiyatları yapılamamaktaydı. Ayrıca alım gücünün azalması ile baş gösteren işsizlik ve görevi kötüye kullanma gibi alışkanlıklar artmaya başlamıştı.²⁶⁸

Nisan 1991’de Sovyetlerden koparak bağımsızlığını ilan eden Gürcistan, Ağustos 1991’de döviz kurlarında ve faiz oranlarının serbestleşmesi konusunda önemli adımlar atmıştır. 1992’de kişisel gelir vergisi ve kurumsal gelir vergileri getirilmiş, katma değer vergisi yürürlüğe sokulmuştu. 1992’de ayrıca fiyatlarda büyük oranda serbestleştirilmişti. Ancak bu serbestleşme 1993 ile birlikte hiper enflasyon sürecine girilmesine de neden olmuştur (Bkz. Tablo 3.17). Yine 1992’de dış ticaret konusunda da önemli adımlar atılarak piyasa ekonomisi için önemli adımlardan biri atılarak dış ticaretteki aşırı denetim kaldırılmıştır. 1993 ile yılında başlayan küçük ölçekli özelleştirmelerde yine piyasa ekonomisi için atılan önemli adımlardandır.²⁶⁹

Gürcistan’da 1993 yılına kadar reel GSYİH’da yaşanan düşüş Güney Kafkasya ülkeleri arasındaki en kötü performanstır. Henüz bağımsızlığını ilan etmeden başlayan düşüş 1991’de % -21,6’ya yükselmiş 1992’de ise % -44,8’e yükselerek, bölge ülkeleri arasında en yüksek oranlı GSYİH düşüşü yaşanmıştır. 1993 ve 1994’te de devam eden negatif büyüme ancak 1995’te pozitif büyümeye dönmüştür. 1995 yılına kadar reel GSYİH oranlarında ki bu negatif eğilim 1995 yılına kadar devam etmiş ve hem BDT ülke ortalamalarının hem de MDA ile Baltık ülkelerinin ortalama reel GSYİH oranlarının altında kalmıştır. 1996 ve 1997’de % 10 üzerinde pozitif bir büyüme yakalanmış olsa da 1998 ve 1999 yıllarında bu büyüme % 3 civarında olmuştur (Tablo 3.16). Bu bağlamda Gürcistan’ın bağımsızlığın ilk on yılında diğer Güney Kafkasya ülkelerine oranla (1996 ve 1997 hariç) reel GSYİH oranlarında kötü bir geçiş süreci yaşadığı görülebilir. Ancak ülke içi dinamikler değerlendirildiğinde 1993 yılının ardından reel GSYİH oranlarında pozitif doğru bir yönelim söz konusudur. 1994 yılında uygulamaya konan ekonomik istikrar programı çerçevesinde olumlu bir seyir izlemeye başlayan ekonomide gerileme durarak pozitif büyüme yaşanmaya başlamıştır. 1996 ve 1997 yıllarında %

²⁶⁸ Pamuk, “Kafkasya ve Azerbaycan’ın Dünü-Bugünü-Yarını” , s.105

²⁶⁹ EBRD Country Report 1999, pp.222,

10 üzerinde reel GSYİH’da yaşanan yüksek büyüme, 1998’de önemli oranda düşerek % 3'lere gerilemiştir. Bu gerilemede Rusya’da yaşanan ekonomik krizde önemli bir etkisi olmuştur. Nitekim bu yıllarda Gürcistan Rusya’ya hala bağımlı bir ülke konumundaydı.²⁷⁰

Tablo 3.16 : Gürcistan, BDT, MDA Ülkeleri Reel GSYİH Oranları, 1990-1999 (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Gürcistan	-12,4	-20,6	-44,8	-25,4	-11,4	2,4	10,5	10,8	2,9	3,0
BDT*	-3,7	-6,0	-14,1	-9,3	-13,8	-5,2	-3,5	0,9	-3,5	2,8
MDA ve Baltık Ülkeleri*	-6,6	-10,7	-3,2	0,3	3,7	5,4	4,1	3,6	2,6	2,1

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.65; *Ülkelerin ağırlıklı ortalamaları alınmıştır. MDA ve Baltık ülkeleri birlikte değerlendirilmiştir.

Gürcistan hiper enflasyon ve işsizliğin yüksek olduğu geçiş sürecinin ilk yıllarında ülkede para birimi olarak “Kupon” ile birlikte Ruble ve Dolar yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı.²⁷¹ 1995’te ise yeni para birimi “Lari” ye geçilmiştir. 1995 ile birlikte özelleştirmelerde hız kazanmış ve büyük ölçekli özelleştirmeler başlamıştır. Bu aşamada özelleştirmeler “ özelleştirme çekleri” ile yapılmaktaydı.²⁷² 1993 yılında fiyat liberalizasyonuna gidilmesi ülkedeki enflasyon oranlarında önemli yükselişleri ortaya çıkarmıştır. Tablo 3.17 ‘da da görüleceği gibi, bağımsızlığın ilk iki yılında diğer geçiş ekonomilerinin ortalamalarının altında enflasyon oranları göze çarpmaktadır. Hatta diğer bölge ülkelerinden daha düşük enflasyon oranları gözlemlenmektedir. Ancak 1993 yılından itibaren hiper enflasyon süreci hızlanmış ve beş haneli rakamlara kadar yükselen bir enflasyon süreci yaşanmıştır. Tüketici fiyat endeksine göre yıllık ortalama değişim oranı 1994’te % 15607’ye kadar yükselmiştir.

Tablo 3.17: Gürcistan, BDT ve MDA Ülkelerinin Enflasyon Oranları, 1991-1999. (Tüketici Fiyat Endeksine Göre Yıllık Ortalama Değişim Oranı %)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Gürcistan	3.3	79.0	887	3125	15607	163	39,4	7,1	3,6	19,3
BDT *	-	93,4	1064	1426	1616	251	43,6	16,6	11,3	25,8
MDA ve Baltık *	23,1	117,7	210	85	35,9	25	17,6	8,9	8,2	3,3

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.67. *Ülke Gruplarının Medyan değerleri verilmiştir.MDA ve Baltık ülkeleri birlikte değerlendirilmiştir.

²⁷⁰ Muhsin Akgür ve Tezer Palacıoğlu, **Gürcistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimciler**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 1999, s.24.

²⁷¹ Ali Sönmez, **Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri: Ülke Profilleri ve Türkiye İle Ekonomik İlişkiler**, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı, 1995, s.17.

²⁷² EBRD Transition Report 1999, s.222.

Yabancı yatırımcıya karşı duyulan ihtiyacın karşılanması, bu alanda özel yasaların çıkarılmasını ve yatırımcının desteklenmesine bağlıdır. Gürcistan'ın geçiş sürecinde ihtiyaç duyduğu yabancı sermayenin ülkedeki ilk önemli yatırımının ise, 1994'te kurulan ilk yabancı sermayeli banka olduğu söylenebilir. Yine 1994'te bankacılık sisteminde yapısal anlamda da değişikliklere gidilmiş ve iki katmanlı bir bankacılık sistemi kurulmuştur.²⁷³ 1995'te başlayan büyük ölçekli özelleştirmeler ile artan yabancı yatırım miktarları Tablo 3.18'de görülmektedir. 1996 yılı ile birlikte yabancı yatırım miktarı artış göstermiştir. 1995'te sadece 6 milyon dolar olan yabancı yatırım miktarı 1996'da 9 kat artış ile 54 milyon dolara ve yine 1997'de 1996'ya göre 4 kat artış ile 236 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. Ancak Gürcistan'da özelleştirme ve yabancı sermaye konusunda yeterli yasal düzenlemelerin ve altyapının ilk yıllar itibariyle oluşturulamadığı söylenebilir. Tablo 3.18 'de görüldüğü gibi Gürcistan'daki yabancı yatırım oranları, BDT ülkelerindeki toplam yatırım oranlarına bakıldığında, 1997-1998 yılları dışında kayda değer bir düzeyde gerçekleşmemiştir. Ancak yinede bölge ülkelerinden Ermenistan'a oranla ilk on yıllık süreçte bazı yıllarda daha fazla yabancı yatırım çektiği söylenebilir.

Tablo 3.18: Gürcistan ve BDT Ülkeleri'nin Toplam Yabancı Yatırım Miktarları, 1991-1999 (Milyon \$)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Gürcistan	-	-	-	8	6	54	236	221	96
BDT toplamı	-	135	642	1.579	3.610	4.426	7.979	5.739	4.160

Kaynak: European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, s.74.

1996'da ülkede yapılan reformlara bakıldığında piyasa ekonomisi için yapıcı adımların atıldığı görülmektedir. 1996'te yürürlüğe giren rekabet yasası, ilk kez yapılan banka özelleştirmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca yine 1996'da Çek ile yapılan özelleştirmeler son bulmuştur. 1997'de ise yine reformları takiben, iflas yasası yürürlüğe sokulmuş, menkul kıymetler piyasası kurulmuş ve elektrik enerjisi konusunda da önemli düzenlemeler getirilerek yeni bir özelleştirme yasası yürürlüğe sokulmuştur.²⁷⁴ Piyasa ekonomisi için özellikle 1995'ten sonra atılan adımlar ekonomik göstergelerde de kendini göstermiştir. Kişi başına düşen GSMH 1995'te 3.137 \$ iken 1996'da 6.394 \$ çıkmıştır. Dış borçlanması bu yıllarda artan Gürcistan

²⁷³ EBRD Transition Report 1999, s.223.

²⁷⁴ EBRD Transition Report 1999, s.222-223.

dış ticaret açığı da önemli oranlarda artış göstermiştir. Bununla birlikte gerek dış borçlanmalar gerekse yabancı yatırım özellikle 1997-1998 yıllarında artmasıyla döviz rezervlerinde yükseliş gözlenmiştir (Tablo 3.19).

Tablo 3.19: Gürcistan Ekonomik Göstergeleri, 1995-1997.

	1995	1996	1997
Kişi Başı GSMH(\$)	3.137,0	4.543,9	6.394,0
Dış Borçlar(Milyar \$)	1.215	1.373	1.343
İhracat (Milyon \$)	154,4	199,3	250,1
İthalat(Milyar \$)	379,0	647,3	858,6
Döviz Kuru (1\$=GEL)	1,29	1,26	1,30
Döviz Rezervleri (Milyon \$)	99,6	155,7	228,8

Kaynak: Muhsin Akgür ve Tezer Palacıoğlu, **Gürcistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimciler**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 1999, s.23.

Gürcistan'ın geçiş sürecindeki ilk on yılın sonuna doğru gerçekleştirdiği dış ticarete Rusya önemli bir yer edinmektedir. Özellikle Gürcistan'ın BDT'ye üye olması ile birlikte Rusya ile bağımsızlığın ardından kesilen ekonomik ilişkiler tekrar başlamıştır. Bağımsızlıkla birlikte kesilen ilişkiler ülkenin ithalat ve ihracat rakamlarına da yansımıştır. 1991'de başlıca ihracat yaptığı ülkeler sırasıyla Çin, Polonya, Almanya ve Avrupa Birliği ülkeleridir. İthalat yapılan ülkeler sıralaması ise yine 1991 yılında ağırlıklı olarak Türkiye, Almanya ve ABD'den oluşmaktadır. ²⁷⁵ 1997 yılına gelindiğinde ise Gürcistan'ın ithalat ve ihracat yaptığı ülkeler arasında Rusya birinci sırada yer almaktadır. 1997'de Gürcistan'ın yaptığı toplam ihracatın % 27.4'ü Rusya'ya, % 12'si ise Türkiye'ye yapılmıştır. Rusya ve Türkiye'nin bölgedeki ekonomik ve siyasi ağırlığı ve rekabeti Gürcistan örneğinde de görülebilir. İki ülkenin ardından sırasıyla Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'ın en çok ihracat gerçekleştirdiği ülkedir. Gürcistan'ın ithalat rakamlarına bakıldığında da yine bölge ülkelerine doğru ağırlıklı bir dağılım söz konusu olduğu görülür. 1997 yılında Gürcistan'ın toplam ithalatı içerisinde Rusya'nın payı % 14.6 iken Azerbaycan % 13.5 ile ikinci sırada bulunmaktadır. Türkiye ise Gürcistan ithalat rakamlarında en çok ithalat yapılan üçüncü ülke konumundadır. Ermenistan'da Gürcistan'ın ithalat yaptığı ülkeler sıralamasında onuncu sırada yer almaktadır. ²⁷⁶ Bu noktada Gürcistan'ın bölgedeki özel konumundan da bahsetmek gereklidir. Güney Kafkasya Bölgesinde neredeyse bütün ülkelerle iyi yada kötü siyasi ve ekonomik ilişkiler

²⁷⁵ Sönmez, **Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri: Ülke Profilleri ve Türkiye İle Ekonomik İlişkiler**, s.16.

²⁷⁶ Akgür ve Palacıoğlu, **Gürcistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimciler**, s.36;38.

içerisinde olan tek ülke olarak Gürcistan'dan bahsedilebilir. Her ne kadar Ermenistan ile siyasi bazı gerginlikler yaşansa da az yada çok, Gürcistan bölge ülkelerinin tamamıyla ilişki içinde olan tek ülke konumunda görünmektedir. Gürcistan'ın bu konumu 2008 yılında Rusya ile yaşanan gerilimin ardından farklı bir boyut kazanmaktadır.

3.3.2. Temel Makroekonomik Göstergeler ve Dönüşüm Süreci: 2000-2010

Gürcistan'da serbest pazar ekonomisinin kurum ve kuruluşlarıyla tesis edilme çalışmalarının başlatılmasından bu yana ekonomik göstergelerde olumlu bir seyir izlemeye başlamıştır. 2000 sonrası GSYİH oranlarında, küresel ekonomik krizin etkilerinin yaşandığı 2009 yılı dışarıda tutulduğunda sürekli bir artış gözlemlenmektedir. 2000 yılında 3 milyar dolar seviyesinde olan GSYİH, 2008'de 12.795 milyar dolara kadar çıkmıştır (Tablo 3.20). En büyük artışın yaşandığı yıl ise 2003 sonrasıdır. 2003 yılında 3.991 milyar dolar seviyesinde olan GSYİH 2004'te 5.126 milyar dolar düzeyine çıkmıştır. 2003 yılının ardından yaşanan bu büyüme sürecinde sanayi, tarım ve inşaat sektörlerindeki gelişmeler ile ticaret alanındaki faaliyetlerin aktifleştirilmesi önemli bir rol üstlenmektedir. 1996-2003 yıllarında ekonomide üretilen toplam katma değer in ortalama artış oranı % 5.3'tür.²⁷⁷

Tablo 3.20: Gürcistan Temel Makro Ekonomik Göstergeleri, 2000-2009.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
GSYİH Milyon \$	3057	3219	3396	3991	5126	6411	7745	10173	12795	10744
Mal ve Hizmet İhracatı Milyon \$	703,1	787,5	992,6	1271	1617	2164	2546	3175	3662	3172
Mal ve Hizmet İthalatı Milyon \$	1213	1251	1440	1853	2470	3306	4416	5895	7473	5267
Tarım (% GSYİH)	21,93	22,43	20,61	20,55	17,92	16,69	12,82	10,70	9,40	9,60
Sanayi (% GSYİH)	22,36	21,97	24,36	25,65	26,42	26,85	24,86	24,81	21,88	21,37
Hizmet Sektörü (% GSYİH)	55,71	55,60	55,03	53,80	55,66	56,46	62,32	65,00	68,73	69,02
TÜFE (Yıllık %)	4,02	4,68	5,67	4,80	5,68	8,30	9,16	9,25	9,98	1,74
Askeri Harca. (% GSYİH)	0,62	0,74	1,0	1,06	1,37	3,34	5,22	9,16	8,52	5,62
Nüfus (Milyon kişi)	4.745	4.686	4.629	4.573	4.519	4.465	4.411	4.358	4.307	4.260
İşsizlik (Toplam İş gücü içinde %)	10,8	11,15	12,59	11,51	12,62	13,8	13,8	13,3	16,5	-

Kaynak: World Development Indicators, <http://datbank.worldbank.org/ddp/home.do> , (24.01.2011)

²⁷⁷ TİKA, **Gürcistan Ülke Raporu**, 2003, <http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=276>, (02.03.2011)

Ülkenin en önemli sektörlerinden olan tarım sektörünün GSYİH içindeki payı giderek düşerek hizmetler sektörüne kaymaktadır. Sanayinin GSYİH içerisindeki payı ise 2002-2006 arası artış göstermiş ancak daha sonra düşüş eğilimine girmiştir. Tarımın GSYİH içerisindeki payı azalmakla birlikte verimlilik oranlarında artışlar yaşanmıştır. 2003 yılında tarımdaki verimlilik son dokuz yılın en verimli dönemidir. Tarım sektörünün 2003 yılında GSYİH içerisindeki payı bir önceki yıla göre düşüş gösterse de ekonomiye sağlamış olduğu katma değer % 7 artış göstermiştir.²⁷⁸

İnşaat sektörü ülkenin dinamik şekilde büyüyen sektörlerinden birisi olmuştur. 1995-2003 yıllarında bu alanda oluşan toplam katma değerlerin ortalama büyüme hızı % 17,1 gibi yüksek bir orandır. Bu alandaki faaliyetlerin temeli iç pazara yönelik ihtiyaçlardı. Ancak dış kaynaklardan finanse edilmiş Bakü-Supsa ve Bakü-Ceyhan petrol boru hatları, Şahdeniz-Türkiye doğal gaz boru hattı, enerji ve iletişim alanlarında gerçekleştirilen uluslararası rehabilitasyon projeleri de göz önünde tutulmalıdır.²⁷⁹

Geçiş sürecinin ilk yıllarında hiper enflasyon ile mücadele eden Gürcistan 2000’li yıllarla birlikte enflasyonu % 10’un altında tutmayı başarmıştır (Tablo 3.20). 2000 yılında % 4.2 olan TÜFE, 2005-2008 arası yüksek bir seyir izlemiş ve 2009 yılında önemli bir düşüşle % 1.9’a kadar gerilemiştir. Enflasyonun yükseldiği yıllar Rusya ile siyasi gerilimin arttığı ve gerilimin çatışmaya döndüğü 2008 yılında % 9.98’e yükselmiştir. Yine enflasyon oranlarının yüksek olduğu 2005-2008 yıllarından da Gürcistan’ın yüksek savunma harcamaları yaptığı görülmektedir. Askeri harcamaların GSYİH içerisindeki payı rekor bir düzeye ulaşarak 2007 yılında % 9,6’ya yükselmiş, 2008 yılında bir miktar düşüş yaşansa da % 8,2 gibi yüksek bir oranda kalmıştır. Rusya ile yaşanan fiziki çatışmanın ardından 2009’da % 5.62’ye gerileyen savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payı yine Gürcistan ekonomisi için yüksek bir oran olduğu söylenebilir.

Sovyetler Birliği’nin ani dağılışı ve 1998 Rus mali krizinin ardından 2004-2007 yılları arasında GSMH’sin de ortalama % 9’luk bir artış sağlayarak ekonomisinde iyileşme gösteren Gürcistan’ın 2008 yılında “anayasal düzeni yeniden sağlama” adı altında Güney Osetya’ya yönelik başlattığı hareket ve neticesinde Rusya’nın bölgeye müdahalesine kadar varan süreç, ülkenin sadece Rusya ile ilişkilerini onarılamaz bir hasara uğramakla kalmamış, yüz binden fazla insanın ülke içinde zorunlu göçüne, bazı köy ve şehirlerin yakılıp yıkılmasına ve Gürcistan askeri

²⁷⁸ TİKA, Gürcistan Ülke Raporu, 2003, <http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=276>, (02.03.2011)

²⁷⁹ TİKA, Gürcistan Ülke Raporu, 2003, <http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=276>, (02.03.2011)

gücü dışında milyarlarca dolarlık sivil zarara sebep olmuştur.²⁸⁰ Bu bağlamda Gürcistan nüfus verileri ele alındığında Ermenistan'a benzer bir nüfus yapısının ortaya çıktığı görülmektedir. Tıpkı Ermenistan'da olduğu gibi Gürcistan'da da nüfus artış hızı negatiftir. Gerek etnik çatışmalar neticesinde gerekse de ekonomik koşullar sonucunda 2000 yılından bu yana sürekli nüfusu azalan Gürcistan için 2008 yılında yaşanan savaşta azalan nüfus için önemli bir etken olmuştur (Tablo 3.20).

Tablo 3.21: Gürcistan'da Sermaye Hareketleri ve Mali Göstergeler

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Kamu Harcamaları (% GSYİH)	9,6	9,8	9,8	14,0	17,3	15,3	21,9	25,9	24,4
Cari Denge (% GSYİH)	-6,6	-6,4	-9,6	-6,9	-11,1	-15,2	-19,8	-22,8	-11,3
Dış Borç Stoku (Milyon dolar)	1729	1839	1935	2064	1909	1970	2271	3380	4231
Dış Borç (% GSMH)	53,2	54,0	48,3	39,7	29,5	24,9	22,2	26,8	40,0
Yabancı Sermaye (% GSYİH)	3,41	4,72	8,38	9,60	7,06	15,11	17,21	12,22	6,13
Yabancı Sermaye Milyon \$	110	160	335	492	453	1.170	1.750	1.564	658

Kaynak: World Development Indicators, <http://datatabank.worldbank.org/ddp/home.do>, (24.01.2011)

Nüfus ile birlikte toplam iş gücü içerisinde işsizlik oranlarına da bakıldığında 2000 yılından 2009'a kadar işsizliğin sürekli % 10 üzerinde seyrettiği görülmektedir. Bu süreçte en yüksek işsizlik oranı ise yine % 16,5 ile 2008'de Güney Osetya çatışmasının yaşandığı dönemde ortaya çıkmıştır.

Gürcistan sermaye hareketleri incelendiğinde Tablo 3.21'de görüleceği üzere yabancı sermayenin GSYİH içerisindeki payının 2001 yılından 2008'e kadar önemli oranlarda artış gösterdiği görülmektedir. Yabancı sermaye yatırımları içerisinde Türkiye üzerinden Batı pazarlarına ulaştırılan petrol ve doğal gaz boru hatlarının payı bulunmaktadır. Ermenistan'ın enerji hatlarının transferinde dışlanması neticesinde Gürcistan için büyük bir fırsat doğmuş ve önemli ölçüde yabancı sermaye girdisi sağlanmıştır. 2001'de sadece 110 milyon dolar seviyesindeyken 2006 yılında bu tutar 1 milyar doları aşmış ve 2007'de 2 milyar dolara yaklaşmıştır. Ancak 2008 yılına gelindiğinde yaşanan Güney Osetya sorunu ve Rusya'nın bölgeye müdahalesi ile önemli bir istikrar kaybı yaşayan Gürcistan'da doğrudan yabancı sermaye akımlarında 2008'de yaklaşık 200 milyon dolarlık bir gerileme yaşanırken küresel ekonomik krizinde etkisi ile bu miktar 2009'da bir önceki yıla göre yaklaşık 900 milyon dolar civarında düşmüştür. 2009'da yaşanan ekonomik daralma büyük oranda

²⁸⁰ Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, **Faaliyet Raporu 2009**, Ankara, 2010, s. 16; 113.

dış borçlanma yoluyla aşılmaya çalışılmıştır. 2002 yılından itibaren dış borcun GSMH içerisindeki payı sürekli düşerken 2008 ve 2009'da yaşanan siyasi ve ekonomik krizler dış borçlanmanın da artışına neden olmuş ve 2007 yılında % 22,2'ye kadar gerileyen dış borçlanmanın GSMH içerisindeki oranı 2008'de % 26,8'e ve 2009'da % 40'a kadar çıkmıştır.

Gürcistan'ın 2009 yılındaki başlıca ihrac kalemlerinde % 11,5 ile demirden metaller, % 11,1 ile bakır ve hurda metaller ile % 10,3 altın yer almaktadır. İthalatındaki başlıca ürünleri ise; % 16,2 ile petrol ve doğal gaz; % 5,8 ile otomotiv; % 4 ile eczacılık ürünleri oluşturmaktadır. Gürcistan'ın ihracat yaptığı ülkelerin başında ise % 20 ile Türkiye gelmektedir. Ardından % 14,7 ile Azerbaycan, % 10,4 Kanada ve % 7,9 ile Ermenistan gelmektedir. Gürcistan'ın 2009 yılı verilerine göre ithalatında en büyük ağırlık yine % 18 ile Türkiye'dir. Yani Gürcistan'ın, ekonomik ilişkilerinin en yoğun olduğu ülke hem ihracat hem de ithalat açısından bakıldığında Türkiye olarak görünmektedir. Türkiye'nin ardından en çok ithalat yapılan ülke ise % 9,6 ile Ukrayna'dır. Ardından % 8,6 ile Azerbaycan ve % 6,9 ile Almanya gelmektedir.²⁸¹

Gürcistan Hükümeti gerçekleştirdiği liberal ekonomik reformlarla daha olumlu bir iş ortamı oluşturarak özel girişimciliğin teşvik edilmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Böylece özel sektörün geliştirilmesi ve liberalizasyona dayalı ekonomik bir büyümenin sağlanması hedeflenmektedir. Bu bağlamda 2005 yılında yeni bir vergi kanununu yürürlüğe sokan Gürcistan, vergi oranları önemli ölçüde düşürmüştür. Girişimciliğin önünü açmak için, işletme kurma konusundaki prosedürler ve gerekli izinler % 84 oranında azaltılmıştır. Dış ticareti arttırmak için ithalat ve ihracat yabancıların önündeki prosedürler basitleştirilerek uluslararası standartlara uygun teknik düzenlemeler yapılmış ve yeni Gümrük reformu ile gümrük idaresindeki işlemler önemli ölçüde basitleştirilmiştir.²⁸²

Küresel mali ve ekonomik krizden etkilenen Gürcistan, Ağustos 2008'de yaşanan savaşın yol açtığı ekonomik krizden daha fazla etkilenmiştir. Ekonomik daralma; banka kredilerinin sıkılaştırılması, yabancı sermaye girişlerinin düşmesi sonucu döviz gelirlerindeki azalmanın neden olduğu iç talepteki çöküş yüzünden kaynaklanmıştır. Ekonomik daralma özellikle inşaat ve üretim sektörlerini vurmuştur.

²⁸¹ T.C. Başbakanlık (DTM) Resmi Web Sayfası, **İkili ve Çok Taraflı İlişkiler: Gürcistan**, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=117&icerikID=217&dil=TR>, (18.02.2011)

²⁸² Ministry of Foreign Affairs of Georgia, Economic Reforms, http://www.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=77, (03.003.2011).

Bu bağlamda 2009 yılı güçlü ticaret ve sermaye hareketleri ile yapılandırılmıştır. Nitekim ekonomik göstergelerde de 2008 yılında GSYİH'nin % 28'ine gelen cari işlemler açığı 2009'da % 11.3'e gerilemiştir. Cari işlemler açığındaki bu azalma genel itibariyle 2009 yılındaki ithalatın düşüşünden kaynaklıdır (Bkz. Tablo 3.20). Ekonomik daralma 2009 yılında bütçe açığını da GSYİH'nin % 9.2'sine yükseltti. Bu açık ise Uluslararası Finans Kuruluşları, karşılıklı iş ortaklıkları ve Hazine Bonosu ihracı ile finanse edilmiştir. 2009 yılında % 40'lara varan GSMH içerisindeki dış borç oranı çatışma sonrası dönemde büyümeyi desteklemek amacı ile kullanılmış ve kamu altyapı projeleri için finansman sağlamıştır. Bu süreçte Gürcistan Merkez Bankası *Lari*'nin değer kaybını sınırlamak için daha müdahaleci bir kur politikası izlemiştir.²⁸³

Tablo 3.22: Seçilmiş Yıllara Göre EBRD Geçiş Endeksleri: Gürcistan

	1991	1993	1995	1997	1999	2003	2005	2007	2009
Fiyat Liberalizasyonu	1.0	3.0	3.0	3.0	3.0	4.0	4.0	4.0	4.0
Küçük Ölçekli Özelleştirmeler	1.0	1.0	1.0	2.0	3.3	3.7	3.7	3.7	3.7
Büyük ölçekli Özelleştirmeler	1.0	1.0	1.0	2.0	1.7	2.0	2.0	2.0	2.0
Kurumsal Reformlar	1.0	1.0	1.7	1.7	1.7	2.0	2.0	2.0	2.0
Rekabet Politikası	1.0	1.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
Bankacılık Reformlar	1.0	1.0	2.0	2.0	2.0	2.3	2.3	2.3	2.3
Döviz,Ticaret Serbestliği	1.0	1.0	2.0	2.3	3.3	3.7	4.0	4.0	4.0

Kaynak: EBRD Transition Report 2000, s.136-137; EBRD Transition Report 2009, s.142
*Merkezi planlı ekonomisinde değişiklik olmayanlar 1 ile gösterilmiş, serbest pazar ekonomisine uygun reformlar ise 4 ile gösterilmiştir.

EBRD tarafından hazırlanan geçiş endekslerinin verildiği Tablo 3.22'de Gürcistan'ın fiyat liberalizasyonu konusunda 1993 yılında önemli adımlar attığı görülmektedir. Nitekim fiyatların serbestleştirilmesi için 1993'te atılan adımlar neticesinde fiyatlar hızlı bir şekilde yükselerek enflasyon'un dört haneli hatta 1994'te beş haneli rakamlara kadar çıkmasına sebep olmuştur. Yüksek enflasyon ile mücadele eden Gürcistan tıpkı diğer bölge ülkeleri gibi enflasyonu düşürmeyi başarmıştır. Ancak uzun süre hiper enflasyonun yaşanması ekonomiyi olumsuz etkileyerek geçiş sürecinde sıkıntılara yol açmıştır. Azerbaycan'ın serbest piyasa ekonomisi için attığı adımların değerlendirmesinde olduğu gibi Gürcistan'ın serbest piyasa ekonomisi için gerekli şartları sağladığı diğer alanlar da küçük ölçekli

²⁸³ European Commission, Progress Report Georgia: Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2009, Brussels, Sec(2010), pp.8-9.

özelleştirmeler ile ticaret serbestliği olmuştur. Gürcistan'da tıpkı Azerbaycan gibi büyük ölçekli özelleştirmeler, kurumsal reformlar, rekabet politikası ve bankacılık reformlarını pazar ekonomisi şartlarına tam olarak getirememiştir (Tablo 3.22).

Gürcistan EBRD endekslerine göre 2010 yılında büyük ve küçük ölçekli özelleştirmeler, fiyat liberalizasyonu konularında serbest piyasa ekonomisine uygun adımlar atmakla birlikte kurumsal reformlar ve rekabet politikası alanlarında çok fazla ilerleme kaydedilmemiştir. Bankacılık alanındaki reformlarda ise bir önceki yıla oranla daha fazla ilerleme sağlanmıştır.²⁸⁴

Gürcistan ekonomisi 2000 sonrası gelişme göstermeye başlamışken 2008'de Güney Osetya kaynaklı Rus askeri çatışması ve ardından küresel mali kriz, ekonomide çifte şok yaşanmasına neden olmuştur. İlk olarak özel sermayenin yatırımları, doğrudan yabancı sermaye akışının önemli oranda kesilmesiyle birlikte çökmüş ve bu açık kamu sermaye yatırımları ile telafi edilmiştir. Gürcistan için krizden sonra özel yatırımları canlandırmak zor bir süreç olacaktır. Gürcistan Hükümeti çok yönlü ve ikili finansman yardımı ile maliye politikalarını gevşeterek ekonomiyi istikrara kavuşturmaya çalışmıştır.²⁸⁵

Son birkaç yılın yapısal reformları için değerlendirme yapıldığında önemli adımlar atan Gürcistan'ın, özellikle 2010 yılında önemli ölçüde büyük ölçekli özelleştirmeler gerçekleştirdiği görülür. Ayrıca vergi ve gümrük oranları konusunda iyileşmeler yapılırken yolsuzlukla mücadele de somut sonuçlar elde edilmiştir. Gürcistan da işletme ortamı ise Doğu Avrupa ve Kafkasya içinde en iyiler arasındadır. Bununla birlikte geçiş ekonomisi konusunda sıkıntılarda mevcuttur. Özellikle kamu sektörü, çevre altyapısı ve doğal kaynakların yetersizliği açısından rekabet sınırlıdır.²⁸⁶

3.3.3. Gürcistan'ın Uluslararası Örgütlere Üyeliği ve Finansal Kuruluşlarla İlişkileri

Geçmişte Rusya yanlısı bir siyasete sahip olan Gürcistan'ın, en büyük hammadde ve ticaret ortağı olarak Rusya idi. Bağımsızlıkla birlikte Rusya ile büyük ölçüde ilişkilerini kesen Gürcistan, etnik sorunlarla boğuşurken ayrılıkçı hareketlere destek veren Rusya'yı suçlamış ve BDT'ye girmeyi reddetmiştir. Ancak Rusya ile baş edemeyeceğini anlayan Şevardnadze çözümün yine Moskova'dan geçtiğini düşünerek, Gürcistan'ın BDT üyeliğini bağımsız bir devlet olarak yaşamını sürdürebilmesi için

²⁸⁴ EBRD Transition Report 2010, pp.4.

²⁸⁵ EBRD Transition Report 2010, pp.116.

²⁸⁶ EBRD Transition Report 2010, pp.116.

kaçınılmaz bir koşul olarak kabul etmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte uzun vadede Rusya'nın Gürcistan üzerindeki etkisini dengelemek için Batı'nın desteğine ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Böylece Gürcistan Batı yanlısı politikalar izlemeye başlamıştır. Türkiye ise bu noktada Gürcistan için önemli bir çıkış kapısı olmuştur.²⁸⁷ Bu doğrultuda Gürcistan bağımsızlığının ardından Uluslararası örgütlerle ve finansal kuruluşlarla ilişkilerini hızlandırmıştır.

1992 yılında Dünya Bankası'na katılan Gürcistan 1993 yılında da IDA'ya katılmıştır. Gürcistan'da bölge içi ulaşım altyapısını güçlendirmek ve böylece ulaşım maliyetlerini azaltarak Gürcistan'ın Güney Kafkasya'da ki ulaşım koridoru rolünü daha da güçlendirmek isteyen Dünya Bankası, farklı sektörlerdeki toplam 50 proje için finansman sağlamıştır. IDA ve IBRD kredilerinin 1.47 milyar dolar olan yaklaşık tutarının % 84'ü ödenmiştir. Bu finansmanların yaklaşık % 62'si banka finansmanı aracılığı ile yatırım projeleri için gelirken, % 38'i direk bütçe desteğine yönelik yardımlardır. Dünya bankası gelecek yıllar için Gürcistan'da büyüme, rekabet gücünün temellerinin güçlendirilmesi, ve Güney Osetya ve Rusya çatışmalarının sonrası ortaya çıkan güvenlik sorunları gibi konularda ortak stratejik bir hedef belirlemiştir.²⁸⁸ Dünya Bankası ile paralel kuruluş olan IMF ile ilişkiler ise 5 Mayıs 1992'de başlamıştır. Gürcistan'ın IMF kotası 150.30 milyon SDR'dir. 2008'de 750 milyon dolarlık bir kredi tutarı IMF tarafından onaylanmıştır. Kredinin amacı çatışmaların ardından Gürcistan ekonomisinin geçirdiği şok etkisini sınırlamaktır. Arından yatırımcının güven ortamını yeniden kurarak özel sektör öncülüğünde ekonomik büyümeyi sağlamaktır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için IMF tarafından bazı politikalar öne sürülmüştür. Bu politikalar, uluslararası sermaye piyasalarına erişimi sağlamak için, maliye politikasında istikrar sağlanması, fiyat istikrarını korumak için para politikası araçlarının ve çerçevesinin güçlendirilmesi, mali sistem çerçevesinde düzenleyici gelişmeler ve bankacılık sektöründeki risklerin takibi, özel sektör finans akışında iyileşme sağlanması ile beklenmedik yeni şoklara hazırlanılmasıdır.²⁸⁹

Gürcistan için EBRD finansal ilişkilerde önemli bir kaynaktır. EBRD'nin Gürcistan'da gerçekleştirdiği projelere ve desteklere bakıldığında, 2011'e kadar toplam değeri 4.495,6 milyon avro'yu bulan 135 proje gerçekleştirdiği görülmektedir.

²⁸⁷ Yelda Demirağ, "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası", **Kafkasya Araştırma ve Analiz Dergisi**, sayı 1, s.75.

²⁸⁸ The World Bank, Country Brief 2010, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/GEORGIAEXTN/0,,menuPK:301755~pagePK:141132~piPK:141107~theSitePK:301746,00.html>, (21.04.2011).

²⁸⁹ IMF, Program Note: Georgia, (02.03.2011), <http://www.imf.org/external/np/country/notes/georgia.htm>, (17.05.2011).

Bu projeler kapsamında yapılan brüt ödemeler ise Mart 2011 itibariyle 736.400.000 avro'ya ulaşmıştır. Yatırımlar genellikle, kurumsal, mali ve altyapı alanlarında yoğunlaşmıştır. 2010 yılında bankacılık alanında imzalanan 350 milyon avroluk proje EBRD için Gürcistan'da bir rekor olmuştur.²⁹⁰ Son olarak ise EBRD iki büyük proje için Gürcistan'a 180 milyon Avro tutarında bir destek verecektir.. Projelerden Tiflis'ten geçecek demiryolu hattının onarımı, ikincisi ise yüksek voltajlı enerji hattının yapımı olacaktır. Yüksek voltajlı enerji hattı projesi ayrıca Türkiye sınırına yakın Akhaltsikhedeki Türkiye ve Gürcistan elektrik şebekesini birbirine bağlayan Konventör istasyonu yapımını da içermektedir.²⁹¹ EBRD'ye göre Gürcistan'da, sağlanan önemli ilerlemelere rağmen Gürcistan'da daha adil ve şeffaf bir özelleştirme programına ihtiyaç vardır. Bunun için, vergi tahsilatı, gümrük mevzuatlarında daha ileri gelişmeler, mali sürdürülebilirlik ve kamu harcamalarının yönetimi konularında ilerlemelere de ihtiyaç vardır. Bu bağlamda EBRD bundan sonraki yıllarda, Gürcistan'da özel sektörün geliştirilmesine öncelikli olarak eğilecektir. Kurumsal sektörün geliştirilmesi içinse, KOBİ'ler ve mikro işletmelerin finansmanı arttırılacaktır. Ayrıca finansal sektörlerde banka dışı mali kuruluşların geliştirilmesi amaçlanmaktadır.²⁹²

1992 Birleşmiş Milletlere üye olan Gürcistan, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Dünya Ticaret Örgütü, Avrupa Konseyi, Demokrasi ve Kalkınma Örgütü (GUAM) ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü üyelikleri de bulunmaktadır. Bağımsız Devletler Topluluğu'na da üye olan Gürcistan 2008'de Rusya ile yaşanan gerilimin ardından üyeliğini geri çekmiştir.²⁹³

²⁹⁰ <http://www.ebrd.com/downloads/research/factsheets/georgia.pdf>, (22.04.2011).

²⁹¹ Civil Georgia, **EBRD, Georgia Sign Two Projects of EUR 180 mln**, 18.03.2011, <http://civil.ge/eng/article.php?id=22100>, (21.04.2011).

²⁹² EBRD, Georgia Strategy, 21.04.2010, <http://www.ebrd.com/pages/country/georgia/strategy.shtml>, (22.04.2011)

²⁹³ U.S. Department of State, Background Note: Georgia, 30.06.2010, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5253.htm>,(11.04.2011).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-GÜNEY KAFKASYA İLİŞKİLERİ VE TÜRKİYE’NİN BÖLGESEL ÇIKARLARI

Türkiye’nin Güney Kafkasya ülkeleri ile ilişkilerini günümüz koşullarında değerlendirek bundan ekonomik ve siyasi çıkarımlar elde etmek için Türkiye’nin bölgeyle ilişkilerinin tarihsel sürecinin de incelenmesi gerekmektedir. Tarihsel süreç içerisinde bölge üzerindeki güç mücadeleleri, Güney Kafkasya’nın siyasi ve ekonomik hayatını etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. Bu bağlamda ilişkilerin geçmişi önem taşımaktadır. Türkiye’nin, Güney Kafkasya ile ilgilenme nedenleri arasında birçok değişken sıralanabilir. Bölgenin istikrarlı bir yapıya kavuşması halinde Türkiye’nin elde edeceği çıkarlar bu nedenlerin temel argümanını oluşturmaktadır.

Güney Kafkasya sadece bölge ülkelerinin değil tarihsel süreç içinde de görüldüğü üzere birçok devletin yakından ilgilendiği ve bölgesel politikalar ürettiği bir coğrafya olmuştur. Bölgedeki rekabete hız katan etkenler ve Türkiye’nin konumu, çalışmanın bu bölümünde ele alınmaktadır. Ayrıca çalışmanın bu bölümünde tarihsel sürece ve etkilerine değinmek açısından, Türkiye’nin Güney Kafkasya ile ilişkisi Osmanlı Devleti’nden başlanarak ele alınmış ve bağımsızlık sonrası Güney Kafkasya ülkeleri ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilere yer verilmiştir. İlişkiler incelenirken siyasi ve ekonomik ilişkiler ayrı ayrı ele alınmıştır. Ancak Türkiye-Ermenistan ilişkileri incelenirken ekonomik ilişkilerin doğrudan kurulmamasından doğan özel durum dolayısıyla Türkiye-Ermenistan ilişkileri ağırlıklı olarak politik bağlamda ele alınmıştır.

4.1. Sovyet Döneminde İlişkiler ve Güney Kafkasya’nın Önemi

Osmanlı’nın tarihi ve kültürel mirasının bir parçası olan Kafkasya ilişkileri, Türkiye açısından her daim önemini korumuştur. Ancak ilişkilerdeki ağırlık konjonktüre göre şekillenmiş zaman zaman çok zayıf ilişkiler kurulmasına neden olmuştur. Türkiye’nin genel itibarıyla dış siyaseti Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında çeşitli farklılıklar göstermektedir. Özellikle Soğuk Savaş’ın ardından Türkiye’nin Kafkasya siyasetinde daha aktif bir dış politika söz konusu olmuştur. Türkiye’nin bu bölgede kurduğu ilişkilere bakıldığında ise bölgede müdahil olunan bir çok meselenin bu tarihi mirasın izlerini taşıdığı görülmektedir.²⁹⁴

Sovyet Dönemi boyunca süren Rus yayılmacılığı Güney Kafkasya’da önemli stratejik noktalar içeriyordu. Kafkaslarda uzun bir süre Rusların güneye inmesine engel

²⁹⁴ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, İstanbul, Küre Yayınları, , 41. Basım, 2010, s.22.

olan Şeyh şamil ve İmamlar hareketinin kırılmasının ardından Rus hakimiyet sahası Güney Kafkasya'ya kadar yayılmıştır. Kazım Karabekir'in Doğu hareketi ile Güney Kafkasya'da kurulan kısmi bir dengeye rağmen Kafkaslar, Soğuk Savaş'ın sona ermesine kadar Rus/Sovyet yayılım stratejisinin ana eksenlerinden biri olagelmiştir.²⁹⁵

Türkiye'nin Kafkasya politikası, özellikle I. Dünya Savaşı'nın ardından bazı dönemler Sovyetlere karşı direniş hareketlerini destekleyen bir yapıda, bazı dönemlerde ise Türkiye'nin Sovyetlere karşı ortaya çıkan ihtiyacına binaen Güney Kafkasya ülkelerinde Sovyet taraftarlarının iktidara gelmesine sıcak bakılmıştır.²⁹⁶ Mart 1921'de Sovyetler ile TBMM Hükümeti arasında Dostluk ve Kardeşlik anlaşmasının imzalanması iki ülkenin bölgedeki stratejilerini de aslında ortaya koyuyordu. Anlaşma ile Türkiye Sovyetlerdeki Turancı akımları desteklememe sözü verirken, Sovyetlerde Türkiye'de Komünizmi yayma çabası göstermeme garantisi vermiştir. Türkiye uzun süre "Dış Türkler" konusunda Sovyetleri tedirgin etmemek için adım atmaktan kaçınmıştır.²⁹⁷

Türkiye'nin Sovyet egemenliğindeki Kafkasya ilişkileri, NATO'ya katılmasıyla farklı bir boyut kazanmış ve Türkiye Soğuk Savaş'ın Batı cephesinde yer almaya başlamıştır. Türkiye'nin NATO'ya katılmasındaki en önemli etkenlerden biri, Kars, Ardahan ve Boğazlara yönelik Rus talepleriydi. Bu katılımı birlikte Türk-Sovyet sınırı NATO-Varşova Paktı sınırı haline dönüşerek Kafkaslar ile Doğu Anadolu suni bir perde bölünmüştü. Böylece Güney Kafkasya ile ilişkiler daha zorlu bir dönemece girmiş oluyordu. Kafkasya'nın Sovyet egemenliğinde geçen yılları ve Soğuk Savaş'ın getirdiği uluslararası konumu üç ayrı şekilde değerlendirilebilir.²⁹⁸ Birincisi, uluslararası küresel dengelerdeki değişim ve bu değişimin bölge üzerindeki etkileridir. İkincisi, bölgeye doğrudan müdahil olan Rusya, Türkiye ve İran gibi ülkelerle Hazar Denizine komşu ülkeleri de kapsayan bölgesel düzlem ve son olarak bölgenin etnik ve dini farklılaşmasını da içinde barındıran bölge içi dengeler ve çelişkilerdir.

Sovyet yönetimi esnasında Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri, Moskova'nın sıkı kontrolü altında Türkiye ile yada genel olarak dünya ile ilişki geliştirme şansına sahip olamamıştır. Dolayısı ile bağlı Cumhuriyetler üzerindeki merkez kontrolünün genişletildiği Gorbaçov yönetimi'nin son günlerine kadar Türkiye'nin Güney Kafkasya ile ilişkilerinde dikkate değer bir gelişme yaşanmamıştır.²⁹⁹

²⁹⁵ Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, s.22.

²⁹⁶ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri: 1920-1953**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.21.

²⁹⁷ Okan Mert, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004, 130.

²⁹⁸ Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, s.125.

²⁹⁹ Mert, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, 130.

Sovyet egemenliğindeki Kafkaslarda uzun süre istediği ilişkileri kuramayan Türkiye için Sovyetlerin dağılması ve Soğuk Savaş'ın son bulması önemli bir fırsat yaratmıştı. Türkiye'nin etrafındaki "Demir Perde" kalkmış ve bölgede doğan ekonomik ve siyasal boşluğu doldurmak için bölgeyle tarihi, kültürel ve ekonomik bağları güçlü olan Türkiye için önemli bir şans doğmuştur.³⁰⁰ Sovyetlerin yıkılması ile bölge ülkelerinden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Türkiye bu ülkeleri hemen tanıyarak ilişkilerin bundan sonraki sürecinin ilk sinyallerini vermeye çalışmıştır.

Sovyetlerin dağılması ile Kafkaslarda oluşacak yeni stratejik konum için Türkiye'nin ilk süreçte bölgeye verdiği önemin bir çok nedeninden bahsedilebilir: Türkiye'nin 1980 sonrası ekonomik modelini değiştirmesi ve dışa açılması sonucu doğan ihracat ve pazar çeşitlendirmesi sorunu ışığında Rusya ve Orta Asya pazarlarının önemi ve bu bölgelerin bağlantısının Güney Kafkasya olması; Bağımsızlıklarını ilan eden üç yeni komşusundan özellikle Azerbaycan ile aynı dilin konuşulması Türkiye açısından önemli noktalar. Ayrıca Kafkaslarda kendisi ile aynı dili konuşan Azerbaycan gibi bir ülkenin varlığı da bu bölgede uygulanacak politikalar açısından Türkiye'nin elinin güçlenmesini sağlıyordu.³⁰¹

Türkiye açısından, Güney Kafkasya ülkelerinin bağımsızlıkları büyük önem taşımaktaydı. Ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından stratejik konumlarının daha da güçlenmesiyle, Türkiye'nin bölge üzerindeki siyaseti çeşitlenmiş ve bölgenin uluslararası bir etki alanına dönüşmeye başlamasıyla artış göstermiştir. Bu açıdan ülkelerin Türkiye açısından önemi ve ilişkileri daha farklı boyutlara ulaşmış ve bölgedeki sorunların ve ilişkilerin kompleks bir yapıya kavuşmasıyla da daha zor bir süreç yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi olarak dış politikada, Güney Kafkasya'ya verdiği önem şu şekilde dile getirilmektedir:³⁰² Doğu ve Batı, Kuzey ve Güney arasında geçiş bölgesi niteliğinde olan Güney Kafkasya, Avrasya'nın önemli enerji ve ulaştırma koridorlarının kesiştiği bir noktada bulunmaktadır. Bölge ülkeleri ile köklü tarihi ve kültürel bağları olan Türkiye, Güney Kafkasya'nın istikrar, barış ve refahına özel bir

³⁰⁰ Mehmet Dikkaya and Deniz Özyakışır, "Developing Regional Cooperation among Turkey, Georgia, and Azerbaijan: Importance of Regional Projects", **Perceptions, Journal of International Affairs**, Vol. 12, Spring-Summer, 2008, pp. 110-111.

³⁰¹ Baskın Oran, "Türkiye'nin Balkan ve Kafkas Politikası", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 50, Sayı 1, (1995), s.274-275.

³⁰²Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi, "Türkiye'nin Güney Kafkasya Ülkeleri İle İlişkileri, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa, (02.02.2011)

önem vermektedir. Türkiye'nin bölgeye yaklaşımı, bölge ülkelerinin katılımıyla kapsamlı bir işbirliğinin kurulması şeklinde olup, bu bağlamda ülkelerin toprak bütünlüklerinin korunması ve ekonomik potansiyellerinin hayata geçirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Türkiye, ayrıca bölge ülkelerinin Avrupa-Atlantik örgütleriyle bütünleşmelerini aktif bir şekilde desteklemektedir. Türkiye, Kafkasya'da süregelen problemlere de ayrı bir önem vermektedir. Yukarı Karabağ, Güney Osetya ve Abhazya ihtilafları hem bu bölgenin hem de Avrasya'nın güvenliği açısından önemli bir tehdit oluşturduğunu düşünen Türkiye, problemlerin çözümü ile bölgede siyasi istikrar ve ekonomik refahın artacağını ve böylece ikili ve bölgesel işbirliği için yeni fırsatlar doğacağını düşünmektedir. Türkiye'nin bölgeye verdiği önem kuşkusuz bölgeye komşu olmasından kaynaklanan tarihi ve kültürel öğelere dayanmaktadır. Bölgenin uluslararası alanda da önem kazanmasıyla, Avrupa Birliği enerji ve güvenlik politikalarında bölgenin önemli bir yer edinmesi, Rusya'nın bölgedeki güçlü siyasetini sürmesi ve denkleme daha başka bir çok uluslararası aktörün katılımı neticesinde Türkiye için Güney Kafkasya apayrı bir öneme kavuşmuştur.

4.2. Bağımsızlığın Ardından: Türkiye-Güney Kafkasya İlişkileri

Sovyetler birliğinin hızlı bir şekilde dağılması ve cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmesi tüm dünya için hızlı bir gelişme olurken Türkiye içinde gerek Orta Asya gerekse Kafkasya'daki Türk kökenli devletler ile ilişkileri geliştirebilmek için önemli bir fırsat doğmuştur. Uzun yıllar bu bölgelerle ilişki kuramayan Türkiye bu önemli fırsatı kendi lehine çevirebilmek için bir çok adım atmaya çalışmıştır. Ancak bu durum gerçekçi olmayan beklentileri ve yüksek umutları da beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede, Batının da desteğini alan Türkiye bir taraftan bu devletlere örnek bir model olarak sunulurken, diğer taraftan bir takım Türkçü, hatta Turancı fikirler yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Ancak atılan ilk adımların gerçekçi olmadığı, Türkiye'nin mali ve teknolojik altyapısının, ekonomik ve siyasal olarak dönüşüm sürecine giren eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin sosyo ekonomik ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyeceği anlaşılmıştır.³⁰³

Türkiye'nin bölge ülkelerinin bağımsızlığı ile başlayan sürecin ilk dönemlerindeki başarısız hamleleri yerini, zamanla daha temelli ve gerçekçi adımlara bırakmıştır. Ancak bu süreçte özellikle Güney Kafkasya'da Türkiye için aşılması gereken önemli problemler ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin, Azerbaycan ile

³⁰³ Mert, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, 136-137.

olan yakın ilişkileri ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile yaşadığı savaş ile çıkmaza giren ilişkiler bölgede önemli sorunların doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin bölge ile olan ilişkileri, genellikle Azerbaycan eksenli bir konum kazanarak Ermenistan'ın bölgeden giderek dışlandığı bir sürecin ortaya çıkması ile neticelenmiştir. Türkiye son dönemlerde bölgede izlediği dış siyaset ile bölge sorunlarını en aza indirmeye çalışarak siyasi ve ekonomik çıkarları ön plana alıp, bu doğrultuda adımların atılmasına yönelmiş ancak bölgesel siyasi sorunlar bu süreci yine sıkıntıya sokmuştur.

4.2.1.Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

4.2.1.1.Türkiye ve Azerbaycan Siyasi İlişkileri

Sovyetlerin dağılmasından sonra 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'ni 9 Kasım 1991'de tanıyan ilk devlet olmuştur. Bu temsili önem, iki ülke arasındaki ilişkilerin temel çerçevesinde tarihi, dil ve kültürel bir birlikteliğin yatmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımmasının ardından Azerbaycan ilk Başkonsolosluğunu Ocak 1993'te İstanbul'da açmıştır. Bunun yanında 12 Nisan 2004'te de Kars'ta Başkonsolosluk açılmıştır. Türkiye ise yine Ocak 1992'de Azerbaycan'da bir konsolosluk ve Nahçıvan'da bir başkonsolosluk açmıştır.³⁰⁴

Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile birlikte, İki ülke arasında çok yakın ilişkiler kurulmak istenmiş olsa da Rusya, İran ve daha bir çok unsurun Azerbaycan ve Hazar enerji kaynakları üzerinde bir çok çıkarlarının bulunması, iki ülke ilişkilerinin dış faktörler olmaksızın gelişim göstermesini engellemiştir. Özellikle Rusya'nın, Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra da ülkedeki nüfuzunu koruma çabasında olması, Azerbaycan Türkiye ilişkilerinin istenilen boyuta ulaşmasını engellemiştir. Nitekim siyasi ve ekonomik olarak uzun yıllar Sovyet egemenliğinde kalan Azerbaycan'ın da Rusya ile ilişkilerini bir anda kesmesi beklenemezdi. Rusya, Azerbaycan'da ki siyasi ve ekonomik hayat üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Bu çerçevede, Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı olan Mütellibov'un, ağırlıklı olarak Rusya yanlısı bir politika izlediği görülür. Mütellibov'un, Mart ayında istifa ettirilmeye zorlanmasının ardından ise Meclis Başkanı sıfatıyla Devlet Başkanlığı görevini yürüten Yakup Memmedov döneminde Türkiye-Azerbaycan arasında 13 Mart 1992'de enerji alanında işbirliği protokolü imzalanmıştır. Bunun yanında

³⁰⁴ “Türkiye Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?7cddb5c3-9b43-4567-a752-415d887bf8b3>, (02.02.2011)

eğitim konusunda reformları destekleyici adımlar atılmış, Azerbaycanlı öğrencilere Türkiye’de burslu eğitim olanağı sunulması kararlaştırılmıştır.³⁰⁵ Eğitim alanında Türkiye’nin Azerbaycan’da sürdürdüğü politikalar, uzun yıllar Rus etkisinde kalan Azerbaycan dili ve kültürünün bu etkiden uzaklaştırmaya yönelik olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Azerilere, 400’ü askeri olmak üzere 2000’e yakın burs verilmiştir. Ayrıca hava yolu ulaşımı içinde gerekli alt yapılar kurulmuştur. Yine Elçibey döneminde telekomünikasyon alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Türkiye bu dönemde Azerbaycan’a dijital telefon santrali kurarak 2500’lük genişletilebilir bir telefon hattı hibe edilmiştir.³⁰⁶

Azerbaycan ve Türkiye siyasi ilişkileri’nin en önemli dönüm noktalarından birini, Azerbaycan’da Elçibey’in göreve gelmesiyle girilen dönem oluşturmaktadır. Elçibey göreve gelir gelmez, Azerbaycan’ın etnik kimliğine ilişkin temeli ve uluslararası politikasıyla ilgili değişiklikler yapmıştır. Azerbaycan ulusal kimliğini ise iki dayanak noktasına oturtmuştu. Bunlardan biri, temelinde vatandaşlık (Azerbaycanlılık) diğeri de etnik/kültürel bağlamda Türklük idi. Elçibey Azerbaycan’da konuşulan dili etno-linguistik açıdan Türkçe olarak tanımlarken Azerbaycan’ın kültürel anlamda da Türk dünyasının parçası olduğunu vurguluyordu.³⁰⁷ Bu açılardan bakıldığında Elçibey’in Türkiye ile ilişkileri milliyetçilik temelinde ağırlık kazandığı ve Rusya’ya karşı bir tutum olduğu izlenimi edinilmektedir. Elçibey dönemindeki ilişkilerin en belirleyici dönüm noktalarından biri de 28 Ekim-5 Kasım 1992 tarihlerinde Elçibey’in Türkiye ziyaretinde 31 Ekim’de ki ilk Türk Devletleri zirvesinde ortak beyannameyi imzalaması ve 2 Kasım’da Azerbaycan Büyükelçiliği’nin açılması olmuştur. İki ülke arasında iş birliği ve dayanışma anlaşması dahil ticaret, ulaşım ve suçluların iadesi konularında anlaşmalar imzalanmıştır.³⁰⁸ Elçibey döneminde süregelen iki ülke açısından olumlu ilişkiler süreci Haydar Aliyev’in yönetime gelmesiyle birlikte bir süre durağan bir zeminde devam etmiştir.

Aliyev döneminde 1994 yılına kadar Türkiye ile ilişkilerde önemli bir gelişme olmamış ilişkiler durağan bir şekilde devam etmiştir. Ancak Şubat 1994’te Türkiye ile on yıl süreli bir dostluk ve işbirliği anlaşmasının yanı sıra, ticaret, yatırım,

³⁰⁵ Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası(Haziran 1992-Haziran 1993): Bir bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, s.122-123.

³⁰⁶ Oran, “Türkiye’nin Balkan ve Kafkas Politikası”, s.276.

³⁰⁷ Günay Göksu Özdoğan, “Sovyetler Birliği’nden Bağımsız Cumhuriyetler’e: Uluslaşmanın Dinamikleri”, **Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan** (Ed: Büşra Ersanlı Bahar), Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.101-102.

³⁰⁸ Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası(Haziran 1992-Haziran 1993): Bir bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, s.125-126.

bilimsel ve kültürel işbirliğini ön gören 15 anlaşma imzalanmıştır. Yapılan anlaşmalarda önemli bir madde ise dikkat çekmektedir: Taraflardan birinin üçüncü bir ülke veya ülkeler tarafından saldırıyla karşılaşması durumunda, diğerinin "saldırının ortadan kaldırılması amacıyla gerekli önlemleri alması ve gerekli savunma tertiplerinin alınmasına önem verilmesi".³⁰⁹ Anlaşmadaki bu metin, iki ülkenin askeri alanda da ilişkilerinin önemli bir boyut kazandığını göstermektedir. Nitekim Azerbaycan, Türkiye'nin milli mücadele döneminde de önemli desteklerde bulunmuştur. Türkiye'ye o dönemde petrol yardımında bulunan tek ülke, o dönem Sovyet çatısı altında bulunan Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan'ın içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, para yardımı yapmasını zorlaştırıyordusa da, önemli miktarlarda petrol ürünü yardımında bulunulmuştur. Aynı şekilde TBMM Hükümeti de , Azerbaycan'ın bu dönemlerde büyük gereksinim duyduğu canlı hayvan, hububat ve tuz gibi çeşitli yardımlarda bulunmuştur.³¹⁰ İki ülke arasındaki bu ilişkilerin günümüz ilişkilerine de yansıdığı düşünülebilir. Bu açıdan iki ülke arasındaki ilişkilerin daima iyi niyet çerçevesinde sürdüğü söylenebilir. Ancak iki ülke ilişkilerinde özellikle günümüzde Ermenistan faktörü önemli bir ağırlık kazanmış durumdadır. Türkiye, Azerbaycan- Ermenistan savaşı sırasında da Azerbaycan tarafında yer almakta ve Azerbaycan topraklarının işgal altında olduğunu düşünmekteydi. Bu amaçla Türkiye, Ermenistan'ın Karabağ'ı işgal etmesiyle Nisan 1993'te insanı yardımlarda dâhil olmak üzere Ermenistan'a yapılan her türlü sevkiyat için topraklarının ve hava sahasının kullanılmayacağını açıklayarak bütün sınırlarını Ermenistan'a kapadığını açıklamıştır.³¹¹

Aliyev dönemi başlarında özellikle petrol çıkarımı konusunda çok önemli adımlar atılmıştır. Batı'ya yapılan bir çok ziyaretle batılı petrol şirketleriyle görüşülmüş ve anlaşma zemini hazırlanmıştır. Yapılan anlaşmalar ve Azerbaycan'ın Batı yönelimli bir politika izlemeye başlaması, Batı müttefiki ve NATO üyesi olan Türkiye açısından da önem taşımaktaydı. Batılı petrol şirketlerinin Hazar'daki nüfusunun Rusya aleyhine artması, Türkiye'nin de işine gelmekteydi. Nitekim 1994'ten sonra ABD'nin bölgeye olan ilgisi artmış, ABD, Rusya'nın Kafkaslarda özel bir konuma sahip olmasını kabul etmediğini açıklamıştır.³¹²

³⁰⁹ Aslanlı ve Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, s.149.

³¹⁰ Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Analiz Basım Yayın, 2004, s.281.

³¹¹ Demirağ, "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası", s.74

³¹² Ashihan Akman, **Azerbaycan: Kadim Coğrafya'nın Genç Ülkesi**, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2005, s.90.

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler her ne kadar Aliyev döneminin başında sekteye uğramış olsada sonraki yıllarda görülen ilişki trafiğinde iki ülke adına önemli adımlar atılmıştır. 1997 yılında imzalanan “Stratejik Ortaklık Deklarasyonu” ikili ilişkiler bağlamında atılan önemli adımlardan bir başkasıdır. Anlaşmada Azerbaycan’ın Hazar’dan çıkardığı petrolü Türkiye üzerinden pazarlaması, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili Ermenistan’ın kınanması ve Türkiye’nin Ermenistan’a hiçbir malın gitmesine izin vermemesi gibi hususlar değerlendirilmiştir. Ardından 1998’de imzalanan Ankara Deklarasyonu’da iki ülke açısından önemli bir adım olmuştur. Azerbaycan Enerji kaynaklarının gittikçe önem kazandığı bir ortamda ilişkilerde bu konu ekseninde sürmüştür.³¹³

2002 yılının ardından Türkiye dış politikasındaki değişiklikler ve 2003 yılında da Azerbaycan hükümetindeki değişikliklerle birlikte ilişkiler yeni bir döneme girmiştir. Türkiye dış politikasında özellikle komşu ülkelerle yakın ilişkiler kurulması, işbirliklerinin güçlendirilmesine dayalı bir çevre politikası yürütülmeye başlanmıştır. Komşu çoğu ülke ile sıkı bir görüşme trafiği içine giren Türkiye, bir çok ülke ile de karşılıklı vizelerin kaldırılmasına varan bir ilişki trafiği içine girmiştir. Bu doğrultuda Ermenistan ile de yakınlaşmaya yönelinmiş ve tarihi sorunları çözebilmek için gizli görüşmelere başlanmıştır. Zürih’te AGİK ek başkanlarının da katılımı ile ilişkilerin normalleşmesini sağlayacak bir protokol imzalanmıştır. Türkiye ve Ermenistan arasındaki bu yakınlaşma ve protokollerin imzalanması Azerbaycan’da tepki ile karşılanmış ve iki ülke ilişkilerine olumsuz tesir edecek olaylar meydana gelmiştir. Öncelikle gaz tarifelerinin yeniden düzenlenmesi, sonrasında Türk mallarına yönelik ekonomik yaptırımlar, ülkede faaliyet gösteren Türk firmalarına yönelik baskılar Türkiye tarafında da bir tepkinin oluşmasına neden olmuştur.³¹⁴

4.2.1.2. Türkiye ve Azerbaycan Ekonomik İlişkileri

Azerbaycan’ın Sovyet yönetiminde olduğu yıllarda siyasi ilişkilerin zayıflığı kadar ekonomik ilişkilerde de kayda değer bir gelişme yaşanmamıştı. Azerbaycan’ın Türkiye’ye olan sosyo –kültürel yakınlı Sovyet yönetimini bu konuda harekete geçirmiş ve özellikle bu dönemde Azerbaycan’ın, Türkiye ile olan diyalogu bilinçli olarak kesilmiştir. Örneğin Azerbaycan, 1984 yılında Fransa, Almanya, İtalya ve İngiltere gibi batılı devletlerle ekonomik ilişkiler kurarken, Türkiye’ye

³¹³ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.103-105.

³¹⁴ Reha Yılmaz, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem”, **Bilge Strateji Dergisi**, cilt: 1, Sayı: 2, (2010), S.24

Azerbaycan'dan insanların gitmesi bile büyük ölçüde yasak konmuştu.³¹⁵ Bu gelişmeler ışığında uzun süre sekteye uğrayan ilişkilerin, bağımsızlıkla birlikte stratejik bir ortaklığa dönüştürülmesi için önemli adımlar atılmıştır.

Siyasi ilişkilerde yaşandığı gibi ekonomik ilişkilerde de Azerbaycan'ın bağımsızlığı kazanmasının ardından ilk önemli gelişmeler Elçibey döneminde yaşanmıştır. Elçibey döneminde Türkiye'ye verilen önemin en büyük göstergelerinden biride, ilişkilerinin ekonomik alanda geliştirilmesi amacıyla Türk işadamlarının Azerbaycan'a yapacakları yatırımlarda çeşitli vergi kolaylıklarının sağlanması olmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile birlikte bu ülke ile ilişkilerinde çitayı olabildiğince yükseğe taşımak isteyen Türkiye, Eximbank aracılığı ile Azerbaycan'a, 100 milyon doları Nahçıvan'a olmak üzere toplam 300 milyon dolar kredi vermesi konusunda anlaşmıştır. Ekonomik alanda en önemli konulardan olan enerji konusunda da yine Elçibey'in Türkiye lehine çalışmalarına oldukça sık rastlanır. Bağımsızlık sonrası ekonomik dönüşüm ve büyüme için enerji kaynaklarını etkin olarak kullanmak isteyen Azerbaycan'da, bu bağlamda birçok yabancı petrol şirketi ile görüşmeler yapılarak anlaşmalar için zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Yapılacak petrol anlaşmalarında ise Türkiye'nin de yer almasına özel önem verilmekteydi.³¹⁶

Elçibey döneminde iki ülke arasında bir çok ekonomik ve siyasi içerikli anlaşma ve protokol imzalanmıştır. Bunlardan başlıcaları:³¹⁷

- Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Arasında Dostluk, işbirliği ve İyi komşuluk Anlaşması (Ocak 1992)
- Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (Ocak 1992)
- Türkiye-Azerbaycan Arasında Kredi Konusunda Anlaşma(Kasım 1992)
- Karadeniz Ekonomik İşbirliği Eğitim, Kültür, Bilim ve Haberleşme Anlaşması (Mart 1993)

Yapılan tüm bu anlaşmalar ve geliştirilmeye çalışılan ikili ilişkiler meyvelerini ilk yıllarda vermeye başlamıştı. Türk şirketlerinin bağımsızlığın bu ilk yıllarında Azerbaycan'da yaptıkları toplam yatırım tutarının 500 milyon doları bulduğu tahmin edilmiştir. İlk yıllardaki bu ekonomik ilişkiler bir bakıma gelecek yıllar içinde ip

³¹⁵ Sinan Oğan, **Azerbaycan İktisadi Bünyesi: Ürünleri, Telefonları ve Adresleri ile Bütün Müesseseleri**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. 149.

³¹⁶ Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası(Haziran 1992-Haziran 1993): Bir bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, s.125-126.

³¹⁷ Akman, **Azerbaycan: Kadim Coğrafya'nın Genç Ülkesi**, s.89.

uçları sunmaktaydı. Türk şirketlerinin gelecek yıllarda Azerbaycan’da daha aktif olacağını ön görmek bu ilk yıllar için düşünülebilecek bir durumdu.³¹⁸ Türk sermayeli şirketler Azerbaycan’ın serbest piyasa ekonomisine adaptasyonunda doğrudan ve dolaylı olarak birikimleriyle, tecrübeleriyle önemli rol oynamıştır. 1991-2009 yılları arasında Türk vatandaşlarının sahip veya ortak olduğu değişik statülerde toplam 3009 Türk şirketi kurulmuştur. 2009 yılında kurulan şirket sayısı ise 279 olmuştur. Ancak bu şirketlerden önemli bir bölümü faaliyetlerini devam ettirememiştir. Türk sermayeli şirketlerde 2009 itibarıyla 50.000 civarında kişi istihdam edilmektedir.³¹⁹

Aliyev döneminde 9 Şubat 1994’te imzalanan “Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma” ile Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden dış pazarlara sunulması konusunda Elçibey döneminde varılan mutabakatın geçerli olduğu vurgulanmıştır.³²⁰ Bu mutabakatla Elçibey döneminde izlenen politika devam ettirilmiş ve Türkiye’nin Azerbaycan enerji kaynakları konusunda saf dışı bırakılmayacağı beyan edilmiştir. Nitekim Türkiye, Azerbaycan’ın Batılı petrol şirketleri ile yapmış olduğu anlaşmalarda yer almıştır. TPAO, Azeri- Çırağ ve Güneşli petrol yataklarına ilişkin yapılan anlaşmaya % 6,75’lik bir pay ile katılmıştır. Bunun dışında, TPAO Şah Deniz yatağı anlaşmasında % 9,2, Kürdaşı yatağı projesinde % 5, Araz-Alov ve Şerg petrol anlaşması projelerinde % 10 paya sahiptir. Türkiye Azerbaycan için önemli olduğu kadar Azerbaycan’da Türkiye için büyük öneme sahiptir. Özellikle son dönemde bölgede petrol ve doğal gaz adına yürütülen projeler, ulaşım projeleri ve alt yapı yatırımları iki ülke ilişkilerinin ekonomik boyutunu arttırmıştır.³²¹

Azerbaycan ve Türkiye arasında ekonomik ilişkiler genel itibarıyla “Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması” çerçevesinde yürütülmekle birlikte, yatırımcılar için önem taşıyan anlaşmalarda İmzalanmıştır. Şubat 1994’te imzalanan “ Azerbaycan ile Türkiye Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması” ve yine Şubat 1995’te imzalanan “ Yatırımların karşılıklı Teşviki ve Korunması Hakkında Anlaşma” bunlardan bazılarıdır. Bu kanunlarla Türk yatırımcıların Azerbaycan’da yapacakları girişimler için önemli adımlar atılarak yine gelecek için bir alt yapı kurulmuştur. Bu bağlamda yine 1997 yılında ticari ve ekonomik ilişkiler adına atılan

³¹⁸ Akman, **Azerbaycan: Kadim Coğrafya’nın Genç Ülkesi**, s.92.

³¹⁹ T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkiler**, Yıllık Raporlar (2009), <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=AZER>, (25.02.2011)

³²⁰ Aslanlı ve Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, s.149.

³²¹ Akman, **Azerbaycan: Kadim Coğrafya’nın Genç Ülkesi**, s.92-93.

bir diğer adımda Karma Ekonomik Komisyon (KEK) toplantıları ile atılan adımlardır. Bu toplantılar Türkiye'nin kimi ülkeler ile imzaladığı ticari, ekonomik ve sınai işbirliği anlaşmalarının öngörmüş olduğu ikili ticari ve ekonomik konuların en üst ve kapsamlı düzeyde ele alındığı bir platformdur.³²² Yapılan anlaşmalar çerçevesinde ilişkilerin daha da ilerletilmesi için KEK Birinci Dönem Toplantısı Şubat 1997'de gerçekleştirilmiştir.³²³ Toplantının ardından ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi adına bir çok adım atılmıştır. Mayıs 1997 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasında ekonomik anlamda çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. 5 Mayıs 1997'de "Küçük ve Orta Büyüklükteki Sanayi Tesislerinin Geliştirilmesine Yönelik Ortaklık Hakkında Protokol" ve "İki Ülke Arasında Deniz İşletmeciliği Hakkında Anlaşma" imzalanmıştır.³²⁴ KEK toplantılarının ikincisi ise bir hayli gecikmeli olarak 29 Mart 2001 tarihinde Bakü'de gerçekleşmiştir. Toplantıda; yol fonu meselesi, Türk mallarının Azerbaycan pazarına girmesi, Bakü'de faaliyet gösteren iş adamlarına Azerbaycan Hükümeti tarafından gerekli kolaylığın sağlanması, Türkiye'nin karadan sınırı olan Nahçıvan'da ki elektrik sorununun çözülmesi ve gidiş geliş konusunda kolaylıkların sağlanması gibi iki ülke arasındaki önemli problemler görüşmüştür. Ancak toplantı sonucunda bir sonuç alınamamıştır.³²⁵ Ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynayan Türkiye-Azerbaycan KEK toplantılarının üçüncüsü 12-14 Nisan 2005 tarihinde Ankara'da , dördüncü dönem toplantısı 27-28 Temmuz 2006 tarihinde Bakü'de ve beşinci dönem toplantısı ise 11.04.2008 tarihinde imzalanan protokol ile İstanbul'da yapılmıştır. KEK toplantılarından çoğundan iki ülke ekonomik ilişkileri adına önemli bir çok sonuç çıkmıştır. Genel itibariyle görüşmelerden çıkan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:³²⁶

- Azerbaycan'ın Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'ne katılımına yönelik çalışmalarda işbirliğine devam edilmesi ve Azerbaycan'ın ihtiyaç duyacağı her türlü teknik desteğin Türkiye tarafından sağlanması,

³²² T.C. Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı Resmi Web Sitesi, Karma Ekonomik Komisyon Toplantıları, <http://www.abmaliye.gov.tr/?q=node/97>, (27.02.2011)

³²³ Nazim Cafersoy, **Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1993-2000)**, TÜRKSAM, 01.01.2001, <http://www.turksam.org.tr/yazdir200.html>, (27.02.2011)

³²⁴ Azerbaycan Dış İşleri Bakanlığı Resmi Web Sayfası, <http://mfa.gov.az/images/stories/ikiterefli%20munasibetler/Avropa/Turkiye.pdf>, (04.02.2011)

³²⁵ "Devlet Bakanı Çay, Bakü Temaslarını Tamamladı", Zaman, <http://arsiv.zaman.com.tr/2001/04/04/dzaman/azerbaycandevam.htm>, (27.02.2011)

³²⁶ T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkiler, Yıllık Raporlar (2009), <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=AZER>, (25.02.2011)

- Ticari ilişkilere yönelik tarife dışı düzenlemelere ilişkin konularda Türk tarafından Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, Azerbaycan tarafında ise Ekonomik Kalkınma Bakanlığı koordinasyonunda bir çalışma grubu kurulması,
- Gümrükler alanında ihtiyaç duyulan eğitim ve teknik desteğin karşılıklı olarak sağlanması,
- İki ülke arasında bir Ortak Ticaret Odası kurulması konusunda fikir birliğine varılması,
- İki ülke KOBİ'leri arasında işbirliğinin geliştirilmesi,
- Sınır geçiş işlemlerinin kolaylaştırılmasına ve taşımacılıkta verimliliğin artırılmasına yönelik adımların atılması,
- TRT televizyon ve radyo yayınlarının Azerbaycan genelinde yayınlanmasına ilişkin konuların, 27-28 Haziran 2006 tarihlerinde Bakü'de gerçekleştirilen görüşmelerde kaydedilen hususlar dikkate alınarak hayata geçirilmesi.

VI. ve son KEK toplantısı ise 21 Ocak 2011'de teknik heyet görüşmeleri ile başlamıştır. 22 Ocak 2011'de açılışı gerçekleşen toplantıda V. Dönem KEK toplantısından bu yana iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin güncel durumu değerlendirilirken, ikili ilişkilerin artırılması için uygulamaya konulması gereken tedbirler tespit edilmiştir.³²⁷

Tarım alanında işbirliği ise her ülke arasında Şubat 1994'te imzalanan "Tarım Alanında Bilimsel, Teknik ve Ekonomik İşbirliğine İlişkin Protokol" e göre yürütülmektedir. Azerbaycan'da yaşayan Ahıska Türklerine bedeli Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) Başkanlığı'nca karşılanmak üzere, 25 ton tohumluk buğday gönderilmiş ve ekimi sırasında danışmanlık hizmeti sunulmuştur.³²⁸ TİKA'nın 2009 yılı faaliyet raporun bakıldığında ise eğitim, sağlık, tarım başta olmak üzere sektörel altyapıların geliştirilmesi ve iki ülke arasındaki bağların desteklenmesi konularında ağırlık kazanan proje ve faaliyetler çerçevesinde Azerbaycan, TİKA kaynaklarından % 2.42 ile en çok yararlandırılan 8. ülke olmuştur. TİKA'nın Azerbaycan'da yerel sivil toplum kuruluşlarının desteklenmesine yönelik yürüttüğü projeler kapsamında yapılan faaliyetlerin bazıları şu şekildedir;³²⁹ Eğitim alanında da Türkiye'de Azerbaycanlı Üniversite öğrencilerine Staj imkanı sunmaktadır. Azerbaycan'da, 2007 yılında imzalanan protokole istinaden Kemik İliği Nakli Merkezini de hizmete açan TİKA tarımsal üretimi de desteklemek amacıyla

³²⁷ DEİK, http://www.deik.org.tr/Pages/TR/IK_FaaliyetlerDetay.aspx?fDetId=1307&IKID=21, (25.02.2011).

³²⁸ Aras, **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, s.202.

³²⁹ Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, **Faaliyet Raporu 2009**, s. 16; 110-111.

Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde artezyen kuyuları açmıştır. Verilen desteklerin en fazla yoğunlaştığı alan ise %33.5 ile sağlık sektörü olmuştur. İkinci sırayı ise % 28.15 ile iletişim altyapılarının geliştirilmesi yönünde atılan adımlar oluşturmuştur

Azerbaycan'da, Haydar Aliyev iktidarı ile Türkiye ilişkilerinde çok önemli mesafeler kaydedilmiştir. İkili ilişkiler çerçevesinde düşünüldüğünde bu dönemde, Türkiye ile ilişkilerde özellikle enerji politikaları konusunda uzun vadeli bir işbirliği sağlanarak ilişkilerin kalıcı ve ekonomik çıkarlara da dayalı bir yapıya kavuşmasının temelleri atılmıştır. Bununla birlikte askeri alanlardaki işbirliği konularında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Aliyev dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri büyük ölçüde ikili ilişkiler açısından olumlu bir seyir izlemiştir.³³⁰

İlham Aliyev döneminde de iki ülke ilişkileri olumlu seyrine devam etmiştir. İlişkilerin 2000'li yılların başındaki en önemli konularından birini teşkil eden BTC boru hattı 25 Mayıs 2005'te Bakü'de düzenlenen bir törenle hizmete açılmış ve ilk petrol hatta verilmeye başlanmıştır. Azeri petrolü bu tarihten itibaren Türkiye'deki Ceyhan limanından dünya pazarlarına ihraç edilmeye başlamıştır.

Tablo 4.1: Türkiye'nin Azerbaycan ile Dış Ticaret Verileri, 2000-2010, (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	Değişim	İthalat	Değişim	Hacim	Denge
2000	230	-7,13	96	117,2	326	135
2001	225	-2,24	78	-18,3	303	147
2002	231	2,76	65	-17,2	296	167
2003	315	36,3	123	89,7	438	193
2004	404	28,0	136	10,5	539	268
2005	528	30,7	272	100,8	800	256
2006	695	31,6	340	25,0	1036	355
2007	1048	50,6	330	-3,1	1377	718
2008	1667	59,1	928	181,6	2595	739
2009	1399	-16,1	752	-19,9	2151	647
2010	1551	10,8	865	14,9	2416	686

Kaynak: T.C. Başbakanlık DTM Resmi Web Sayfası, **İkili ve Çok Taraflı İlişkiler: Azerbaycan**, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=117&icerikID=217&dil=TR>, (18.02.2011)

Türkiye, Azerbaycan ekonomik ilişkileri iki ülkenin ticaret verileri dikkate alınarak incelendiğinde Tablo 4.1'de ki veriler ışığında, iki ülke arasındaki ticaret hacminin 2009 yılı hariç sürekli artış gösterdiği görülmektedir. 2009 yılında düşen ticaret hacmini ise Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan Protokollerin iki ülke arasında yol açtığı krizden ve 2009'da yaşanan global ekonomik krizden kaynaklandığı söylenebilir. Son on yıllık süreç incelendiğinde 2000 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı 230 milyon dolar tutarındayken 2008 yılına

³³⁰ Dikkaya ve Çaylak, "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar", s.151.

gelindiğinde bu oran 1.667 milyon doları yakalamıştır. 2009’da yaşanan krizleri ekonomik ilişkilere etkilerinin büyük olduğu görülmektedir. 2009’da ticaret hacminde 450 milyon dolara yakın bir düşüş yaşanmış ancak 2010 itibariyle ekonomik ilişkiler toparlanmaya başlamıştır.

İki ülke arasında ticarete konu olan ürünlerin 2009 ve 2010 yıllarındaki ağırlığına baktığımızda; Türkiye’den Azerbaycan’a yapılan en büyük ihracat ürününü 2010 yılı itibariyle 146 milyon dolara yakın ihracat tutarı ile metallere elde edilen ürünlerin oluşturduğu görülür (Tablo 4.2). Bu ihracat kaleminde 2009 yılına oranla % 18’lik de bir büyüme gerçekleşmiştir. Bunun dışında yine Türkiye’den Azerbaycan’a beyaz eşya gibi elektrikli aletler, metal dışı mineral mamuller, mobilya ve tekstil ürünleri gibi bir çok alanda önemli miktarlarda ihracat yapıldığı görülmektedir (Tablo 4.2). Tablo 4.3’te ise Türkiye’nin Azerbaycan’dan yapmış olduğu ithalat ürünleri ve miktarları görülmektedir. Tablo 4.3 incelendiğinde

Tablo 4.2: Türkiye’nin Azerbaycan’a İhracatında Başlıca Ürünler ve İhracat Miktarları.

Ürünler	2009 (Dolar)	2010 (Dolar)	Değişim (%)
Metallerden Nihai Ürünler	122.615,412	145.569.406	18,72
Elektrikli Makine ve Cihazlar	109.267,752	124.941.896	14,34
Metal Dışı Mineral Mamuller	98.850,263	99.741.626	0,90
Plastikten Mamuller	74.850.263	85.559.802	14,72
Çeşitli Mamul Eşya	90.020.024	82.280.577	-8,60
Mobilya	69.791.251	81.484.001	16,75
Değişik Sanayi Kollarında Kullanılan Makine ve Cihazlar	71.365.278	78.299.219	9,72
Tekstil Elyafı ve Mamülleri	63.657.697	66.970.108	5,20
Uçucu Yağlar, Yüzey Aktif Maddeler, Temizlik Patları ve Boyaları	57.605.749	63.861.894	10,86
Belirli Sanayi Kollarında Kullanılan Makine ve Cihazlar	52.801.005	63.176.324	19,65
Liste Toplamı	810.558.333	891.884.853	10,03

Kaynak: T.C. Başbakanlık DTM Resmi Web Sayfası, **İkili ve Çok Taraflı İlişkiler: Azerbaycan,** <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=117&icerikID=217&dil=TR>, (18.02.2011)

Türkiye’nin en önemli ithalat kalemlerinin doğal gaz, petrol ve petrol ürünleri olduğu görülmektedir. Tablo 4.2 ve 4.3 karşılaştırıldığında: Azerbaycan’ın ihracatı sadece birkaç üründe ağırlık kazanmışken, Türkiye’nin Azerbaycan’a ihracatında ürünler bazında daha fazla ağırlık gözükmektedir.

Tablo 4.3: Türkiye'nin Azerbaycan'dan İthalatında Başlıca Ürünler ve İthalat Miktarları.

Ürünler	2009 (Dolar)	2010 (Dolar)	Değişim (%)
Havagazı, Su Gazı, Fakir Gaz Petrol Gazları, Doğal Gaz	578.390.356	672.972.675	16,35
Taşkömürü Katranı ve Ham Petrolden Ürünler	87.267.766	73.894.508	-15,32
Demir Dışı Metaller ve Mamulleri	50.125.717	58.535.319	16,78
Plastikler ve Mamulleri	6.840.007	27.448.900	301,30
Organik Kimyasal Ürünler	5.463.496	11.389.779	108,47
Hazır Deriler, Postlar ve Mamulleri	4.979.147	7.205.447	44,71
Tekstil Lifleri	14.393.202	5.208.132	-63,82
Deri, Kösele ve Ham Post	1.208.007	2.526.898	109,18
Metal İşleme Makineleri	168.177	1.530.665	810,15
Metal Cevherleri, Kırıntı, Döküntü ve Hurdaları	433.232	1.376.854	217,81
Liste Toplamı	749.269.107	862.089.177	15,05

Kaynak: T.C. Başbakanlık DTM Resmi Web Sayfası, **İkili ve Çok Taraflı İlişkiler: Azerbaycan,** <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=117&icerikID=217&dil=TR>, (18.02.2011)

Azerbaycan'da bağımsızlığın ilk yılından itibaren Türk şirketleri burada yatırıma yönelmişti. Türk şirketlerinin yatırımları son yıllarda da devam etmektedir. Azerbaycan'da enerji dışı sektörlerde Türk yatırımlarının tutarının 2007 yılında 2.2 milyar doları bulduğu söylenmektedir. Firmaların en faal oldukları alanlar ise telekomünikasyon, gıda, bankacılık ve sigorta, perakende ticaret, inşaat ve inşaat malzemeleri, tekstil, otomotiv, taşımacılık, kimyasal maddeler, petrokimya, demir-çelik, eğitim, medya, pazarlama ve fırıncılıktır. Özellikle inşaat alanında bölgede önemli yatırımları olan Türkiye, Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın 1972-2008 dönemini kapsayan verilerine göre, Türk müteahhitlik firmaları Mart 2008 itibariyle Azerbaycan'da toplam değeri 2,9 milyar doları bulan 165 proje üstlenmişlerdir.³³¹

Azerbaycan ve Türkiye ekonomileri yapı ve coğrafi devamlılık itibariyle birbirini tamamlar niteliktedir. Türkiye ekonomisi dışa dönük ve imalat sanayi ağırlıklı bir yapıda, Azerbaycan ekonomisi ise daha çok hammadde ağırlıklı bir ekonomik yapıdadır. Türkiye'nin bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan ile ekonomik ve ticari ilişkilerinde olan üstünlüğü zaman içerisinde hem diğer ülkelerin bu pazara girmesi hem de yerel müteşebbislerin artışı ile gerilemeye başlamıştır. Türkiye'nin Azerbaycan'a olan ihracatındaki azalmanın başlıca sebeplerinden biri de Türk müteahhit firmalarının üstlenmiş oldukları taahhüt işlerinin büyük ölçüde tamamlanmış olması ve yeni projelerin başlamamasıdır. Ancak başta bavul ticareti olmak üzere, kayıt dışı ticaret işlemleri göz önüne alındığında iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi resmi verilerden daha fazladır. Ticaret ilişkilerinde önemli bir faktör

³³¹ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), Azerbaycan Ülke Bülteni, 2008, http://arsiv.ntvmsnbc.com/modules/ekonomi/bultenler/azerbaycan_ulke_bulteni.pdf, (29.03.2011)

olarak iki ülke arasında karayolu bağlantısının olmaması gösterilebilir. Türkiye'nin Nahçıvan ile sınırı olmasına rağmen, Nahçıvan'ın Azerbaycan ile bağlantı yolu bulunmamakta ve bu da ekonomik ve ticari ilişkilerin zaman zaman zora girmesine ve diğer ülkelere göre Türkiye'nin dezavantajlı bir konuma düşmesine neden olmaktadır. Nitekim bu bağlantısızlık ekonomik ve politik ilişkilerin üzerinde her zaman üçüncü ülkelerin ipoteğinin olmasına neden olmaktadır. Karayolu bağlantısının sağlandığı Gürcistan'ın yüksek vergileri ve İran'ın tonaj sınırlamaları, aynı zamanda Azerbaycan'ın BDT ülkeleri ile sağladığı gümrük anlaşmaları Azerbaycan ve Türkiye'nin ekonomik ilişkilerini zora sokmuştur.³³² İki ülke arasında ticari ve ekonomik ilişkilerde karşılaşılan başlıca sorunlar şu şekilde sıralanabilir:³³³

- Azerbaycan'da yatırım yapan ve faaliyet gösteren Türk işadamlarına bile verilen vize sürelerinin kısıtlı olması,
- Gümrük vergilerinde çeşitli kısıtlamalarında bazı muafiyetlerin uygulanması gerekmektedir,
- Azerbaycan gümrüklerindeki depo ve antredepoların yetersizliği,
- Azerbaycan Türkiye arasında yapılan ticarete, Ermenistan faktörü dolayısıyla nakliye masraflarının fazla olması,
- Azerbaycan kredi mekanizmasındaki yasal düzenlemelerin eksikliği,
- Azerbaycan perakende sektöründe uygulanan ve faturasız satışı dSa teşvik eden sadeleştirilmiş vergi sistemi, sektörde haksız rekabet yaratmaktadır.

Bu da Türk firmaları açısından haksız rekabet ortamı yaratmaktadır.

4.2.2. Türkiye-Ermenistan İlişkileri

İki ülke arasındaki siyasal sorunların özelde ekonomilerine, genelde ise bölge hinterlandına olan etkisi için Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve bu bağlamda Azerbaycan faktörü iyi bir örnek teşkil etmektedir. Türkiye ve Ermenistan arasındaki siyasal sorunlar ve bunlara etki eden faktörler, Güney Kafkasya Bölgesi'nin günümüz siyasal şekillenmesinde ve ekonomik yapısında önemli bir etkiye sahiptir. İki ülke ilişkilerinin, Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ savaşının ardından kesintiye uğraması, bölgede birçok taşu yerinden oynatmıştır. Bu bağlamda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin boyutu, bölgede büyük bir öneme sahiptir.

³³² Aras, *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, s.206-207.

³³³ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Azerbaycan Ülke Bülteni, 2008, http://arsiv.ntvmsnbc.com/modules/ekonomi/bultenler/azerbaycan_ulke_bulteni.pdf, (29.03.2011)

4.2.2.1. Türkiye ve Ermenistan Siyasi İlişkileri

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilere en çok etki eden unsur, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu ve Ermenistan'ın *sözde soykırım* iddialarıdır. Bu sorunların dışında iki ülke arasında siyasi gerilimler neden olan bir çok olaydan bahsedilebilir ancak bu iki olayın, Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların temelini teşkil ettiği söylenebilir. Türkiye'nin sınır komşuları arasında ilişkilerinin soğuk olduğu Ermenistan, Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkiye ise geleceğe yönelik ilişkilerin ilk sinyalini vermek için hemen akabinde 16 Aralık 1991 'de Ermenistan'ı ilk tanıyan devletlerden birisi olmuştur ve ardından Ermenistan'a insani yardımda bulunmuştur. 1992 yılında da Ermenistan'a tahıl satmış ve Azeri petrol ambargosu nedeniyle enerji sıkıntısı çeken Erivan'a elektrik vermiştir.³³⁴

Sovyetlerin yıkılmasından sonra Türkiye Güney Kafkasya ile ilişkilerini ilerletmek için bir çok adım atmıştır. Ermenistan ile de ilk başlarda devam eden pozitif ilişkiler Türkiye'nin Kurucusu olduğu KEİ'ye Ermenistan'ı da üye olarak davet etmesiyle devam etmiştir. Ermenistan'da Levon Ter-Petrosyan döneminde sıcak bir zeminde devam eden ilişkiler, Ermenistan-Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ savaşının patlak vermesi ve Ermenistan'ın bu bölgedeki tutumu neticesinde Türkiye'nin Nisan 1993'te insani yardımlarda dâhil olmak üzere Ermenistan'a yapılan her türlü sevkıyat için topraklarının ve hava sahasının kullanılmayacağını açıklayarak sınırını Ermenistan'a kapamasına kadar devam etmiştir.³³⁵

Ter-Petrosyan Türkiye'ye karşı ılımlı bir siyaset yürütmekteydi. Hatta Petrosyan için Türkiye, Ermenistan'ın ekonomik sıkıntılardan kurtulması için batıya açılan önemli bir kapıydı. Petrosyan'ın ardından 1998 yılında Türkiye'ye karşı sert tavırları ile bilinen Robert Koçaryan göreve gelmiştir. Koçaryan, sözde soykırımın uluslararası alanda tanınmasının Ermenistan dış politikasının öncelikleri arasında yer aldığını belirtmiş ve genelde Türkiye aleyhtarı bir politika izlemiştir. İki liderin Türkiye'ye bakış açısını daha iyi anlamak için bu konudaki söylemlerine bakmak daha yararlı olacaktır. Petrosyan 12 Eylül 1996'da yaptığı bir seçim konuşmasında şunları dile getirmiştir: *“Türkiye ile ilişkilere büyük önem veriyoruz. Bu komşumuzla geçmişteki sorunlarımız ne olursa olsun, normal ekonomik ve ticari ilişkileri kurmak zorundayız. Bu ülke, bizim Avrupa'ya ve Arap dünyasına ulaşan en kısa*

³³⁴ Demirağ, “Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası”, s.74

³³⁵ Demirağ, “Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası”, s.74

yolumuzdur.” Koçaryan ise 30 Mart 1998’deki seçimleri kazanmasının ardından 10 Nisan 1998’de bir Rus gazetesine verdiği demeçte: *“Türkiye ile komşu ülkeyiz ve ortak bir zemin bulmalıyız. Ancak bu, bizim tarihsel anılarımızı unutmamız pahasına olmamalı. Bir ulusun başına neler geldiğini unutmaya Ermenistan Devlet Başkanı’nun hakkı yoktur.”*³³⁶ İfadelerini kullanmıştır. İki liderin aynı konudaki iki farklı tutumu ikili ilişkilerin iç siyasete olan etkisinin de göstermektedir. Petrosyan’ın aksine Koçaryan sözde soykırım konusunun Türkiye ile ilişkilerde daha önemli olduğunu vurgulamaktadır. Koçaryan’ın Türkiye’ye karşı bu tutumu ilişkilerin daha da gerilmesine neden olmuştur.

İkili ilişkilerin düzelmesi için 2001 yılında Cenevre’de bir araya gelen 6’sı Türk, 4’ü Ermenilerden oluşan 10 kişilik Barış Komisyonu, iki ülke aralarındaki sorunların çözümü için zemin oluşturmayı amaçlayarak Türk-Ermeni Barış Komisyonu’nu kurdu. Komisyonun başlıca hedefleri şöyledir³³⁷;

- Türkler ve Ermeniler arasında ortak anlayış ve iyi niyetin geliştirilmesi,
- İki ülke arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesinin teşvik edilmesi,
- Türk-Ermeni sivil toplumları arasında temas, diyalog ve işbirliğinin desteklenmesi,
- Komisyonun geliştirdiği önerileri iki ülke hükümetlerine sunması,
- İş dünyası, turizm, kültür, eğitim ve araştırma, çevre, medya ve ileride saptanacak diğer alanlarda ortak gayri resmi faaliyetleri desteklemek,

Barış Komisyonu’nun çalışmalarından da somut bir çözüm çıkmamış ve Türkiye ile Ermenistan ilişkileri gerilimli bir şekilde sürerek yapıcı bir adım atılamamıştır. Güney Kafkasya’da kapsamlı bir işbirliği ve barış ortamı kurmak isteyen Türkiye, bölgenin istikrarına katkıda bulunacağını düşündüğü Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesi düşüncesiyle, bazı güven arttırıcı önlemleri zamanında tek taraflı olarak da uygulamaya koymuştur. Sözde soykırım konusunda yaşanan gerilim ve Ermenistan’ın, Türkiye’yi uluslararası kamuoyunda düşürmeye çalıştığı siyasal sıkıntılarının çözümü için Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Nisan 2005’te, Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan’a bir mektup göndererek, Türk ve

³³⁶ Hürriyet, “Koçaryan’ın İlişkileri Gerginleştirme Politikası”, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2000/10/03/246373.asp>, (17.02.2011)

³³⁷ Hürriyet, “Tarihi Buluşma”, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/07/11/1948.asp>, (17.02.2011).

Ermeni tarihçileri ile diğer uzmanlardan oluşacak bir Komisyonun (Ortak tarih Komisyonu), 1915 dönemine ilişkin gelişme ve olayları sadece Türk ve Ermeni değil, üçüncü ülke arşivlerinde de araştırarak, bulgularını uluslararası kamuoyuna açıklamaları çağrısında bulunmuş ve sorunun çözümü için yapıcı ve somut bir öneride bulunmuştur.³³⁸ Türkiye'nin ikili ilişkiler konusunda attığı tek taraflı adımlardan bir tanesi de 2004 yılında Türkiye'de düzenlenen NATO zirvesine Koçaryan'ın da davet edilmesi olmuştur. Zirveye katılmamayı tercih eden Koçaryan, yaptığı açıklamada ise "Herhangi bir ön şart olmaksızın diplomatik ilişki kurmaya hazırız" söyleminde bulunmuştur.³³⁹ Ancak söylemler ile uygulamalar bu dönemde uyumluluk göstermemiştir. Koçaryan'ın ardından Ermenistan'ın başına gelen Serj Sarkisyan ile birlikte ilişkiler bir anda somut adımlara dönüşmeye başlamıştır. Uzun süre iki ülke arasında somut bir adım atılmaması, Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 5 Eylül 2008'de Türkiye-Ermenistan Milli futbol takımları arasında oynanan maç için Ermenistan'a gitmesi ile son bulmuştur. Ziyaret sonrası, Cumhurbaşkanları düzeyinde yapılan görüşmede Kafkasya'nın genel durumunun ele alındığı, bölgenin huzur, istikrar ve barışa kavuşması için görüş alışverişinde buldukları ve Ermenistan'ın, Türkiye'nin Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu önerisine kuvvetle desteklediği belirtilmiştir.³⁴⁰ İki ülke arasında yaşanan bu gelişmenin ardından bu seferde Türkiye'de 14 Ekim 2009'da oynanan, Türkiye-Ermenistan Futbol Maçının rövanşı için Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Türkiye'ye gelmesi, ikili ilişkilerin geleceği için atılan önemli adımlardan birini olmuştur. Nitekim bu ziyaret Ermenistan Cumhurbaşkanlığı düzeyinde Türkiye'ye yaptığı ilk ziyaret olma özelliğini taşımaktaydı.³⁴¹ Sarkisyan, Türkiye'ye gelmeden önce 23 Nisan 2009'da yaptığı açıklamada: "Eğer sınır açıksa veya açılmanın eşliğindeyse, rövanş karşılaşması için Türkiye'yi ziyaret edeceğim"³⁴² demiştir. Bu dönemlerde sınırın açılma ihtimaline karşı Azerbaycan'dan Türkiye'ye tepkiler gelmiştir. Ermenistan cephesinde ise tepkiyi gösteren daha çok diaspora olmuştur.

³³⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (18.02.2011).

³³⁹ Sedat Laçiner, **Türkler ve Ermeniler: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması**, Ankara, Usak Yayınları:2, 2.Baskı, 2005, s.384-385.

³⁴⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı, "Cumhurbaşkanı Gül Ermenistan'ı Ziyaret Etti", 06.09.2008, <http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/47535/cumhurbaşkanı-gul-ermenistani-ziyaret-etti.html>, (19.02.2011).

³⁴¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Tarih yazmıyoruz Tarih Yapıyoruz, <http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/48307/tarih-yazmıyoruz-tarihi-yapiyoruz.html>, (19.02.2011).

³⁴² The Wall Street Journal, Transcript: Armenia's Serzh Sargsyan, 23.04.2009, <http://online.wsj.com/article/SB124041090806043783.html>, (19.02.2011).

İkili ilişkiler için atılan adımlar ve Sarkisyan'ın Türkiye ziyareti öncesinde yaptığı açıklamalar, 2009 yılında, Türkiye–Ermenistan ilişkilerinde çalkantılı ancak somut gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. 2009 yılında iki ülke arasındaki en önemli gelişme ise 10 Ekim 2009 Tarihinde iki ülkenin Dışişleri Bakanları tarafından Zürih'te imzalanan Protokoller olmuştur. Protokollerde ikili ilişkiler için önemli kararlar alınarak bir çok soruna vurgu yapılmıştır. Protokollerde alınan başlıca kararlar ve sorunlara ilişkin yapılan vurgulardan bazıları şu şekildedir:³⁴³

- Uluslararası ve bölgesel örgütlerde işbirliğinin, iki ülke arasında özellikle BM, AGİT, Avrupa Konseyi, Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi ve KEİ kapsamında geliştirilmesine destek verilmesi,
- Bölgesel ve uluslararası uyuşmazlık ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normları temelinde barışçı şekilde çözümlenmesi hususundaki taahhütlerin tekrarlanması,
- Protokolün yürürlüğe girmesinden itibaren 2 ay içerisinde ortak sınırın açılması,
- Her iki ülkenin Dışişleri Bakanları arasında düzenli siyasi istişare gerçekleştirilmesi,
- Hükümetlerarası ikili bir Komisyon'un kurulması,
- İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığının teyit edilmesi,
- İki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde tarihsel boyuta ilişkin bir diyalogun uygulamaya konulması,
- İyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerin yinelenmesi ve halkların yararına

³⁴³ Türkiye Cumhuriyeti İle Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol, 10.10.2009, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf>, (19.02.2011).

hizmet etmek amacıyla iyi komşuluk ilişkileri tesis etmeyi, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmesi.

İmzalanan protokoller iki ülkede de tepkilerle karşılanmıştır. Türkiye cephesinde özellikle Azerbaycan'dan gelen tepkiler yoğunluk kazanırken, Ermenistan cephesinde de farklı protokol yorumları ve diaspora baskısı yaşanmıştır. İmzalanan protokoller iki ülke kamuoyundan gelen yoğun tepkiler neticesinde henüz onaylanmamıştır.

Ermenistan siyasetinde Türkiye ile ilişkiler bağlamında kısmen de olsa atılan bu adımların arkasında, bölgenin son yıllarda artan önemi ve Ermenistan'ın bölgede yapılan projelerden pay alamamasının geldiği söylenebilir. Bu projeler bölgenin stratejik önemini arttırdığı gibi ekonomik bir etki alanı da yaratmaktadır. Bu bağlamda özellikle Avrupa Birliği de Hazar enerji kaynaklarının batıya aktarılması konusuna büyük önem vermektedir. Bölgedeki projelerden en büyüğü olan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı tamamlanarak, 2006 yılında hizmete girmiştir. Aynı zamanda 2007 yılında tamamlanan Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı projesi ile Azerbaycan doğal gazı Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaşmaktadır. Tüm bunlara ek olarak 13 Temmuz 2009'da imzalanan NABUCCO projesi de yine bölgedeki doğal gaz ve petrolün batıya ulaşmasını sağlayacak önemli projelerden biridir ve bu hattın güzergahı da Ermenistan üzerinden geçmemektedir. Boru hatlarının yanında, bir bağlamda Avrupa'yı Asya'ya bağlayacak olan Kars-Tiflis-Bakü demiryolu projesi de bölgedeki etkinliği arttıracak diğer bir husus olarak ön plana çıkmaktadır. Tüm bunlar değerlendirildiğinde bölgede ki büyük projelerden Ermenistan'ın faydalanamaması, buradaki ekonomik sıkıntıları arttıracacağı gibi Ermenistan'ı da bölgede yalnızlığa itmektir. Dolayısı ile Ermenistan, Türkiye'yi batıya açılan ciddi bir çıkış kapısı olarak görmeye başlamalıdır.³⁴⁴

4.2.2.2. Türkiye ve Ermenistan Ekonomik İlişkileri

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ticaretin arttırılması ve bir sınır kapısının açılması sürekli olarak gündemde olmuştur. Bunda en önemli etken ise ABD ve Avrupa'daki Ermeni lobileridir. Ermenistan tarafı karşılaştığı ekonomik sıkıntılar için sık sık Türkiye'yi adres göstermekte ve sınır kapılarının açılması durumunda Ermenistan ekonomisinin daha iyi duruma geleceği iddia edilmektedir. Lobilerin dışında

³⁴⁴ Onur Demirci, "Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **Gaziosmanpaşa Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Sayı:1, (2010), s.222.

Ermenistan da ısrarla kapıların açılması için Türk tarafına taleplerde bulunmaktadır³⁴⁵. Özellikle son yıllarda bölge ülkelerinin altyapıları, ulaşım ağları ve ekonomileri gelişirken Ermenistan'ın bölgede gerçekleştirilen bu büyük yatırımlardan pay alamaması, sınır kapısı sorununun gitgide daha fazla gündeme gelmesine sebep olmaktadır.

Son yıllarda iki ülke arasında artan ilişki trafiği henüz ekonomik bir ilişkiye dönüşmemiştir. Sınırların kapatılmasıyla birlikte iki ülke arasında resmi ticaret rakamlarına sınırlı bir biçimde ulaşılmaktadır. Bu durum ise iki ülke arasındaki ticaretin boyutlarının tam olarak bilinmemesine neden olmaktadır. Ulaşılabilen resmi rakamlardan Türkiye İstatistik Kurumu'nun 1992 yılı verilerine göre, iki ülke arasındaki sınır kapıları kapanmadan önce Türkiye Ermenistan'dan 1 milyon dolar civarında bir ithalat gerçekleştirmekteydi.³⁴⁶ Türkiye ile Ermenistan arasında sınır ticareti olmasa bile bölge ülkeleri üzerinden ekonomik ilişkiler kurulmaktadır. Ermenistan pazarını uzunca bir süredir değerlendirmekte olan Türk girişimciler, bölge ülkeleri üzerinden sıkı bir ilişki içine girmişlerdir.³⁴⁷

Birleşmiş Milletler Uluslararası Mal Ticareti İstatistiklerine göre ise Ermenistan'ın Türkiye'den gerçekleştirdiği ithalat 2003 yılında 33,3 milyon dolar, 2004 yılında 37,6 milyon dolar, 2005'te 53,1 milyon dolar, 2006'da 93,8 milyon dolar ve 2007'de ise 130,4 milyon dolar civarındadır.³⁴⁸ Dünya Ticaret Örgütü'nün verilerine göre ise Türkiye 2009 yılı itibariyle Ermenistan'ın en çok ithalat gerçekleştirdiği beşinci ülke konumundadır. İki ülke arasında resmi ticaret verilerinin olmaması bakımından uluslararası kuruluşların bu verileri iki ülke ticaret hacmi konusunda genel bir bilgi verebilmektedir.

İki ülke ekonomik ilişkileri açısından en çok tartışılan konu Türk sınırlarının kapalı olma konusudur. Sınırların açılması durumunda iki ülke arasındaki ticaretin önemli oranda artacağı konusu sık sık gündeme gelmekte ve bu konu üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Ermeni araştırmacı Baghramyan'ın, Türk-Ermeni sınırının açılması sonrasında iki ülke arasındaki ihracat ve ithalat rakamlarındaki olası değişikliklerin tahmini üzerine 2007'de yaptığı araştırmada, Ermenistan'ın

³⁴⁵ Sedat Laçiner, Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu,2002, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=154>, (20.02.2011)

³⁴⁶ TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808>, (20.04.2011)

³⁴⁷ Sedat Laçiner, Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu,2002, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=154>, (20.02.2011)

³⁴⁸ <http://comtrade.un.org/pb/CountryPages.aspx?y=2007>, (20.02.2011).

Türkiye'ye ihracatının 14 kat artacağı ve Ermenistan toplam ihracatının % 3.7 büyüyeceği sonucu elde edilmiştir.³⁴⁹ Sedat Laçiner tarafından 2002 yılında yapılan bir değerlendirmeye göre ise sınırların açılması durumunda Ermenistan ile yapılacak ticaret hacmi beklendiği kadar büyük olmayacaktır. Ermenistan'ın dış ticaretinin büyük bir kısmının borçla ve özel şartlarda gerçekleştiğinin vurgulandığı değerlendirmede Ermenistan'ın tüm ihtiyaçlarını Türkiye'den karşılayacak kadar finansal gücünün bulunmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Türkiye-Gürcistan ve Türkiye-İran ticaret potansiyelleri ile yapılan karşılaştırma da da sınır kapısının açılması durumunda beklendiği gibi 600-700 milyon dolarlık bir ticaret hacminin yakalanamayacağı belirtilmiştir.³⁵⁰ Bu çalışmaların dışında; sınır kapısının açılması durumunda bölgedeki taşıma maliyetlerinin azalacağını, sınırın kapalı olmasının Ermenistan'a olan maliyetinin Ermenistan GSYİH'sinin yaklaşık % 30-40'ı arasında olduğu, sınırın açılmasıyla Ermenistan taşıma maliyetlerinin % 25 azalacağı ve Türkiye'den yapılan ithalatta ürün çeşitliliğinin artacağı gibi çalışmalarda mevcuttur.³⁵¹

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ticarete son yıllarda Ermenistan'ın ithalatının arttığı tahmin edilmektedir. İki ülke arasındaki ticaret hacminin önemli bir kısmı Ermenistan'ın, özellikle Gürcistan üzerinden yaptığı ithalat oluşturmaktadır. Diğer kısmı ise, yolcuların yanlarında götürdükleri mallardan oluşmaktadır. Dış ticareti yapılan mallar transit ülkeler olan Gürcistan ve İran üzerinden Ermenistan'a gitmektedir. Bu durum önemli maliyet artışlarına neden olmakta ve dış ticarete taraf olan kesimlerin kar beklentilerini azaltmaktadır. Mevcut yapıdan kazanç sağlayanlar genelde transit ülkeler olmaktadır.³⁵²

4.2.3. Türkiye-Gürcistan İlişkileri

4.2.3.1. Türkiye ve Gürcistan Siyasi İlişkiler

Türkiye'nin Güney Kafkasya ülkeleri ile bağımsızlıklarının ardından kurmak istediği ilişkiler, Gürcistan içinde geçerli olmuştur. Bölgesel bir işbirliği ve barış ortamının kurulmasını isteyen Türkiye, bağımsızlığının hemen ardından 16 Aralık

³⁴⁹ Mher Baghramyan, "Estimating the Change in Trade Flows Between Armenia and Turkey if the Border is Open: Case Study Based on Georgia-Turkey and Armenia-Iran Trade", <http://www.aiprg.net/UserFiles/File/Final%20Papers/Mher%20Baghramyan%20Paper%20Final.pdf> (1.04.2011).

³⁵⁰ Sedat Laçiner, Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu, 2002, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=154>, (20.02.2011)

³⁵¹ Bayram Güngör, "Türkiye – Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde: Jeo-Ekonomik Bakış", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Sayı:1, (2008), s.25-26.

³⁵² Bayram Güngör, "Türkiye – Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde: Jeo-Ekonomik Bakış", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Sayı:1, (2008), s.28-29.

1991’de Gürcistan’ı tanımıştır. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler ise 21 Mayıs 1992’de iki ülke arasında imzalanan Diplomatik İlişki Kurulmasına dair Protokol ile başlamıştır. Günümüz itibari ile iki ülkenin Ankara ve Tiflis’teki Büyükelçiliklerinin yanısıra, Türkiye’nin Batum’da, Gürcistan’ın ise İstanbul ve Trabzon’da Başkonsoloslukları bulunmaktadır. Abhazya ve Güney Osetya’nın 1990’lı yıllarda Gürcistan’dan bağımsızlıklarını kazanmak üzere başlattıkları ayrılıkçı hareketler karşısında Türkiye, Gürcistan’ın toprak bütünlüğünün korunmasını savunmuştur.³⁵³ Hatta 2008 yılında Güney Osetya’da yaşanan çatışma ve Rusya’nın bölgeye müdahalesi konularında da Türkiye Gürcistan’ın toprak bütünlüğünden yana bir tavır ortaya koymuştur.

Gürcistan için Türkiye önemli bir yere sahiptir. İstikrarlı ve güçlü bir ülke olarak Türkiye, Gürcistan’ın gelişimini desteklemekte ve bölgede Gürcistan için önemli bir ortak olmaktadır. Ticaret, ekonomi, enerji, savunma ve güvenlik gibi alanlarda stratejik ortaklığın bulunduğu iki ülkenin ilişkileri gittikçe derinleşmektedir. Gürcistan’ın Avrupa ile entegrasyonuna ve Gürcü silahlı kuvvetlerinin gelişim sürecine Türkiye’nin büyük desteği söz konusudur.³⁵⁴

Dönemin Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, 30 Temmuz 1992’de bir uçak dolusu ilaç ve gıda yardımı ile birlikte Gürcistan’a yaptığı ziyarette, Gürcistan Devlet Başkanı Şevardnadze ile ”Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması” imzalamıştır. Yapılan anlaşma ile ülkelerin birbirlerinin toprak bütünlüğüne, bağımsızlığına ve sınırlarına saygı duyularak 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmasıyla başlayan ve bugüne kadar iki ülke arasında imzalanan antlaşmalara bağlılıklar teyit edilmiştir. İki ülke arasında Gürcistan’ın bağımsızlığı ile başlayan bu ilişkiler tarihi Türk-Gürcü çekişmesinin de bir kenara bırakılmasını sağlamıştır.³⁵⁵

Türkiye’nin Kafkasya politikasında önemli bir ayak olan Gürcistan ile ilişkiler daima sıcak tutulmaya çalışılmıştır. Ancak bölgenin bağımsızlığa kavuşmasının ardından geçen ilk yıllarda Gürcistan, Abhazya ve Güney Osetya sorunlarına yoğunlaşırken Türkiye ise Kafkas politikasını daha çok Azerbaycan ve Karabağ üzerine oturtmuştu. Ancak bölgedeki siyasal gelişmeler neticesinde Türkiye’nin Ermenistan ile ilişkilerini kesmesi, İran ile yeterince ilişki kuramaması Gürcistan’ı Türkiye için daha önemli kılmaya başlamıştır. Özellikle Hazar enerji kaynaklarının

³⁵³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Türkiye-Gürcistan Siyasi İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (08.02.2011).

³⁵⁴ Ministry of Foreign Affairs of Georgia, Foreign Policy Strategy: 2006-2009, http://www.mfa.gov.ge/files/35_9440_673620_11.pdf, (03.19.2011).

³⁵⁵ Mert, **Türkiye’nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, 280.

aktarımı konusunda Gürcistan'ın transit ülke olarak öne çıkması Türkiye'nin Gürcistan'ın stratejik önemini daha iyi kavramasına katkı sağlamaktadır.³⁵⁶

4 Nisan 1996'da Türkiye'ye gelen Şevardnadze burada iki ülke arasında vize konusunda bir anlaşma imzalamıştır. Temmuz 1997'de Dönemin Türkiye Başbakanı olan Süleyman Demirel ise Gürcistan'a yaptığı ziyarette iki ülke arasında 11 antlaşma imzalamıştır. 1999'da Şevardnadze'nin Türkiye ziyaretinde ise öncülüğünü yaptığı Kafkasya'da barış girişimine Türkiye de destek vererek Türkiye'nin Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne olan desteği teyit edilmiştir.

Gürcistan'ın bölgedeki önemi, Türkiye'yi askeri konularda da Gürcistan ile işbirliğine gitme yoluna itmiştir. Mayıs 1997'de Türkiye Genelkurmay Başkanı'nın Gürcistan'ı ziyaretinde, Gürcistan Parlamentosu Savunma ve Ulusal Güvenlik Komitesi Başkanı Revaz Adamiya, Türkiye'ye Kafkaslardaki Rus etkinliğini azaltacak, Karadeniz Barış Gücü Taburu kurulması önerisinde bulunarak gücün gerektiğinde bölgedeki sıcak noktalarda da görevlendirilmesini söylemiştir. Bu dönemlerde Gürcü sınırlarının Rus Birliklerince korunmasından rahatsız olan Türkiye öneriye sıcak bakmıştır.³⁵⁷ Ancak öneri uygulama görmemiştir. Mart 1999'da ise Gürcistan ile askeri yardım ve işbirliği anlaşması imzalanmış ve anlaşma Stratejik Ortaklık olarak adlandırılmıştı. Ayrıca bu ortaklığın diğer bir boyutu da Hazar enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınması konusundaki işbirliği idi.³⁵⁸ Anlaşmanın ardından Türkiye, 1999'da 3.8 milyon dolarlık bir yardım ile Gürcistan ordusunun modernizasyonu için önemli bir yardımda bulunmuştur. 2000 yılında Gürcü savaş pilotlarının Türkiye'de eğitim görmesi için askeri işbirliği anlaşması imzalanmış ve yine aynı yıl iki ülke arasında ortak bir sınır tatbikatı düzenlenmiştir. 2001 yılında modernize edilerek açılan Gürcistan'daki Marneuli Havaalanı Türkiye'nin 1.5 milyon dolarlık yardımı ile onarılmıştır. 2001 yılında Gürcistan'daki Vaziani üssünü boşaltan Rusya'nın ardından Türkiye bu üssün onarımı içinde 1 milyon dolara yakın bir yardımda bulunmuştur. Askeri alandaki yakınlaşmalar 2002'de de devam etmiş ve onarılan Marneuli Askeri Havaalanı'nın Türk savaş uçaklarına karşılıksız kullanılacağı açıklanmıştır.³⁵⁹

Türkiye-Gürcistan ilişkilerinde önemli bir noktada Hazar enerji kaynaklarının geçişi konusunda yaşanmaktadır. Bu konuda Gürcistan'ın Türkiye için çok önemli

³⁵⁶ Demirağ, "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası",s.75

³⁵⁷ Cenk Başlamış, "Abhazy'a Türk askeri Önerisi", Milliyet, 23.05.1997.

³⁵⁸ Utku Yapıcı, **Orta Asya ve Kafkasya: Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları**, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2004,s.252.

³⁵⁹ Demirağ, "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası",s.77.

bir konumda bulunduğu açıktır. Ermenistan ile kurulamayan ilişkiler Gürcistan ile kurulmaktadır. Gürcistan açısından da büyük öneme sahip olan bu enerji hatları iki ülkenin stratejik ortaklık konusundaki en önemli kazanımları olarak görülebilir. Gürcistan üzerindeki Rus baskısının hafifletilmesi amacıyla Şahdeniz gazından bu ülkenin yararlandırılmasının sağlanması ve Türkiye'den gerektiğinde Gürcistan'a gaz akışının sağlanması da ilişkilerin bölgesel boyutunu gösteren bir durumdur. Bu çerçevede de Gürcistan'a 2007 yılında 800 milyon metreküp doğal gaz sevki gerçekleşmiştir.³⁶⁰ 2007 yılında temeli atılan Kars-Tiflis-Bakü demir yolu projesi de iki ülke açısından ve bölge açısından büyük öneme sahip projelerden biridir. Rusya ile önemli problemler yaşayan, batı ile entegre olmaya çalışan, NATO üyeliği de dahil her türlü Batılı kurumda yer almak isteyen Gürcistan için bu hat, Rusya'ya karşı elini daha da güçlendirecektir.³⁶¹

Gürcistan-Türkiye ilişkilerinde önemli noktalardan birini de Ahıska ve Acara Türkleri oluşturmaktadır. Türkiye bu konuyu önemsemekle birlikte Ahıska Türklerinin iki ülke arasında kültürel bir köprü vazifesi göreceğini düşünmektedir. Türkiye bu bağlamda, SSCB döneminde 1994 yılında Gürcistan'dan Orta Asya'ya sürülen Ahıska Türklerinin Gürcistan'a dönüşlerinin sağlanmasına önem vermekte ve bu amaçla Gürcistan tarafından yürütülen çalışmaları desteklemektedir.³⁶² Ancak Gürcistan bu konudaki yükümlülüklerini yeteri kadar yerine getirmemektedir. Acaristan'da Müslüman kimliğe yönelik baskılar Türkiye tarafından gündeme getirilebilecek rahatsızlık noktalarındandır. Saakaşvili iktidarı sırasında Acaristan'da meydana gelen kriz esnasında Türkiye 1921 Kars Antlaşması ile garantörlük elde ettiği Acaristan için aktif bir politika ortaya koymamıştır. Türkiye bu olayda da Gürcistan toprak bütünlüğünü desteklemiştir. Kriz Gürcistan'ın Acaristan'da hakimiyeti kurmasıyla son bulmuştur.³⁶³

2004 yılında Moskova'ya kaçan Acara'nın eski Başkanı Aslan Abaşidze döneminde Türkiye'nin Acara'da varlığının bir hiç olduğunu dile getiren Türkiye Dışişleri Bakanı Davutoğlu, Türkiye'nin 2004'te güçlü bir tepki vermediği Acara-Gürcistan sorunu ile ilgili olarak bugün çok daha iyi bir noktada olduklarını dile

³⁶⁰ Haluk Alkan, **Azerbaycan Paradoksu: Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası**, Ankara, USAK Yayınları, 2010, s.148-149.

³⁶¹ Kamer Kasım, **Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu: İpek Yolu'nun Demir Ağlarla Örülmesi**, USAK Stratejik Gündem, Temmuz 2008, <http://www.usakgundem.com/yazar/1009/bak%C3%BC-tiflis-kars-demiryolu-ipek-yolu%E2%80%99nun-demir-aglarla-%C3%B6r%C3%BClmesi.html> (08.02.2011)

³⁶² T.C. Dışişleri Bakanlığı, Türkiye-Gürcistan Siyasi İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (08.02.2011).

³⁶³ Kamer Kasım, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, Ankara, USAK Yayınları, 2009, s.114.

getirerek “Batum havaalanı kendi havaalanımız, limanını da kendi limanımız gibi kullanıyoruz” demiştir. Batum’a tarihi bir rol biçen Davutoğlu Tiflis’te yaptığı görüşmelerde Batum’u tarihi misyonuna kavuşturacak 5 projede uzlaşma sağladı:³⁶⁴

- Kimlik kartı ile sınırdan geçiş yapılması,
- Sarp sınır kapısında tek pencere sistemine geçilecek,
- Çıldır Aktaş geçişinin tamamlanması,
- Camili ile Muratlı sınır kapılarının açılması,
- Kültürel ve tarihi varlıkların karşılıklı korunması, bu başlıkla Türkiye, Batum’da yıkılan Aziziye Camii’nin yeniden inşasına karşın Türkiye’deki Gürcü kiliselerinin onarımını öngörüyor.

Türkiye Dışişleri Bakanı’nın bölgede attığı bu adımın ardından ilk hayata geçen başlık, 31 Mayıs 2011’de Sarp Sınır Kapısı’ndaki modernizasyonun tamamlanmasının ardından, Gürcistan ve Türkiye arasında sadece kimlik kartlarının kullanılmasıyla pasaportsuz geçişin sağlanması olmuştur. Sınır kapısının açılışında konuşan Türkiye Başbakanı Erdoğan “ 2002 yılında iki ülke arasında 240 milyon dolar olan dış ticaret hacmi, 2010 yılı itibariyle 1 milyar doları aşmış durumda. Elbette, oluşan bu dış ticaret hacminde sınır kapıları çok büyük önem arz etmektedir. Şu anda, Gürcistan ve Türkiye arasında halihazırda Sarp-Sarpi ve Türkgözü-Vale olmak üzere 2 kara hudut kapısı hizmet veriyor. Bunlara ilaveten, 2011 yılı içerisinde temelini atacağımız Çıldır-Aktaş Hudut Kapısı ile birlikte bu sayıyı üçe çıkaracağız.” Söyleminde bulunmuştur³⁶⁵. Türkiye ve Gürcistan’ın attığı bu adım ikili ilişkiler bağlamında çok önemli bir hamle olarak değerlendirilebilir.

Gürcistan özellikle günümüzde Rusya ile ilişkilerinden kaynaklı yaşadığı sıkıntılardan dolayı Türkiye ile giderek yakınlaşmaktadır. Gürcistan Rusya’yı kendi bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne yönelik tehdit olarak görmektedir. Bu tehdidi geniş anlamda batı, özel olarak ABD ve bölgesel güç olarak Türkiye ile dengeleyebileceğini düşünmektedir. ABD’nin Gürcistan’a Rus baskılarına karşı her alanda hamilik yapmasının ötesinde, Gürcistan ekonomik olarak da ABD ve AB nezdinde en çok kayırılan ülke statüsüne sahiptir.³⁶⁶

³⁶⁴ Fehmi Taştekin, Batum’a İstanbul Rolü, Radikal, 14.02.2011, <http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=RadikalYazar&ArticleID=1039940&Yazar=FEH%20DM%20TA%20DETEK%20DDN&Date=14.02.2011&CategoryID=100>, (15.03.2011)

³⁶⁵ NTVMSNBC, Kimliğini Göster Gürcistan’a geç, 31.05.2011, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25218438/>, (31.05.2011)

³⁶⁶ Haluk Selvi, “Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan İlişkilerinde Ermenistan Faktörü”, Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/azerbaycan.pdf>, (03.04.2011)

4.2.3.2. Türkiye ve Gürcistan Ekonomik İlişkileri

Türkiye-Gürcistan arasındaki ticari ilişkiler ilk olarak 1990'lı yılların başlarında daha çok bavul ticareti şeklinde başlamıştır. Bağımsızlıkla birlikte dünyaya açılan Gürcistan, kendisine en yakın pazar olarak gördüğü Türkiye'ye yönelmiştir. Bu bağlamda Gürcistan, ülke sanayisinin modernizasyonu, mevcut altyapı tesislerinin yenilenmesi ve yeni tesisler yapılması konusunda Türkiye'den hem finansal hem de teknik konularda beklenti içerisinde girmiştir.³⁶⁷

Bağımsızlığın ardından iki ülke arasında günümüze varan ekonomik ilişkilerin temel hukuki çerçevesini oluşturan bir dizi anlaşma imzalanmıştır. 1992'de imzalanan "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması", Nisan 1993'te yürürlüğe giren "Ticaret ve Ekonomik İşbirliği" ve "Uluslararası Karayolu Taşımacılığı" Anlaşmaları bunların başlıcalarıdır.³⁶⁸ Bu anlaşmaların dışında 2008'de yürürlüğe giren "Serbest Ticaret anlaşması", 2010'da imzalanan "Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması" ile Gürcistan ile yürütülen Karma Ekonomik Komisyon toplantılarıdır.³⁶⁹

Türkiye-Gürcistan ekonomik ilişkileri, Gürcistan'ın bağımsızlığının akabinde hemen başlamış ve ilk adım ise Türkiye'nin, bağımsızlığın ardından ekonomik olarak zor durumda olan Gürcistan'a 1992'de 50 milyon dolarlık düşük faizli kredi vermesi olmuştur.³⁷⁰ Yapılan yardımlar devam etmiş ve ilk yıllarda 100 milyon doları bulmuştu. Ayrıca bu ilk yıllarda kredi ile Gürcistan'a elektrikte verilmekteydi.³⁷¹

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler siyasi ilişkilerle paralellik göstermektedir. Siyasi yakınlaşmalarına arttığı dönemlerde ekonomik ilişkilerde artış göstermiştir. Diplomatik ilişkilerin başladığı dönemde iki ülke arasındaki ticaret hacmi 17,8 milyon dolar iken, siyasi ilişkilerin ve karşılıklı ziyaretlerin yoğunlaştığı 1997'de 240 milyon dolara yükselmiştir., bundan sonraki yılda ise Türkiye % 22,3 ve % 15,6'lık ihracat ve ithalat rakamlarıyla Gürcistan'ın en önemli ticaret ortağı haline gelmiştir.³⁷²

³⁶⁷ Akgür ve Palacioğlu, **Gürcistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimciler**, s.44.

³⁶⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Türkiye-Gürcistan Ekonomik İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>, (08.02.2011).

³⁶⁹ T.C. Tiflis Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Ticari Ekonomik İlişkiler, <http://www.musavirlikler.gov.tr/detay.cfm?AlanID=3&dil=TR&ulke=GUR>, (08.02.2011)

³⁷⁰ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.110.

³⁷¹ Oran, "**Türkiye'nin Balkan ve Kafkas Politikası**", s.276.

³⁷² Yelda Demirağ, "Türkiye-Gürcistan İlişkileri", **Türkiye'nin Avrasya Macerası : 1989-2006**, Der. M.Aydın, Ankara, Nobel Yayınları, 2007, s.289.

Tablo 4.4'te 2000-2010 arası Türkiye'nin Gürcistan ile dış ticaret verileri yer almaktadır. Türkiye'nin 2005 yılından itibaren sürekli dış ticaret fazlası verdiği Gürcistan, Türkiye'ye gerçekleştirdiği ihracat konusunda 2002 yılından itibaren önemli bir yükseliş kaydetse de 2008'de yaşanan Güney Osetya çatışması ve 2009 Global ekonomik Krizin etkileri Gürcistan tarafında Türkiye'ye oranla daha fazla hissedilmiştir. İkili ilişkilerde 2000 sonrası dönemde Gürcistan, 2000, 2002, 2004 ve 2005 yıllarında Türkiye ile dış ticaretinde fazla vermiştir. 1991'de 17,8 milyon dolar olan iki ülkenin ticaret hacmi ilk on yılın ardından yaklaşık 15 kat artış göstererek 2001 yılında 271 milyon dolarlık bir ticaret hacmine ulaşmıştır. 2008 yılı itibari ile ise, iki ülke ticaret hacmi 1.522 milyon dolar seviyesine çıkararak rekor düzeye ulaşmıştır. Bu hacim ise bir önceki yıla göre Gürcistan'ın ihracatının düşmesi Türkiye'nin ihracatının ise 250 milyon dolar seviyesinde yükselmesi ile elde edilmiştir. 2009 yılının ardından ise iki ülkenin ticaret hacminde önemli bir düşüş yaşanmış ve 1.051 milyon dolara kadar gerilemiştir. 2010 itibariyle ise, ticaret hacminde 8 milyon dolarlık bir yükseliş yakalanarak tekrar büyüme evresine girilmiştir. Bundan sonraki süreçte ise iki ülke arasındaki ticaret hacminin daha fazla artacağı söylenebilir. Varolan sınır kapılarına ek olarak açılacak yeni sınır kapıları ve sınır geçişlerinde sağlanan kolaylıklar, iki ülke arasındaki ticarete ilerleyen yıllarda daha fazla yansımaya sebep olacaktır. Bu bağlamda ticaret hacminin 1 milyar doların civarında olması iki ülke potansiyeli açısından yeterli düzeyde değildir. Nitekim Türkiye, 2007 yılından itibaren Gürcistan'ın en büyük ticari ortağı konumuna yükselmiştir. 2008 yılında imzalanan serbest ticaret anlaşması ve ikili ilişkilerin arttırılması bu konuda önemli bir faktör olmuştur. Geleceğe yönelik atılan adımlar iki ülke ticaret potansiyelinin arttıracaktır.

Tablo 4.4: Türkiye'nin Gürcistan ile Dış Ticaret Verileri, 2000-2010, (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	Değişim	İthalat	Değişim	Hacim	Denge
2000	132	15,39	155	66,49	287	24
2001	144	9,32	127	-18,08	271	-17
2002	103	-28,34	138	8,36	241	35
2003	155	50,23	274	98,67	429	119
2004	200	28,78	307	11,96	506	107
2005	271	36,12	302	-1,23	574	-31
2006	407	50,08	344	13,84	752	63
2007	646	58,37	289	-16,02	935	356
2008	997	54,45	525	81,32	1522	472
2009	766	-23,16	285	-45,61	1051	481
2010	769	0,41	290	1,82	1059	479

Kaynak: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Resmi Web Sayfası, **İkili ve Çok Tarafli İlişkiler: Gürcistan**, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=117&icerikID=217&dil=TR>, (18.02.2011)

Türkiye'nin Gürcistan'dan gerçekleştirdiği ithalatın en önemli kalemi 2009-2010 verilerine göre Metal Cevheri, kırıntı, döküntü ve hurdadır. 2009'da yaklaşık 99 milyon dolarlık yapılan ithalat 2010 yılında % 41,37'lik bir artışla 140 milyon dolar seviyesine yaklaşmıştır. Tablo 4.5'te verilen başlıca kalemlerde de görüleceği üzere Türkiye Gürcistan'dan demir, çelik, kömür, gübre, giyim eşyası gibi ithalat etmektedir. Türkiye'nin ithalat miktarları incelendiğinde Belli bir alanda yoğunluğun olduğu gözlemlenmektedir. Metal cevheri, kırıntı döküntü ve hurdaların ağırlıklı olduğu ithalat kalemi dışında diğer ithalat kalemleri arasında önemli farklar bulunmaktadır.

Tablo 4.5: Türkiye'nin Gürcistan'dan İthalatında Başlıca Ürünler ve İthalat Miktarları

Ürünler	2009 (Dolar)	2010 (Dolar)	Değişim (%)
Metal Cevherli,Kırıntı, Döküntü, Hurdaları	98.421.188	139.140.372	41,37
Demir Ve Çelik	88.926.840	31.758.436	-64,29
Taşkömürü, Linyit Ve Bunlardan Üretilen Kok, Ham Yağlar	6.260.630	24.203.342	286,60
Gübreler	4.805.222	23.326.260	385,44
Giyim Eşyası ve Aksesuarları	13.968.935	21.233.135	52,00
Taşkömürü Katranı ve Ham Petrolden Ürünler	22.275.934	18.454.823	-17,15
Demir Dışı Metaller ve Mamuller	1.360.336	6.398.196	370,34
Hububat Sapları Ve Kavuzları,Gıda Sanayi Kalıntıları,Yemler	1.561.651	4.801.938	207,49
Yağlı Tohumlar Ve Meyveler	27.250.869	2.799.688	-89,73
Diğer Ulaşım Araçları	879.710	2.509.917	185,31
Liste Toplamı	265.711.315	274.626.107	3,35

Kaynak: T.C. Başbakanlık DTM Resmi Web Sayfası, **İkili ve Çok Taraflı İlişkiler: Gürcistan,** <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=117&icerikID=217&dil=TR>, (18.02.2011)

Türkiye'nin Gürcistan'a yaptığı ihracatın başlıca kalemlerinin gösterildiği Tablo 4.6'ya bakıldığında ise en büyük ihracat kaleminin 2010 yılı itibarıyla 69 milyon dolarlık bir rakamla plastikten mamuller olduğu görülmektedir. Bunun dışında yine metallere nihai ürünler, elektrikli makine ve cihazlar, metal dışı mineral mamuller gibi çeşitli alanlarda önemli miktarlarda ihracat yapılmaktadır. Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatında ürün gruplarında yaklaşık bir dağılım söz konusudur. Bu durum Gürcistan iç pazarında Türkiye'ye duyulan ihtiyacın yada Türkiye'nin Gürcistan iç pazarını karşılama oranının da bir göstergesi olarak sayılabilir.

Tablo 4.6: Türkiye'nin Gürcistan'a İhracatında Başlıca Ürünler ve İhracat Miktarları

Ürünler	2009 (Dolar)	2010 (Dolar)	Değişim (%)
Plastikten Mamuller	52.038.724	69.131.659	32,85
Metallerden Nihai Ürünler	53.736.756	66.468.287	23,69
Demir ve Çelik	54.207.895	58.562.106	8,03
Elektrikli Makine ve Cihazlar	33.731.599	56.884.202	68,64
Metal Dışı Mineral Mamulleri	57.635.787	56.387.381	-2,17
Çeşitli Mamul Eşya	111.557.778	41.441.796	-62,85
Kağıt-Karton ve Kağıt, Karton Esaslı Mamuller	32.756.993	37.940.335	15,82
Mantar ve Ağaç Mamulleri	29.479.954	32.416.069	9,96
Değişik Sanayi Kollarında Kullanılan Makine ve Cihazlar	23.357.074	31.589.696	32,25
Tekstil Elyafı ve Mamulleri	23.981.145	30.064.653	25,37
Liste Toplamı	472.483.705	480.886.184	1,77

Kaynak: T.C. Başbakanlık DTM Resmi Web Sayfası, **İkili ve Çok Taraflı İlişkiler: Gürcistan,** <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=117&icerikID=217&dil=TR>, (18.02.2011)

İki ülke bölgede yürütülen projelerde önemli bir yere sahiptir. BTC hattı ve Şahdeniz doğal gaz projelerini tamamlanmasının ardından 2007 yılında yapımına başlanan Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu projesinin de önemli bir kısmı bitirilmiştir. Bu projenin tamamlanmasıyla da gerek iki ülke arasındaki taşımacılık bağlantılı ekonomik ilişkiler gerekse de uluslararası taşımacılıktan elde edilecek gelirler ekonomiler için önemli bir gelir kaynağı yaratacaktır.

2010 yılı itibariyle Türk müteahhitlerinin Gürcistan'da gerçekleştirdikleri 80 projenin toplam değeri 1 milyar doları aşmıştır ki bu da ekonomik ilişkiler açısından büyük önem taşımaktadır.³⁷³ İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin yeterince geliştirilememesi başlıca iki nedene bağlanabilir. İki ülkeyi birbirine bağlayan altyapıdaki eksiklikler, gelişmemiş bankacılık ilişkileri ve mevzuat boşlukları bunlardan ilkidir. Bununla birlikte, Gürcistan'da alım gücünün düşük olması, bu pazarda daha çok ucuz Türk tüketim mamullerine talebi arttırmaktadır. İki ülke arasında devam eden KEK toplantıları da ekonomik ilişkileri ele almakta ve iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere yasal düzenlemeler getirmeye çalışmaktadır. Bu toplantılardan IV. Karma Ekonomik komisyon Toplantısı 13-14 Eylül 2005 tarihinde Tiflis'te gerçekleştirilmiştir. 2009 yılı itibariyle Gürcistan'da bireysel yada firma olarak 300'ün üzerinde Türk girişimcisi olduğu tahmin edilmiştir.³⁷⁴ İki ülke arasında 1999'da kurulmuş birde Gürcü-Türk İşadamları Derneği bulunmaktadır. Gürcistan'daki işadamlarının yaşadıkları çeşitli sıkıntılar olmakla birlikte, önemli

³⁷³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Türkiye-Gürcistan Ekonomik İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>, (08.02.2011).

³⁷⁴ DEİK, Gürcistan Ülke Bülteni 2009, http://www.deik.org.tr/pages/TR/DEIK_Bulten.aspx, (09.05.2011)

sıkıntılarında birini bölgede fidye amacıyla kaçırma olaylarının ve illegal örgütlenmelerin işadamları üzerindeki etkilerinin fazla olması oluşturmaktadır.³⁷⁵

İki ülke ticaretini arttırmak için Türk-Gürcü Konseyi'nin Mart 2009'da hazırladığı bilgi notunda, Çıldır-Aktaş Sınır Kapısı'nın açılması ile Türkiye'den Gürcistan'a yönelik taşımacılıkla Sarp sınır kapısının yoğunluğu azalacağı ve Türkiye'den Azerbaycan'a ulaşımın 140 km kısılacığı belirtilmiştir. Bununla birlikte iki ülke arasında ortak projelerin artırılması ve karşılıklı ekonomik bağların güçlendirilmesi de gerekmektedir. Bu amaçla orta yürütülebilecek çeşitli projelerde bulunmaktadır. Tarım sektörünün gelişmiş olduğu Gürcistan'da tarım ürünlerinin işlenmesi, paketlenmesi ve ihracatında Türkiye ile işbirliği mümkündür. Özellikle sınır bölgeleri arasında işbirliğinin teşvik edilmesi ve tamamlayıcı tarımsal politikaların izlenmesi faydalı görülmektedir. Yine tekstil sanayi, Gürcistan kaynak sularının değerlendirilmesi ve ayrıca üçüncü ülkelerle üçlü işbirliği modelleri geliştirilebilmelidir. Özellikle yeni ve ileri teknoloji transferleri ve büyük finansman kaynakları gerektiren projelerde bu tür bir iş birliği düşünülebilir. Bu tür projeler arasında hidroelektrik santrallerinin inşaatı, petrol çıkarımı, gaz türbin ve termik santrallerin inşaatı gibi projeler yer almaktadır.³⁷⁶

İki ülke arasındaki ilişkilerde denizcilik faaliyetleri de önemli bir yer tutmaktadır. Denizcilik faaliyetleri 1995 tarihinde yürürlüğe giren "Denizcilik Anlaşması" ile temellendirilmiştir. Bu anlaşma ile taraflar denizcilik ilişkilerini geliştirmeyi, denizcilikte güvenliğin sağlanmasını, KEİ paralelinde iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişimine genel olarak katkıda bulunmayı, gemi yapımı ve onarımı alanlarında işbirliğini amaçlamaktadır.³⁷⁷ Denizcilik faaliyetleri çerçevesinde Poti, Batum ve Sukhumi limanları, Gürcistan'ın yanı sıra, transit olarak Ermenistan, Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin de dışı açılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Batum limanının işletilmesi ise 49 yıllığına Türk bir firma tarafından alınmıştır³⁷⁸

Türkiye'nin Bölgeye yönelik ilişkilerinde önemli bir faktör olan TİKA, Gürcistan'a yönelikte çeşitli faaliyetler yürütmektedir. Bu bağlamda TİKA'nın 2009 yılı faaliyet raporuna göre Gürcistan, TİKA kaynaklarından % 3.76 ile en çok yararlanan 5. ülke olmuştur. TİKA'nın 2009 yılında bölgede yürüttüğü proje ve

³⁷⁵ Milliyet, Fidyeye İçin Kaçırma Bitti, 22.05.2004, s.9.

³⁷⁶ DEİK, Gürcistan Ülke Bülteni 2009, http://www.deik.org.tr/pages/TR/DEIK_Bulten.aspx, (09.05.2011)

³⁷⁷ Resmi Gazete, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Gürcistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Denizcilik Anlaşması, 30.05.1995, Sayı:22298.

³⁷⁸ Demirağ, "Türkiye-Gürcistan İlişkileri", s.291-292.

faaliyetlere bakıldığında ise bölgede faaliyetine ayrılan en büyük kaynağın % 82.40 ile barınma ve konut ihtiyacına yönelik olduğu görülmektedir. Ardından ise eğitim ve sağlık alanında yapılan yardımlar gelmektedir. 2008’de yaşanan savaşın ardından bir çok yerleşim yerinin tahrip olması bölgede önemli bir konut sorununu da beraberinde getirmişti. Bu bağlamda Türkiye’de TİKA aracılığı ile Gürcistan’da 100 adet kalıcı tip göçmen konutu ve altyapısı inşasını tamamlayarak Kasım 2009’da teslim etmiştir.³⁷⁹

4.3. Bölgesel Sorunlar Işığında Türkiye’nin Siyasi Ve Ekonomik Çıkarları

4.3.1. Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan Üçgeni ve Çıkmazlar

Güney Kafkasya Bölgesi’nin stratejik öneminin arttığı son dönemlerde bu üçlü arasındaki ilişkilerde giderek önem kazanmaya başlamıştır. Güney Kafkasya’daki siyasi ve ekonomik durum sadece bölge ülkelerini değil bir çok uluslararası gücü de ilgilendirmektedir. Bunlardan biri olan Avrupa Birliği, bölgeden geçen petrol ve doğal gaz boru hatlarının güvenilirliği ve maliyeti açısından bölgesel ilişkilere ve dolayısıyla da Türkiye-Azerbaycan Ermenistan üçlüsünün ilişkilerine önem vermektedir.

Güney Kafkasya’da istikrar ve barış ortamının uzun süreli kurulabilmesi açısından önem taşıyan bu üçlünün ilişkilerinin günümüz itibariyle bir çıkmaz içerisinde olduğu söylenebilir. Sorunlar ağırlıklı olarak Dağlık Karabağ etrafında toplanmakla birlikte, sözde soykırım kaynaklı olarak da Türk-Ermeni gerginlikleri de yaşanmaktadır. Bu aşamada Türkiye ve Azerbaycan arasında süregelen tarihi, kültürel, dilsel ve dinsel bağlar, Dağlık Karabağ konusunda çok hassas olan Azeri halkının olası bir Türk-Ermeni ilişkisinde büyük tepkiler vermesine neden olmaktadır. Azerbaycan’ın bağımsızlığından beri Türkiye ile olan ilişkiler, Haydar Aliyev’in söylemi olan “ Tek Millet İki Devlet” sözüne paralel bir şekilde sürdürülmeye çalışılmakta reel gerçekliklere de dayalı bir ilişki kurulamamaktadır. Türkiye’nin Karabağ savaşında Azerbaycan tarafını desteklemesi ve sınırlarını bu sebep doğrultusunda Ermenistan’a kapatması, bunun açık bir göstergesi olarak sayılabilir. Azerbaycan-Ermenistan arasında genellikle uluslararası platformlarda sürdürülmeye çalışılan görüşmeler dışında yapıcı bir adım sergilenmemektedir.

³⁷⁹ TİKA, **Faaliyet Raporu 2009**, s. 16; 112-115.

Türkiye-Ermenistan arasında atılmaya çalışılan adımlar ise Azeri toplumundan gelen tepkiler neticesinde yeteri kadar büyük olamamaktadır.

Karabağ'ın işgali ile başlayan süreçte en çok etkilenen ülke, gerek bölgedeki projelerden yararlanılamaması gerekse bölgede ekonomik ve siyasi bir dışlanmaya varan sorunlarla boğuşan Ermenistan olmuştur. Ermenistan'ın bu süreçte geri adım atmaması yada yapıcı bir tavır sergilememesi durumunda Türkiye ile arasındaki sınırın açılması da Azerbaycan-Türkiye ilişkileri'nin zarar görmesi dolayısıyla zor görünmektedir. Nitekim Türkiye-Ermenistan arasında imzalanan protokol anlaşması ve *futbol diplomasisi adı verilen* ilişkiler ile birlikte sınır kapılarının açılması ihtimali doğmuş ve bu ihtimal Azerbaycan tarafında büyük tepkilerle karşılanmıştır. Azerbaycan ile Türkiye arasında krize neden olan Türkiye-Ermenistan yaklaşması, gelen tekiler neticesinde yine somut bir adım atılmadan kalmıştır. Tepkiler doğrultusunda Türkiye Başbakanı Erdoğan tarafında yapılan açıklamada “*Biz Azerbaycan-Ermenistan arasında mutabakat sağlanmadığı sürece Dağlık Karabağ konusunda Türkiye-Ermenistan olarak nihai bir sözleşmeyi imzalamayız. Altyapı çalışmalarını yaparız, ön çalışmaları yaparız ama bu kesinlikle Azerbaycan Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun çözümüne bağlıdır*” demiştir.³⁸⁰ Türkiye'nin bu tutumunda Azerbaycan ile süregelen dostluk olduğu kadar kurulan ekonomik ilişkilerin ve enerji güvenliğinin zedelenmemesi kaygısının da yattığı söylenebilir. Yapılan açıklamaların ardından kriz süreci bir yumuşama dönemine girmiş olsa da yaşanan bu gelişmeler, Azerbaycan ve Türkiye arasında güvensizlik ve iletişim kopukluğu olduğunu da ortaya çıkarmıştır.³⁸¹

Dağlık Karabağ sorunu görüldüğü üzere Azerbaycan-Ermenistan arasında savaşa kadar varan ekonomik ve siyasal sorunlara neden olmuşken, aynı sorun Türkiye-Ermenistan arasında da ilişkilerin kesilmesine ve Güney Kafkasya Bölgesi ile birlikte Türkiye'nin politik ve ekonomik çıkarlarının zedelenmesine neden olmuştur. İlişkilerin geliştirilmesi yönündeki en büyük engel olan Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan ve Ermenistan yöneticilerinin her ikisinin de Karabağ sorunu konusunda iç politik dengeler açısından baskı altında olmalarıyla da ilişkilidir. Ayrıca Ermenistan'da önde gelen yöneticilerden gerek Koçaryan gerekse de

³⁸⁰ TRT, <http://www.trt.net.tr/Haber/HaberDetay.aspx?HaberKodu=c01cffb1-1b0d-4eb2-90ac-1e8027c1d5b6>, (22.04.2011).

³⁸¹ Zaur Şiriyev, Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kırılma Noktası: Ermenistan Sınırı, USAK Stratejik Gündem, 24.04.2009, <http://www.usakgundem.com/yorum/228/t%C3%BCrkiye-azerbaycan-%C4%B0li%C5%9Fkilerinde-k%C4%B1r%C4%B1lma-noktas%C4%B1-ermenistan-s%C4%B1n%C4%B1r%C4%B1-.html>, (13.02.2011)

Sarkisyan'ın Karabağ Ermenisi olması, bu kişilerin soruna yalnızca ulusal çıkarlar açısından değil, siyasal açıdan destek buldukları bölgesel grupların desteğini kaybetmemek açısından da yaklaşımlarına neden olmaktadır.³⁸²

Ermenistan ile Azerbaycan ve Türkiye arasındaki sorunların tek kaynağı Dağlık Karabağ değildir. Bunun dışında, Türkiye-Ermenistan arasında ilişkilere etki eden başkaca siyasal ağırlıklı sorunlarda vardır. Sözde soykırım konusu ve Ermenistan'ın soykırım iddialarını uluslararası alanda sürekli gündemde tutmaya çalışması, Ermenistan'ın Türkiye sınırı konusundaki çelişkileri -ki bu çelişkiler imzalanan protokollere de yansımış ve sınırların teyit edilmesi istenmiştir-, Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinde geçen Batı Ermenistan ifadesi, Ağrı Dağı'nın sembol olarak kullanılması gibi iki ülke arasında süregelen çeşitli siyasal sorunlarda mevcuttur.³⁸³

Sayılan bütün siyasal sorunlar, ilişkileri sürekli bir çıkmaza sokmaktadır. Türkiye her ne kadar Ermenistan ile ilişkilerini bölgesel stratejiler gereği sürekli bir adım öteye taşımak istese de özellikle Azerbaycan'dan gelen tepkiler neticesinde gerek ekonomik çekinceler gerekse de toplumsal çekincelerle gerekli somut adımlar atılamamaktadır. Aslında aynı durum Ermenistan tarafı içinde geçerlidir. Ermenistan'daki dış siyasete etkisinin bilindiği diaspora, imzalanan protokollere sert tepkiler vermiştir. İsveç'teki Ermeni Federasyonu Başkanı Avadiyan kendilerinin bu olay karşısında atacağı ilk adımın “ Ermenistan'ı finanse etmeyi durdurmak” olacağını açıklamıştır. Diasporanın bu tutumu, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine karşı siyasi, ekonomik, diplomatik ve entelektüel gücünü her zaman kullanacağını göstermiştir.³⁸⁴ İki ülke tarafında da ilişkilerin düzeltilmesi adına atılan her adım büyük tepkilerle karşılaşmakta ve bir döngü içerisinde ilişkilerin çıkmaza girmesine neden olmaktadır. Türkiye için bir değerlendirme yapıldığında, Ermenistan'la ilişkileri geliştirmek adına Azerbaycan gibi bölgede stratejik önemi en üst seviyede olan ayrıca ekonomik bağların, diğer Güney Kafkasya ülkelerine göre çok daha güçlü olduğu bir ülkeyle, ilişkilerin bozulmasını göze almak çok gerçekçi bir tutum olmayacaktır. Ancak ilişkilerin bir şekilde ileriye taşınması, hem bölge istikrarı ve barışı için hem de bölgenin ekonomik potansiyelinin daha iyi

³⁸² Alkan, **Azerbaycan Paradoksu: Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası**, s.132.

³⁸³ Kamer Kasım, Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan Üçgeni, USAK, 27.04.2009, <http://www.usakgundem.com/yazar/1169/t%C3%BCrkiye-azerbaycan-ermenistan-%C3%BC%C3%A7geni.html>, (21.02.2011).

³⁸⁴ İhsan Bal, Zürih'te protokol Ermeni Diasporası'nda Öfke, USAK, 14.10.2009, <http://www.usakgundem.com/yazar/1276/z%C3%BCrih%E2%80%99te-protokol-ermenii-diasporas%C4%B1%E2%80%99nda-%C3%B6fke.html>, (21.02.2011)

değerlendirilmesi bakımından önem taşıdığı gibi dolaylı ve doğrudan Türkiye için de ekonomik ve politik menfaatler ortaya koyacağı bir gerçektir. Bu bağlamda ilişkilerin düzelebilmesi için ilk şartlardan birinin, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki problemin ortadan kaldırılması gerekliliği olduğu ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin yapması gereken, Azerbaycan-Ermenistan gerginliğinin çözümü için arabuluculuk vazifesini daha aktif bir şekilde üstlenerek, uluslararası platformlarda çeşitli çözümlerin geliştirilmesine ön ayak olmaktır.³⁸⁵ Yaşanan krizin gösterdiği en önemli belirti, Türkiye'nin Karabağ konusundaki tutumunun Azerbaycan'da ne gibi bir etki yaratacağı konusu olmuştur. “Bir millet iki devlet” sözü iki ülke ilişkilerinin, gerçekçilikten daha çok duygusal temelli bir yapıda seyrettiğini de göstermiştir. Bu doğrultuda iki ülke arasındaki, iki devlet bir millet algılamasına farklı bir boyut kazandırmak için, ilişkilerde karşılıklı güvenin de sağlandığı iyi bir planlama çerçevesinde Stratejik Ortaklığın kurulması gerekmektedir.³⁸⁶

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ sorununun aşılması durumunda, Türkiye'nin Ermenistan ile problemlerinde bir düzelmeye beklenebilir. Bu durumda bölgedeki ülkeler birbirleriyle daha sıkı ilişkiler kurmaya başlayacak ve bölgesel olarak bir kalkınmadan bahsedilebilecektir. Bu üçlü arasındaki ilişkilere Gürcistan da eklendiğinde, bölgenin güvenlikten enerji konusuna önem arz eden stratejik yapısı daha da artacaktır.

4.3.2. Bölgesel Sorunlar, Çözüm Arayışları ve Türkiye'nin Çıkarları

Güney Kafkasya Bölgesi, içinde barındırdığı siyasi sorunlar ile ekonomik potansiyelini tam olarak yansıtamamaktadır. Ülke bazında yaşanan ekonomik kayıplar ise siyasi anlaşmazlıklar ile önemli boyutlara çıkmaktadır. Bu bağlamda Ermenistan, bölgenin en çok ekonomik kayba uğrayan ülkesi olmuştur. Bu kaybın başlıca nedeni, Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilere etki eden Dağlık Karabağ sorunudur. Bunun dışında, Türkiye-Ermenistan arasında uluslararası platformlara da sık sık taşınmaya çalışılan “sözde soykırım” meselesi ikili ilişkilerden kaynaklı ekonomik kayıplarda ayrı bir yer edinmektedir. Ayrıca, Gürcistan-Ermenistan arasında yaşanan Karabağ benzeri Cevaheti sorunu, Gürcistan'ın iç siyasete yön veren Güney Osetya, Abhazya ve Acararistan sorunları

³⁸⁵ Demirci, “Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri”,s.224-225.

³⁸⁶ Bülent Aras, “Azerbaycan İle Yeniden”, **Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı**, 01.07.2009, <http://www.setav.org/public/HaberDetay.aspx?Dil=tr&hid=9361&q=azerbaycan-ile-yeniden>, (21.02.2011)

bölgede belli başlı, ikili ilişkilere, bölgesel istikrar ve barışın sağlanmasına engel teşkil eden diğer sorunlardandır.

Bölgedeki siyasal ilişkilerin bozukluğu ekonomik ve ticari ilişkilere de doğrudan yansımaktadır. Türkiye- Ermenistan arasındaki sınır kapılarının kapalı olması, iki ülke ticareti önünde büyük engeller yaratmaktadır. Her ne kadar çevre ülkeler üzerinden ticaret yapılsa da bu çok sınırlı olmaktadır. Azerbaycan-Ermenistan arasında ateşkesle sona eren savaş halinden kaynaklı durum ise iki ülke arasında uluslararası platformlar hariç siyasi ilişkileri durdurmuştur. Bu şartlar altında zaten ekonomik bir ilişki kurulması çok zor görünmektedir. Bölgedeki bu sorunlar Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan arasındaki ilişkilerin artması sonucunu doğurmuş ve bölgesel ilişkiler bu üçlü doğrultusunda sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda bölge ülkeleri ile ilişkilerin en zayıf olduğu ülke olarak Ermenistan ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4.7’de Güney Kafkasya ülkeleri ve Türkiye arasındaki ithalat ve ihracat oranları Birleşmiş Milletler istatistiklerine dayanılarak verilmiştir. Topladaki veriler incelendiğinde Türkiye’nin bölge ülkeleri ile olan ticaret potansiyelinin, bölge ülkelerinin birbirleri ile olan ticaret potansiyellerinden çok daha fazla olduğu görülmektedir. 2004-2007 yılları için yapılan bu değerlendirmede Türkiye’nin bölge ülkeleri ile ticaret potansiyelinin beş yıllık toplamı 6,5 milyar dolar civarındayken, Azerbaycan’ın bölge ülkeleri ve Türkiye ile olan ticaret hacminin beş yıllık toplamı 5 milyar dolar civarındadır.

Tablo 4.7’de Güney Kafkasya ülkeleri ve Türkiye arasındaki ithalat ve ihracat oranları Birleşmiş Milletler istatistiklerine dayanılarak verilmiştir. Topladaki veriler incelendiğinde Türkiye’nin bölge ülkeleri ile olan ticaret potansiyelinin, bölge ülkelerinin birbirleri ile olan ticaret potansiyellerinden çok daha fazla olduğu görülmektedir. 2004-2007 yılları için yapılan bu değerlendirmede Türkiye’nin bölge ülkeleri ile ticaret potansiyelinin beş yıllık toplamı 6,5 milyar dolar civarındayken, Azerbaycan’ın bölge ülkeleri ve Türkiye ile olan ticaret hacminin beş yıllık toplamı 5 milyar dolar civarındadır.

Tablo 4.7: Güney Kafkasya ve Türkiye İthalat-İhracat Göstergeleri, 2004- 2007 (Milyon \$)

		<i>TÜRKİYE</i>		<i>AZERBAYCAN</i>		<i>ERMENİSTAN</i>		<i>GÜRCİSTAN</i>	
		M	X	M	X	M	X	M	X
<i>TÜRKİYE</i>	2003			195.1	107.0	33.3	-	112.1	82.5
	2004			225.0	182.6	37.6	-	202.2	118.7
	2005			313.0	276.0	53.1	-	283	121.8
	2006			385.0	388.1	93.8	-	522.6	124.9
	2007			624.7	1056.3	130.4	-	727.9	171.8
<i>AZERBAYCAN</i>	2003	107.0	195.1			-	-	93.8	16.6
	2004	182.6	225.0			-	-	157.7	25.3
	2005	276.0	313.0			-	-	233.4	83.4
	2006	388.1	385.0			-	-	318.5	92.2
	2007	1056.3	624.7			-	-	382.4	137.5
<i>ERMENİSTAN</i>	2003	-	33.3	-	-			11.2	30.7
	2004	-	37.6	-	-			25.4	54.5
	2005	-	53.1	-	-			39.3	39.9
	2006	-	93.8	-	-			40.2	73.6
	2007	-	130.4	-	-			59.6	110.8
<i>GÜRCİSTAN</i>	2003	82.5	112.1	10.2	111.5	22.8	12.3		
	2004	118.7	202.2	14.5	188.9	41.3	25.2		
	2005	121.8	283	45.5	208.4	39.3	34.1		
	2006	124.9	522.6	49.2	285.3	34.7	47.5		
	2007	171.8	727.9	62.9	343.8	42.0	69.1		
<i>TOPLAM</i>		2629.7	3938.8	1925.1	3147.7	528.3	188.2	3209.3	1284.2

Kaynak: <http://comtrade.un.org/pb/CountryPages.aspx?y=2007> (13.04.2011)

Azerbaycan ve Türkiye'nin ardından Gürcistan ise 4.5 milyar dolarlık bir ticaret hacmine sahip olduğu görülmektedir. Bölge içi ticarete bakıldığında ise; Gürcistan'ın ülkelerin tamamıyla ekonomik ilişkiler kuran tek ülke olduğu görülmektedir. Ancak buna rağmen Gürcistan'ın beş yıllık bölge içi ticaret hacminin toplamı ancak 2 milyar dolar seviyesindedir. Azerbaycan ise bölge içerisinde sadece Gürcistan ile ticari ilişkiler geliştirirken bu ilişkinin beş yıllık ticari hacmi ise ancak 1.5 milyar dolar seviyesinde olmuştur. Ermenistan'da yine bölge içinde sadece Gürcistan ile ticari ilişkiler içerisindedir. Bu ilişkinin beş yıllık ticaret hacmi ise 500 milyon dolar seviyesindedir. Görüldüğü üzere bölge içi ticaret hacmi, siyasal sorunların da etkisi ile oldukça düşüktür. Türkiye'nin de yer aldığı bir denklemin kurulabilmesi içinse siyasal sorunların çözüme kavuşturulması önemli bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Bölgedeki sorunların başını çeken Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeden önce varolan bir konuydu. İki ülke

arasında ateşkes ile sonuçlanan savaşın ardından çözüm için AGİK çerçevesinde Türkiye'nin de içinde bulunduğu 11 üyeli bir "Minsk Grubu" oluşturuldu. Bu grubun Roma'da yaptığı toplantıda üç aşamalı bir barış planı hazırlandı. "Siyasi Deklarasyon", "Uygulama Takvimi", "Gözlemcilerin Görev Talimatı" başlıklı üç belgeden oluşan bu plan; Azerbaycan ile Ermenistan arasında sürekli bir ateşkesin sağlanması, Ermeni kuvvetlerin Dağlık Karabağ'dan çekilmesi, Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargonun kaldırılması ve AGİK gözlemcilerinin bölgeye yerleştirilmesi gibi önlemlerin bir takvim uyarınca uygulanması öngörülmekteydi.³⁸⁷ Ancak Minsk Grubu bugüne kadar tarafların üzerinde anlaşığı bir çözüm önerisi getirememiştir.

Uluslararası platformlarda bir çok kere Azerbaycan ve Ermenistan bir araya getirilmeye çalışılarak sorunu çözümü için adımlar atılmaya çalışılmıştır. Bunlardan biri de 10 Şubat 2006'da Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin Fransa'da Karabağ sorunu için bir araya gelmeleriyle olmuştur. Görüşmeler iki aşamalı bir çözüm süreci üzerinde yoğunlaşıyordu. Buna göre ilk olarak Ermeniler Karabağ etrafında işgal edilmiş beş bölgeden çekilecek ve onların yerine bölgeye barış gücü yerleştirilecekti. Çözümün ikinci aşamasında ise Dağlık Karabağ'da yapılacak bir referandum ile bölgenin siyasi statüsü belirlenecekti. Ancak taraflar arasında bir görüş birliği yine sağlanamadı.³⁸⁸

Ermenistan-Azerbaycan arasındaki bu sorun, Türkiye'yi de önemli oranda etkilemektedir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerine de yansıyan Karabağ sorunu ile iki ülke arasındaki sınırlar kapatılmıştır. Ancak sınırın kapatılması sadece bu sebeple değil, Ermenistan'ın bağımsızlığın ardından Türkiye ile sınırını çizen uluslararası anlaşmaları tanımaya yanaşmaması, hatta kurucu belgelerinde Türkiye'den toprak talep eden atıflarda bulunulması ve "sözde soykırım" iddiaları Türkiye'nin Ermenistan sınırını kapatarak ilişkilerini askıya alması da etkili olmuştur.³⁸⁹ Her ne kadar Azerbaycan-Ermenistan arasındaki ilişkilerde bir yumuşama yaşanmasa da, Türkiye-Ermenistan arasında son yıllarda önemli adımlar atılmıştır. 2009 yılında iki ülke dışişleri bakanları tarafından imzalanan Protokollerle, iki ülke arasındaki diyalogun başlatılması hedeflenmiştir. İki ülke arasındaki sorunların çözümü için önemli bir adım olan Protokollerde Türkiye'nin iki temel beklentisi "diplomatik bir

³⁸⁷ Mediha Akarslan, **Değişen Dünya Dengeleri Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri**, Bursa, Ezgi Kitapevi Yayınları, 1994, s.99.

³⁸⁸ Alkan, **Azerbaycan Paradoksu: Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası**, s.133.

³⁸⁹ C.Cem Oğuz, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Ermenistan Faktörü**, Ankara, YT yayınları, 2010, s.79-80.

dille” karşılanmıştı. Ermenistan iki ülke arasındaki mevcut sınırı uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle kabul etmiş ve Türkiye Başbakan’ının da ortaya attığı iki ülke arasındaki tarihi meselelerin bir tarih komisyonu tarafından incelenmesi görüşüne paralel olarak “İki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde tarihsel boyuta ilişkin bir diyalogun uygulamaya konulması” ve buna bağlı olarak Türk Ermeni ve uluslararası uzmanların da yer alacağı bir alt komisyonun kurulması kararı alınmıştı.³⁹⁰ Protokollerde imza altına alınan kararlar ile iki ülke arasındaki diyalog tekrar kurulabilecek ve böylece çözüme ilişkin yapıcı bir adım atılabilecekti. Ancak gerek iki ülke kamuoyundan gerekse de Azerbaycan’dan gelen yoğun tepkiler protokollerin parlamentolarca onaylanmadan askıya alınması sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda Karabağ sorunun yine üç ülkenin ilişkilerine de oldukça zarar verdiği görülmektedir. Sorunun tarihselliği ön planda olmakla birlikte çözüm için konunun mutlak suretle kararlılıkla üzerine gidilmelidir. Çözumsuzlük, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde son dönemde atılan en büyük adım olan protokollerin iki ülke parlamentolarının da onaylanması konusunu da sıkıntıya sokmaktadır. Bu konuda Türkiye, işgalin sona erdirilmesi şartını ön koşul olarak ortaya koymuştur. Bu bağlamda Ermeni birliklerinin, Karabağ’ın çevresindeki işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından çekilmesi ile protokollerin TBMM’de onaylanması sağlanabilir. Ancak burada öncelikli tartışma, protokollerin önce hangi meclis tarafından kabul edilecek olmasıdır. Sağlıklı bir zeminde yürümeyen bu tartışmada Ermenistan’ın öncelikli olarak TBMM’nin atacağı adımı beklemesi ilişkilerin normalleştirilmesine bir katkı sağlamayacaktır. Çünkü bu noktada Türkiye’de Ermenistan’ın Karabağ konusunda atacağı adımları izlemektedir.³⁹¹

Dağlık Karabağ sorunu bölge açısından önem arz etmekle birlikte Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşme sürecinde bu soruna odaklanılması da aslında başlı başına bir sorun oluşturabilmektedir. Karabağ sorunu Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan arasında sıkışıp kaldıkça çözümsüz bir süreç olacaktır. Konunun uluslararası sistem-devletler-toplumlar üçlemesinde çok boyutlu olarak ele alınması sürecin tıkanıklılığını giderebilir. Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Türkiye açısından

³⁹⁰ Oğuz, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Ermenistan Faktörü**, s.80.

³⁹¹ Mehmet Dikkaya, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Nereye Kadar?”, **USAK**, 07.12.2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1188>, (21.02.2011).

değerlendirildiğinde, benzer mesafeli durumların daha önce Yunanistan, Rusya, Bulgaristan, Suriye, Fransa ve İran gibi ülkelerle de farklı dönemlerde ve farklı nedenlerle ortaya çıktığı ve zamanla bu sorunların bir şekilde atlatılarak ekonomik ve siyasi ilişkilerin kurulduğu gözlemlenmiştir. Bu açıdan Ermenistan'la yaşanan sürecinde bir şekilde atlatılabileceği öngörülebilir.³⁹²

Ermenistan ve Gürcistan arasında da Dağlık Karabağ sorununa benzer Cavaheti Bölgesi ile ilgili sorunlar bulunmaktadır. Cavaheti sorununun kaynağı Rusların Güney Kafkasya'ya ilk yerleşmeye başladıkları döneme kadar gitmektedir. Rusların bu bölgede hakimiyet kurduğu dönemlerde bölgede önemli göç hareketleri de yaşanmaya başlamıştı. Kafkasya Müslümanları Osmanlı topraklarına göçerken, Osmanlı'da yaşayan Ermeniler de Kafkasya'ya göçmeye başladılar. Ancak çeşitli sebeplerle Ermeniler daha çok, bugünkü Gürcistan-Ermenistan sınırı boyunca Lori, Cavaheti yada Karabağ ve Zengezur gibi dağlık yörelere yerleşmeyi seçmiştir.³⁹³ Sovyet döneminin sonlarına doğru ise Perestroika politikaları ile Ermenistan'da ortaya çıkan irredentist istekler Cavaheti'de de kendisini göstermiş ve Ermenistan bu topraklar üzerinde hak iddia etmeye başlamıştı. Bu sorunun Dağlık Karabağ sorununa dönüşmemesinde Ermenistan'ın Gürcistan'a olan ihtiyacının etkili olduğu söylenebilir. Gürcistan ise bu konuda Abhazya ve Güney Osetya sorunlarında yaşadığı sıkıntıları tekrarlamamak için daha temkinli yaklaşmaktadır. Aynı zamanda Ermenistan'ın kendisine olan bağımlılığının da farkında olan Gürcistan, özerklik taleplerini kabul etmemekle birlikte bölge üzerinde sınırlı bir denetime sahiptir.³⁹⁴

Gürcistan içindeki sorunların bir diğeri de Abhazya'dır. Gürcistan'ın daha bağımsızlığını kazanmadan önce çatışmalarla ortaya çıkan Abhazya sorunun kökeni daha eskilere uzanmaktadır. Rusya'nın 1864'te Abhazya'yı işgal etmesiyle Abhazların Osmanlı topraklarına göç ettirilmesi ve ardından Göz ettirilmek zorunda bırakılan Abhazların yerleşim yerlerine Gürcü, Rus, Ermeni ve Rumlar yerleştirilmiştir. Daha sonra ise Bolşevik Devrimi'nin ardından Gürcüler ve Abhazlar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Ardından Sovyet çatısı altında aynı statüde Birlik Cumhuriyetlerinden olan Gürcü ve Abhazlar , Sovyetlerin dağılmasının ardından çatışmalara tekrar başlamış ve günümüze kadar uzanan bir sorunun temelini

³⁹² Mehmet Dikkaya, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Nereye Kadar?", **USA**K, 07.12.2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1188>, (21.02.2011).

³⁹³ Ağacan, **Cavaheti Sorunu-Gürcistan Ermenilerinin Artan Özerklik Talepleri**, <http://www.turksam.org/tr/a32.html>, (11.02.2011)

³⁹⁴ Ağacan, **Cavaheti Sorunu-Gürcistan Ermenilerinin Artan Özerklik Talepleri**, <http://www.turksam.org/tr/a32.html>, (11.02.2011)

oluşturmuştur.³⁹⁵ Abhazyaya sorunu ile Türkiye’de yakından ilgilenmekle birlikte bu konuda da Gürcistan’ın toprak bütünlüğünden yana tavır sergilemekte olduğu bilinmektedir. Türkiye’nin Abhazyaya’ya olan ilgisi, göçün ardından Abhaz nüfusunun önemli bir kısmının bugünkü Türkiye topraklarına gelmiş olması ve Türklerle aralarında kurdukları kültürel ve dini bağlarla ilişkilendirilebilir. Bu bağlamda Türkiye Abhazlara önem vermekte ve ilişkiler arttırılmaya çalışılmaktadır. Ancak, Abhazyaya konusunda çok fazla adım atmayan Gürcistan, Türk-Gürcü stratejik ilişkilerine rağmen Abhazyaya’ya giden Türk gemilerine uluslararası sularda el koymaktadır. Abhazlar’ın Trabzon-Sohum gemi seferleri ve İstanbul-Bubuşera uçuşlarının başlatılmasına yönelik talepleri ise Gürcistan tarafından kabul edilmemektedir.³⁹⁶

Abhazyaya’nın dışında yine Gürcistan’da bölgeyi ve ikili ilişkileri ilgilendiren Acaristan, Ahıska ve Güney Osetya sorunları önemli yer teşkil etmektedir. Acara’da önemli oranda bir Müslüman nüfus mevcuttur. Batum merkezde Müslüman nüfusun az olmasına karşılık, köy ve kasabalarda kendilerini “ Müslüman Gürcü” veya “Acaralı Müslüman” olarak tanımlayan ve çoğunlukla Türkçe bilen bir nüfus barınmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’yi de ilgilendiren Acaristan konusunda, 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması Türkiye açısından büyük önem taşımaktadır. Bu anlaşma ile Gürcistan’a devredilen bölgede Türkiye garantörlük elde etmiştir.³⁹⁷

Gürcistan iç siyasetinde bir diğer sorun olarak Güney Osetya’ya bakıldığında, Gürcistan için çok büyük bir sorun teşkil ettiği görülmektedir. 2000’li yılların başında artan Oset-Gürcü gerginliği 6 Ağustos 2008’de Güney Osetya yakınlarındaki Gürcü köylerinden Oset yerleşim birimlerine top ateşi yapılması ve ardından Gürcülerin Şinvali’ye saldırıları sonucu çatışmalar şiddetlenmiş ve 8 Ağustos 2008 tarihinde Kuzet Osetya’yı Güney Osetya’ya bağlayan yoldan Rus güçlerinin Güney Osetya’ya girmesi üzerine Rusya ile Gürcistan arasında çatışmalar başlamış³⁹⁸ ve Rusya Güney Osetya’nın bağımsızlığını tanımıştı.

Gürcistan son yıllarda yaşadığı etnik problemler neticesinde, Rusya’nın desteklediği Osetlerle yaşadığı iç savaşı kaybetmiş, halkının önemli bir bölümü Müslüman olan ve merkezi yönetime uzunca süre direnen Acaristan’a egemen olmakla beraber ciddi sorunlar yaşamıştır, Ahıska bölgesinde ise 1944’te Türklerin

³⁹⁵ Kamer Kasım, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, s.65-66.

³⁹⁶ Fehmi Taştekin, Batum’a İstanbul Rolü, Radikal, 14.02.2011, <http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=RadikalYazar&ArticleID=1039940&Yazar=FEH%20DM%20TA%20DETEK%20DDN&Date=14.02.2011&CategoryID=100>, (15.03.2011)

³⁹⁷ Mert, **Türkiye’nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, s.58.

³⁹⁸ Kasım, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, s.72.

sürgüne gönderilmesinin ardından bölgeye yerleştirilen Ermenilerle çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Gürcistan'daki etnik unsurlar üzerinden Rusya ve ABD önemli bir güç mücadelesi içine girmiştir. Rusya bu bağlamda, Gürcistan'daki Abhaz, Oset ve Ermenileri desteklemektedir.. Batı ise bu konuda Türkiye ile birlikte Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü savunmaktadır.³⁹⁹ Bu çerçevede Gürcistan'ın iç siyaset dengeleri değerlendirildiğinde gelecek yıllar için etnik sorunları istikrar ve barış çerçevesinde en aza indirgenmesi gerekmektedir. Bu aynı zamanda Güney Kafkasya bölgesi için de önem taşıyan bir durumdur.

Türkiye Güney Kafkasya'daki bu sorunlar ışığında bölgede aktif bir siyaset izlemeye çalışmakta ve politik-ekonomik çıkarlarını en üst düzeye çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu süreçte sadece Türkiye için değil Avrupa Birliği ve ABD içinde büyük önem arz eden Güney Kafkasya konusunda Türkiye stratejik bir konumda bulunmaktadır. Ancak Ermenistan sorunu, bölgede istikrar, barış ve işbirliği ortamının kurulmasını isteyen Türkiye için önemli bir mesele olarak karşısına çıkmaktadır. Ermenistan politikalarının Azerbaycan ve Türkiye üzerinde yarattığı olumsuz etkiler, Ermenistan'ın bu iki ülke ile ilişkilerinden doğacak önemli ekonomik ve siyasi kayıplar yaşamasına da neden olmaktadır. Türkiye, Ermenistan sınırını 1993'ten beri kapalı tutmaktadır. Bu ise Azerbaycan ile ticari ilişkilerin Gürcistan üzerinden yürütülmesi sonucunu doğurmuştur. Ayrıca Azerbaycan enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden batıya aktarımı konusunda geçiş ülkesi olarak Ermenistan yerine Gürcistan önemli bir alternatif olmuştur. Bu bağlamda Ermenistan ile ilişkiler dışında, diğer üç ülkenin sınırları ve politika uygulamaları üzerinde önemli bir anlaşmazlık bulunmadığı ve sağlıklı ekonomik ilişkilerin kurulduğu görülmektedir. Konjonktürün bu şekilde sürmesi ise Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan üçgeninde bölgesel işbirliğine yönelik projelerin artacağı sinyali vermektedir.⁴⁰⁰

Bu bağlamda, Türkiye-Ermenistan ve Ermenistan-Azerbaycan arasındaki sorunların bölgede Gürcistan için önemli fırsatlar doğurduğu görülmektedir. Bölgesel projelerde özellikle Azerbaycan'ın istekleri doğrultusunda Ermenistan'ın saf dışı bırakılarak Gürcistan alternatifine yönelmesi, Ermenistan'ın bölgede giderek yalnızlaşmasına nede olmuştur. Türkiye-Ermenistan sınırının açılması ve

³⁹⁹ İkrım Çınar, "Kafkas Jeopolitiği ve Ahıksa" **II. Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı**, (Ed. C.Tüysüz), Erzurum, 2009, s.121-123.

⁴⁰⁰ Mehmet Dikkaya ve Deniz Özyakısır, "Developing Regional Cooperation among Turkey, Georgia, and Azerbaijan: Importance of Regional Projects", **Perceptions, Journal of International Affairs**, Vol. 12, Spring-Summer, 2008, pp. 114-115.

Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin de normalleşmesi durumunda Gürcistan, ekonomik olarak kayıplar yaşayabilir. Çünkü sınırın kapalı olması, Gürcistan'ı transit geçiş konusunda monopol pozisyonuna getirmiştir. Gürcistan bu avantajdan yararlanmak için uzun süre demiryolu nakliyesi üzerinde aşırı vergi oranları bile uygulamıştır. Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi, Gürcistan'ın liman ve kara bağlantılarına olan talebi de azaltacaktır. Bunları daha avantajlı olmalarından dolayı Türkiye'deki liman ve yollar ikame edecektir.⁴⁰¹ Ayrıca Ermenistan üzerinden sağlanacak kara yolu bağlantılarının daha kısa olması ve Hazar enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden batı pazarlarına ulaştırılması konusunda, Ermenistan güzergahının daha az maliyetli olması, Ermenistan için önemli bir avantaj doğuracaktır. Gürcistan için ise bu durum negatif bir etki yaratacaktır. Ancak 2008'de Gürcistan'da yaşanan çatışmaların, bölgede enerji hatlarının güvenliği konusunda ortaya çıkardığı durum alternatif güzergahların önemini de arttırmıştır. Bu bağlamda alternatif güzergahlar, bölge ve uluslararası pazarlar için önemli bir durum haline gelmiştir. Bu açıdan Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi Gürcistan'ı tamamen denklem dışında bırakmayacak aksine Hazar enerji kaynaklarının aktarımı konusunda artan çeşitlilik, bölgenin ekonomik ve siyasi potansiyelini yükseltecektir.

Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan ilişkilerinin gelişimi sadece Ermenistan ekseninde olmamıştır. İlişkiler Rusya'nın bölgedeki pozisyonu dolayısıyla, batı ile ilişkilerini geliştirmek isteyen Gürcistan tarafından da önemlidir. Bu bağlamda, Türkiye tarafından 2000 yılında "Kafkas İstikrar Paketi" önerisi getirilmiştir. Aliyev, Çeçenistan sorunu nedeniyle Rusya tarafından suçlanan Azerbaycan üzerindeki baskıyı hafifletmek için Ocak 2000'de Türkiye'ye gelmiş ve dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile görüşmüştür. Ziyaretin resmi gerekçesi, Bakü-Ceyhan gümrük tarifelerinin görüşülmesi olarak açıklanmıştır. Ancak, Aliyev bu ziyaretinde Türk Genelkurmay Başkanı ile de görüşmüş ve bu ziyaretin ardından Demirel Gürcistan'a giderek Kafkas İstikrar Paketi (KİP) önerisini ortaya atmıştır. Bu bağlamda ziyaretin amacının, Aliyev'in Azerbaycan ve Gürcistan üzerindeki Rus baskısının zayıflatılması için Türkiye'nin inisiyatif kullanmasını istemesi olduğu görülmektedir. Demirel'in AGİT şemsiyesi altında KİP oluşturma çabaları bir çok

⁴⁰¹ Bayram Güngör, "Türkiye – Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde: Jeo-Ekonomik Bakış", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Sayı:1, (2008), s.27.

ülke tarafından olumlu bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir.⁴⁰² Hatta Gürcistan bunu tarihi bir fırsat olarak niteleyerek desteğini belirtmiştir. Demirel bu gelişmeler ışığında, ABD, İngiltere ve Fransa'nın da dahil olduğu 12 devlet başkanına bu görüşünü açıklayan bir mektup göndermiştir. Demirel bu gelişmenin, Kafkasya'yı belli güçlerin hegemonyasından kurtararak bölge devletlerinin barış yolunda daha başarılı adımları atabileceğini belirtmiştir.⁴⁰³ KİP'e karşı Rusya ve Ermenistan'ın ise çekinceleri bulunmaktadır. Rusya Federasyonu, Rusya'nın çıkarlarını tehlikeye sokmadığı müddetçe projeye olumlu bakacağını ileri süren bir çekinde ortaya koymuştur. Ermenistan tarafında ise paktın ancak bütün bölge ülkelerini içine alması koşulu ile etkili olabileceği ifade edilmiştir.⁴⁰⁴

Bölgedeki Rusya etkisi ile farklı bir şekle bürünen Türkiye ile Azerbaycan ve Gürcistan ilişkileri Nisan 2002'de düzenlenen zirve ile devam etmiştir. Türkiye'nin yeni alternatifler geliştirebileceğinin göstergesi olan bu üçlü zirvede, doğu-batı yönünde kurulması öngörülen ulaştırma koridorları, zirveye katılan üç ülkeden geçecek petrol ve doğal gaz boru hatları, iletişim projeleri ve bu projelerin güvenliği, terörle işbirliği, uyuşturucu kaçakçılığı ve ekonomik ilişkiler ele alınmıştır.⁴⁰⁵ Zirve ile birlikte bu üçlünün ilişkileri hız kazanmıştır.

Kafkasya'da bölgesel işbirliği girişimlerine öncülük etmesi açısından Türkiye gerek ekonomideki deneyimleri gerekse uluslararası ilişkilerdeki ağırlığıyla önemli bir etken olabilir. Bölge ülkeleri ile ilişkilerinde özellikle Azerbaycan ve Gürcistan'daki etkin faaliyetleri, ilişkiler açısından önemli sonuçlar doğurmaktadır. Ancak, Kafkasya'nın altyapısı, bölgenin ticaret ve kalkınmasının şekillenmesinde önemli bir paya sahiptir. Örneğin, eski SSCB Cumhuriyetlerinde genel itibarıyla zayıf olan ulaştırma ve telekomünikasyon ağı, Kafkasya ülkelerinde de bölgesel ticareti sınırlayan bir etken olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu bağlamda Güney Kafkasya ve Türkiye ile bağlantılarda altyapının daha da güçlendirilmesi gerekmektedir.⁴⁰⁶ Bu doğrultuda çeşitli adımlar atılmakla birlikte son yıllarda bu amacında içinde barındıran Kars-Ahalkalek-Tiflis-Bakü demiryolu projesi büyük öneme sahiptir. Kars-Ahalkalek (Gürcistan) arasında 98 kilometrelik yeni bir demiryolu hattının inşa edilmesi, Gürcistan'da ise 160 kilometrelik mevcut demiryolu'nun modernizasyonu suretiyle,

⁴⁰² Aslanlı ve Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, s.152-153.

⁴⁰³ Demir, “**Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**”, s.126.

⁴⁰⁴ Yapıcı, **Orta Asya ve Kafkasya: Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları**, s. 227.

⁴⁰⁵ Akman, **Azerbaycan: Kadim Coğrafya'nın Genç Ülkesi**, s.90.

⁴⁰⁶ Mehmet Dikkaya ve Deniz Özyakısır, “Developing Regional Cooperation among Turkey, Georgia, and Azerbaijan: Importance of Regional Projects”, pp. 110-111.

Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan demiryolu ağlarının doğrudan bağlantılandırılmasını öngören BTK Demiryolu Projesi'nin 2012 yılında hayata geçirilmesi planlanmaktadır.⁴⁰⁷

7 Şubat 2007'de Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan bir çerçeve anlaşma ile sürecin başladığı BTK Demiryolu hattının, Türkiye'de boğazları tüp geçit ile birbirine bağlayan Marmaray projesi ile birleştirilmesi düşünülmektedir. Böylece Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan direk bir hat inşa edilmiş olacak ve "demirden ipek yolu" olarak da adlandırılan hatta, önemli bir ticaret hacmi yakalanmış olacaktır. Projenin öncelikli olarak Güney Kafkasya ve Türkiye ilişkilerinde önemli bir gelişme sağlayacağına kesin gözüyle bakılmaktadır. Bölgesel entegrasyon sürecinde bu üç ülkenin çekim merkezi oluşturması beklenmektedir. Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan, enerji üssü konumuna gelen bir Türkiye'ye Avrupa ihtiyaç duyacaktır. Türkiye'nin stratejik önemi artacak ve Orta Asya ile olan ticarete de olumlu gelişmeler yaşanacaktır. Türkiye için stratejik, politik ve ekonomik alanlarda yeni ve olumlu bir dönemin başlangıcı olabilecek projenin kararlılıkla yürütülmesi gerekmektedir.⁴⁰⁸

Tüm bunlar göstermektedir ki Türkiye enerji köprüsü olarak özel bir konumda bulunmaktadır. Dünya doğal gaz rezervlerinin yaklaşık % 75'i Türkiye'nin doğusunda; Dünya doğal gaz tüketiminin de yaklaşık % 80'i Türkiye'nin batısında yer almaktadır. Bu nedenle Türkiye konum olarak doğal gaz ve daha bir çok enerji kaynağı açısından Orta Asya, Orta Doğu, Kafkasya ve Avrupa arasında önemli bir geçiş noktası konumundadır. Bu durumda özellikle AB ülkeleri'nin Rusya'nın enerji konusundaki tekelinden duydukları kaygı, Türkiye için önemli fırsatlar doğurmaktadır.⁴⁰⁹

Güney Kafkasya da istikrar ve barış ortamının kurulması tüm bölge ülkeleri için önemli faydalar sağlayacaktır. Bölgede istikrar adına atılacak adımlarla, BDT ülkeleri, Türkiye ve AB arasında daha fazla gelişmiş, uluslararası dış ticaret ortamı kurulabilir. İlişkilerin normalleşmesi ile birlikte Türkiye-Ermenistan ve Ermenistan-Azerbaycan arasındaki sınırların açılması, gerek Türkiye'nin AB'ye üyeliği gerekse de Azerbaycan'ın DTÖ'ye üyeliği için önemli bir adım olabilir.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ T.C. Dış İşleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi, Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>, (25.02.2011)

⁴⁰⁸ Kasım, "Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu: İpek Yolu'nun Demir Ağlarla Örülmesi", (08.02.2011)

⁴⁰⁹ Nusret Alemdaroğlu, **Enerji Sektörü'nün Geleceği Alternatif Enerji Kaynakları ve Türkiye'nin Önündeki Fırsatlar**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2007-29, 2007, s.45.

⁴¹⁰ Evgeny Polyakov, "Changing Trade Patterns after Conflict Resolution in the South Caucasus", **World Bank Policy Research Working Paper 2593**, April 2001, pp.38., http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2001/05/24/000094946_0105050456527/Rendered/PDF/multi0page.pdf, (21.02.2011)

Kafkasya ilerleyen yıllarda büyük güçlerin, artan çıkar çatışmalarına daha fazla sahne olacaktır. Bu açıdan Türkiye, bölgede daha aktif ve gelişmelere öncülük eden bir yapıya bürünmelidir. Bu durum, Türkiye'nin bölgeye karşı sürekli bir dinamizm içinde bulunmasını, politika ve strateji üreten , uygulamaları etkileyen bir güç merkezi olmasını gerektirmektedir. Türkiye'nin Kafkasya'da etkinliğini arttırabilmesi için: Kafkasya İstikrar Paketi düşüncesini hayata geçirmeye çalışması ve KEİ'nin etkinliğini arttırmak yönünde adımların atılması yararına olacaktır. Ayrıca Türkiye, bölgede Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan ekseninde gelişen ekonomik ve siyasi ilişkileri bir adım daha öteye taşımak için: Gürcistan ve Azerbaycan'ın birbirlerine destek sağlamaları ve işbirliği içinde olmalarını aktif biçimde desteklemelidir.⁴¹¹

4.4. Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Bazı Temel Aktörler ve Türkiye'nin Yeri

Güney Kafkasya bölgesel ilişkileri ile olduğu kadar bölge dışı ilişkileriyle de stratejik bir öneme sahiptir. Soğuk Savaş yıllarında ABD ve Rusya arasında yaşanan gerilimde NATO-Varşova sınırı haline bürünen Güney Kafkasya, Sovyetlerin dağılmasının ardından batı politikalarında önemli bir aktör konumuna gelmiştir. Bu bağlamda Türkiye, ABD, Rusya, AB ve İran gibi bölgesel ve bölge dışı aktörler Güney Kafkasya'da stratejik hedeflerini arttırmıştır. Bu bağlamda Türkiye batının bölgesel politikaları için önemli bir konuma gelmiştir.

Küresel ve bölgesel aktörler, Kafkasya ve Orta Asya'nın istikrarı için uluslararası terörizmle mücadele konusunda işbirliği yapılmasının bölgenin çıkarına olduğunu savunmaktadır. Bu konuda benzer politikalar yürütülmekle birlikte, Kafkasya ve Orta Asya, özellikle enerji kaynakları konusunda ABD, Rusya, Çin, İran ve Türkiye'nin stratejik çıkarlarının belirli ölçülerde ayrıştığı bölgeler haline gelmiştir. Özellikle Rusya ve Çin, ABD'nin bölgede askeri üstler kurmasına sıcak bakmamaktadır. ABD'nin Orta Asya ve Kafkasya'daki varlığıyla “ Avrasya Merkez Bölgesi'nin” kritik bölgelerini kontrolü altına aldığı, NATO ve AGİT gibi uluslararası kurumlar vasıtasıyla bu bölgelerdeki varlığını meşrulaştırmaya çalıştığı savunulmaktadır.⁴¹²

⁴¹¹ Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, s.204-208 .

⁴¹² Gökhan Özkan, “Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-NATO-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikası'na Yansımaları” **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:12/1, (2010), s.125-126.

4.3.1. ABD ve Güney Kafkasya İlişkileri

Sovyetlerin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan bölge ülkeleri ile ABD'nin ilişkileri, Sovyet döneminin aksine stratejik bir değer kazanmıştır. ABD 25 Aralık 1991'de Ermenistan'ı tanıyarak burada Şubat 1992'de büyükelçilik açmıştır. Yine 1992 yılında Ermenistan ve ABD arasında ticarete konu olan üç anlaşma imzalanmıştır. Eylül 1995'te onaylanan anlaşmalar 1996'da yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmalar "Ticaret İlişkileri Anlaşması", "Yatırımların Teşviki Anlaşması" ve Yatırımların Karşılıklı teşviki ve Korunması" anlaşmalarıdır. Yaklaşık 70 ABD menşeli firma şuan itibariyle Ermenistan'da faaliyetini sürdürmektedir. ABD'nin Ermenistan'daki en son büyük yatırım projeleri arasında Oteller, halı, mobilya ve tekstil üretim tesisleri, bilişim teknolojisine yönelik yatırımlar, içecek şişeleme tesisi ile bakır ve molibden madencilik şirketleri yer almaktadır.⁴¹³ ABD çeşitli programlar kapsamında Ermenistan'a resmi yollarla Temmuz 2010 itibariyle 2 milyar dolar tutarında insani ve kalkınma yardımında bulunmuştur.⁴¹⁴

Mart 1992'de ABD'nin Bakü'de açtığı büyükelçilik ile başlayan bağımsızlık sonrası Azerbaycan ile ilişkiler, Dağlık Karabağ sorunu yönünde hız kazanmıştır. İki ülke arasındaki çatışmanın barışçıl bir yolla çözümü için oluşturulan Minsk Grubunda öncü bir rol oynayan ABD, 1997'de Rusya ve Fransa ile birlikte Minsk grubu Eş Başkanı olmuştur. Azerbaycan'da Amerikan yatırımını destekleyen ABD, böylece ABD şirketlerinin Azerbaycan'daki denizaşırı petrol geliştirme projelerinde, telekomünikasyon alanlarında ortaya çıkan yatırım fırsatlarını değerlendirmeye başlamıştır. Ekim 1992'de ABD'de yürürlüğe giren "Özgürlüğü Destekleme Yasası" çerçevesinde Azerbaycan'a geçiş sürecinde de yardımlarda bulunulmuştur. 2010 yılında Azerbaycan'a 22 milyon dolarlık insani, demokratik ve ekonomik reform yardımında bulunulmuştur..⁴¹⁵

Bağımsızlıkla birlikte Batı yanlısı politikalara yönelen Gürcistan ile ABD ilişkileri de önemli bir yere sahiptir. 2008'de Gürcistan'da yaşanan çatışmaların ardından ABD tarafından yapılan 1 milyar dolarlık yardım da dahil olmak üzere 1991 yılından beri Gürcistan'a, Ocak 2011 itibariyle 3 milyar dolar civarında bir

⁴¹³ U.S. Department of State, Background Note: Armenia, 07.04.2010, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/index.htm>, (19.02.2011).

⁴¹⁴ ABD yardımları için Bkz. <http://www.state.gov/p/eur/rls/fs/140589.htm>.

⁴¹⁵ U.S. Department of State, Background Note: Armenia, 07.04.2010, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/index.htm>, (19.02.2011).

yardım yapan ABD, Gürcistan ilişkilerini özellikle 2008 sonrasında daha da artmıştır. Ocak 2009'da iki ülke arasında Stratejik Ortaklık belgesi imzalanmıştır.⁴¹⁶

1991 yılına kadar bölgeyi bir tehdit unsuru olarak gören ABD, Sovyetlerin ardından bölgeyi kendi nüfus alanına çekmek için stratejilerini bu yönde geliştirmeye başlamıştır. Hazar Denizi petrolünün dünya pazarlarına ulaştırılması konusunda Rusya, Almanya ve ABD arasında ciddi bir rekabet yaşanmaktadır. Güney Kafkasya ile ilişkiler bağımsızlığın hemen ardından başlasa da ABD, bölgede 1994 yılına kadar aktif bir siyaset izlememiştir. Bunun birinci nedeni olarak, bölgenin hala Rusya'nın bir arka bahçesi olarak görülmesi ve bölgede Rusya ile karşılaşılacak istenmemesi gösterilebilir. İkinci neden ise, bölge ülkelerinin ilk yıllarda Rusya ile ilişkilerini tam olarak koparamaması ve Rusya yanlısı politikalar izlemesidir. 1994 yılından sonra ABD, Azerbaycan'da enerji kaynaklı projelerin gündeme gelmesi ile bölgede aktif siyaset izlemeye başlamıştır.⁴¹⁷

ABD, Kafkasya Bölgesinde istikrarı korumak, Rusya'nın bölgeyi kontrolü altına almasını engellemek ve İran'dan tecrit etmek amacı ile izlediği politikalarla Hazar petrolü ve doğal gazının kontrolünü sağlamayı hedeflemektedir. ABD'nin bu stratejisinin en önemli ayağı ise; bölgeye Amerikan yatırımcılarının, güvenli bir biçimde girmeleri için uygun zemini hazırlamaktır. Bu bağlamda; bölge ülkelerinin, ekonomik liberalizasyon programlarını teşvik etmekte ve bölgede istikrarsızlığın giderilmesi için daha aktif bir oynamaktadır.⁴¹⁸

ABD'nin Güney Kafkasya ile ilişkilerinde Türkiye ise konumu itibarıyla önemli bir stratejik ortaktır. ABD, Ekim 2001'de Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan ile üçlü bir güvenlik ve işbirliği anlaşması imzalanması düşüncesini ortaya atmıştır. Bu öneri Nisan 2002'de üç ülke arasında bir anlaşma imzalanmasıyla neticelenmiştir. Merkezinde BTC hattının güvenliğinin sağlanmasının yer aldığı bu anlaşma, bölgesel güvenlik ve terörizmle mücadele şemsiyesi altında, bu üç ülke arasında askeri işbirliği alanının yapılandırılması için önemli açılımlar sağlamaktadır. Anlaşma, tarafların birbirlerinin topraklarında güvenlik gerekçesiyle askeri üstler açmasına olanak sağlamıştır.⁴¹⁹ Kazak petrolü ve Türkmen doğal gazının ihracatı

⁴¹⁶ U.S. Department of State, Background Note: Armenia, 07.04.2010, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/index.htm>, (19.02.2011).

⁴¹⁷ Mürteza Hasanoğlu ve Elnur Cemilli, **Güney Kafkasya'da ABD Politikası**, İstanbul, IQ Yayıncılık, 2006, s.17-18.

⁴¹⁸ Hasanoğlu ve Cemilli, **Güney Kafkasya'da ABD Politikası**, S. 111;113;123-124.

⁴¹⁹ Alkan, **Azerbaycan Paradoksu: Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası**, s.127.

sorununun da BTC hattını önemli gören ABD ayrıca petrol fiyatlarındaki olumsuz konjonktürü de dikkate alarak, ana ihraç hattı olarak BTC'ye büyük destek vermiştir.⁴²⁰

Türkiye ile ABD arasında bölgedeki ilişkiler, Rusya'dan bağımsızlığını kazanan bölgelerin dünya ile ekonomik entegrasyonunun arttırılması yönünde ilerlemektedir. Türkiye'nin bölge bağlamında ABD için önemi de Rusya'ya alternatif olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Türkiye, enerji hatları ile doğu-batı enerji koridoru olarak ABD tarafından desteklenmektedir.⁴²¹

ABD'nin bölgede Türkiye ile olan ilişkilerine etki eden en önemli faktör ise Ermenistan sorunudur. ABD'deki geniş Ermeni Lobisi, özellikle sözde soykırım'ın ABD yönetimi tarafından tanınması için yoğun çaba sarf etmektedir. Bu konu ise Türkiye ve ABD arasında her yıl gerilimli dönemlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin bölgedeki barış ve istikrar adına geliştirilmesi ise ABD tarafından sürekli dile getirilmektedir. Son olarak ABD yönetimi, Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan ve Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Karabağ sorunu nedeniyle tıkanan protokolleri iki ülke ilişkileri açısından önemli bulduğunu açıklamış ve ikili ilişkilerin normalleşmesinin birçok olumlu sonuç doğuracağını belirtmiştir.⁴²²

4.3.2. AB ve Güney Kafkasya İlişkileri

Avrupa Birliği'nin bölge ülkeleriyle ilişkisi, 31 Aralık 1991'de Azerbaycan ve Ermenistan'ı, Mart 1992'de Gürcistan'ı resmen tanımasıyla başlamıştır. Avrupa, ilk yıllarda eski Sovyet Cumhuriyetlerinde istikrarın sürmesinden yanaydı. Bölgedeki çatışma ortamı çatışma ortamından olumsuz etkilenmek istemeyen AB, Güney Kafkasya ile ilişkilerinde ilk yıllarda Rusya'nın bölgedeki etkisini kabul eden bir tavır sergilemiştir. AB'nin bölgedeki ilk somut adımı ise Komisyonun, 1995'te bölgedeki stratejisini açıklaması ile atılmıştır. Yayımlanan bildiri de, bölge ülkeleriyle Ortaklık ve İşbirliği anlaşmaları ile sonuçlanacak bir strateji öngörülmüştür. Bu bağlamda AB, bölgeyi jeopolitik, ekonomik ve güvenlik açısından ön plana almıştır.⁴²³

Ekonomik bağlamda Güney Kafkasya'da geçiş sürecini destekleyen AB, bu süreçte bölgeye yönelik politikalarını 1991'den beri yürütülen TACIS (Technical

⁴²⁰ Şatlık Amanov, **ABD'nin Orta Asya Politikaları**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2007, s.169-170.

⁴²¹ Amanov, **ABD'nin Orta Asya Politikaları**, s.177.

⁴²² Tolga Tanış, Protokole İnaniyoruz, Hürriyet, 01.07.2010, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/15189336.asp>, (19.02.2011).

⁴²³ Şen, **Türkiye ve Güney Kafkasya Gerçeği**, s.95.

Assistance to CIS) ile yürütmüştür. TACIS'in üç temel hedefi vardır: Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin piyasa ekonomisine ve demokrasiye geçişlerinde yardımcı olunması, dünya ekonomisi ile bütünleşmelerinin geliştirilmesi ve ikili ilişkilerin ilerletilmesidir. Yine TACIS çerçevesinde yürütülen, TRACECA (Transport Corridor Europe Caucasus Asia) ve INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe) programlarında AB'nin bölgede izlediği politikaların bir aracı olarak ortaya çıkmaktadır.⁴²⁴ TRACECA programı, Karadeniz, Güney Kafkasya, Hazar Denizi ve Orta Asya ülkeleri ile Avrupa arasındaki ulaşım koridorunun geliştirilmesi için Mayıs 1993'te başlayan teknik bir yardım programıdır. Bu çerçevede AB toplamda 62 teknik destek yardımı ve 14 yatırım projesi TRACECA'yı finanse etmiştir. Avrupa-Kafkasya-Asya koridoru olarak hayata geçen proje, 2015 yılına kadar verimli, sürdürülebilir ve çoklu bir taşımacılık sistemi hedefine ulaşabilmek için bazı hedefler belirlemiştir⁴²⁵;

- Asya, Karadeniz ve Avrupa'da ticaret, ulaştırma ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi,
- Bölgenin karayolu, demiryolu taşımacılığı ve ticari navigasyon ile dünya piyasasına girişinin sağlanması,
- Çevre koruma, kargo güvenliği ve trafik güvenliğinin sağlanması,
- Taşımacılık alanındaki ulaştırma politikası ve yasal yapının uyumlaştırılması,
- Taşımacılık konusundaki girişimlerde eşit şartlarda rekabet ortamının oluşturulması.

TRACECA programının ortakları arasında Türkiye'de yer almaktadır. Bu bağlamda TRACECA projesinin uygulanabilirliği açısından Türkiye bölgede AB'nin en önemli stratejik ortaklarından biri konumundadır. AB'nin bölgede TACIS çerçevesinde yürüttüğü bir diğer programda INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe)'dir. INOGATE, TRACECA'nın daha çok enerji konusuna yoğunlaşmış bir halidir. INOGATE, 1996'dan beri bölgede enerji işbirliğini

⁴²⁴ Kamil Ağacan, AB'nin Güney Kafkasya Politikası, *Stratejik Analiz Dergisi*, Ocak 2007, s: 43–50

⁴²⁵ European Commission, Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA), http://ec.europa.eu/europeaid/where/asia/regional-cooperation-central-asia/transport/traceca_en.htm (12.01.2010).

desteklemektedir. Aktif enerji piyasalarındaki arz güvenliğinin artırılması, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, konularında bölgeye önemli bir destek sunmaktadır.⁴²⁶

AB'nin bölgeye yönelik stratejisini ortaya koyduğu projelerde, ortaya çıkan güvenlik kaygıları ve taşımacılık konusuna verilen önem dikkat çekicidir. Güney Kafkasya'nın enerji konusundaki öneminin giderek artmasıyla AB'de bölgedeki politikalarına ağırlık vermeye başlamıştır. Ayrıca AB'deki genişlemelerin ardından sınırın Karadeniz'e kadar uzanmış olması Güney Kafkasya ile bir bakıma komşu olunmasını sağlamıştır. Bu bağlamda bölge ülkeleri 2004 yılında AB'nin Yakın Komşuluk Politikası (YKP) kapsamına alınmıştır. Görüşmelerin ardından ise 14 Kasım 2006 yılında Eylem planları imzalanmıştır.⁴²⁷

AB'nin bölgeye yönelik politikalarının yanında bölge ülkeleri ile kurduğu doğrudan ilişkilerde önemli bir yere sahiptir. Ermenistan ile AB ilişkileri, 1996 yılında imzalanan ve 1999'da yürürlüğe giren "AB-Ermenistan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması" çerçevesinde yürütülmektedir.⁴²⁸ AB-Ermenistan işbirliğinin 2007-2013 stratejik hedefleri ise⁴²⁹:

- Ermenistan'daki reformların karşılıklı yarar sağlayacak biçimde teşvik edilmesi,
- Avrupa Komşuluk politikası ve Eylem Planlarının uygulanması,
- AB güvenlik sorunları bağlamında, Güney Kafkasya'nın istikrarını amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözümüne büyük önem vermektedir. Bu amaçla Güney Kafkasya AB özel temsilcisi çeşitli ofisler aracılığı ile sorunun çözümü için çabaların devam ettirilmesi amaçlanmaktadır.
- Kalkınma hedefleri ile Ermenistan'ın gelişimine katkıda bulunmak.

AB ve Azerbaycan ilişkileri de 1996 yılında imzalanan "Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması" ile temellendirilmiştir. 1996 yılında imzalanan anlaşma 1999 yılında yürürlüğe girmiştir. 2004 yılında Avrupa Yakın Komşuluk Politikasının bir parçası olan Azerbaycan, AB'nin enerji politikalarında bölgede başı çekmektedir. AB, Azerbaycan ile siyasi ve ekonomik işbirliğini daha da derinleştirmek istemektedir.

⁴²⁶ European Commission, INOGATE Events to Highlight results in the EU's International Energy Cooperation with the East 12.10.2009, http://eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/press_corner/all_news/news/2009/20091012_01_en.htm, (12.01.2010).

⁴²⁷ Kamil Ağacan, AB'nin Güney Kafkasya Politikası, *Stratejik Analiz Dergisi*, Ocak 2007, s; 43-50
⁴²⁸ http://eeas.europa.eu/armenia/index_en.htm, (12.01.2010).

⁴²⁹ European Commission, European Neighbourhood and Partnership Instrument, Country Strategy Paper 2007-2013: Armenia, s.5-6. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_csp_armenia_en.pdf (14.01.2010).

AB'nin 2007- 2013 yıllarını kapsayan Strateji belgesinde Azerbaycan'da ki öncelik alanları ve stratejileri ise şu şekildedir⁴³⁰:

- Azerbaycan geçiş sürecinin teşvik edilerek , karşılıklı yarar sağlayan bir işbirliğinin oluşturulması,
- 2004 yılında başlatılan Yakın Komşuluk Politikası kapsamında, Azerbaycan'ın da dahil olduğu komşu ülkeler ile AB'nin güvenlik ve refahının paylaşılması,
- Güvenlik sorunları bağlamında Azerbaycan, Avrupa Birliği için, Hazar ve Orta Asya enerji kaynakları konusunda hem bir üretici hem de transit ülke olarak enerji hatlarının alternatif güzergahlarının oluşturulmasında çok önemli bir role sahiptir. Bu amaçla doğrudan ticaret, enerji ve ulaşım olmak üzere çeşitli sektörlerde bölgesel işbirliğinin teşvik edilmesi,
- Dağlık Karabağ konusunda da sorunların barışçıl çözüm yolları ile aşılması büyük önem taşımaktadır.
- Kalkınmanın desteklenmesi açısından yoksulluğun azaltılması ve insan haklarının desteklenmesi.

1992'de başlayan AB-Gürcistan ilişkileri ise 2003 yılında Gürcistan'da gerçekleşen "Gül Devrimi"nin ardından giderek yoğunlaşmıştır. 2008'de Gürcistan'da yaşanan çatışmalar neticesinde AB, 6 milyon Avro'luk bir insanı yardım desteği sağlamıştır. Çatışmaların ardından yaşanan ekonomik sıkıntılara destek için ise Ekim 2008'de Brüksel'de bir konferans gerçekleştirilmiştir. Çatışmaların ardından bölgede yaşanan sosyal sıkıntılar için 1 Ekim 2008 yılında Avrupa Birliği Gürcistan'da sivil bir gözlem heyeti oluşturmuştur. Birliğin 2007-2013 yıllarını kapsayan, Gürcistan stratejisi ve hedefleri ise şu şekildedir⁴³¹:

- AB ve Gürcistan, sosyal, mali, bilimsel, teknolojik, ekonomik ve kültürel işbirliği ile birbirlerine karşılıklı yarar sağlayan ticaret ve yatırım ilişkileri kurmak üzerine bir ortaklık yürütmektedir. Bu

⁴³⁰ European Commission, European Neighbourhood and Partnership Instrument, Country Strategy Paper 2007-2013: Azerbaijan, s.4-5. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_csp_armenia_en.pdf (14.01.2010).

⁴³¹ European Commission, European Neighbourhood and Partnership Instrument, Country Strategy Paper 2007-2013: Georgia, s.6-7. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_csp_armenia_en.pdf (14.01.2010).

ortaklık ile, Gürcistan'ın tam teşekküllü bir demokrasi ve pazar ekonomisine geçişi hedeflenmektedir.

- Yakın Komşuluk politikası kapsamında eylem planlarının uygulanması,
- AB, Gürcistan'daki Abhazya ve Güney Osetya'da yaşanan ayrılıkçı çatışmaların çözümüne büyük önem vermektedir. Çözüme desteğin sürdürülmesi ve çatışmaların yaşandığı bölgelerde yeniden yapılanma ve rehabilitasyon projeleri için mali destek sağlanması,
- Gürcistan giderek Hazar havzaları arasında petrol ve doğal gaz için önemli bir geçiş ülkesi olmakta ve bu açıdan da AB için önemli bir konuma gelmektedir.

Avrupa Birliği'nin Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ilişkileri bağlamında ve hedefleri doğrultusunda oluşturduğu 2007-2013 stratejik planlarında da görüldüğü üzere, Birlik Güney Kafkasya'nın güvenlik, enerji ve enerji hatlarının güzergahlarının çeşitlendirilmesi bağlamında bölgeye özel bir önem vermektedir. Bu doğrultuda Dağlık Karabağ, Abhazya ve Güney Osetya sorunlarına değinilmiş ve bölgesel sorunların barışçı çözümlerle aşılmasının altı çizilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin de bu konuda AB nezdinde bölgedeki önemi yüksektir. Bölgede önemli bir rol üstlenmesi beklenen Türkiye'nin öncelikli olarak bölgenin istikrara kavuşmasında rol oynaması gerekiyor. Bu konuda AB'de özellikle Ermenistan ile yaşana sorunlarda Türkiye'yi sıkıştırmaktadır. 2001 yılında Brüksel'de gerçekleştirilen AB-Ermenistan Parlamenterler işbirliği Komisyonu toplantısından sonra, AB üyeleri, Türkiye ve Azerbaycan'a Ermenistan'a uygulanan ambargonun kaldırılması çağrısında bulunarak, bu konunun Türkiye'nin AB üyeliğini zora sokacağını belirtmişlerdir.⁴³² AB için Türkiye-Ermenistan ilişkileri Rusya bağlamında önem taşımaktadır. Nitekim bölgede enerji politikalarına ağırlık veren AB için Ermenistan'ın Rusya'dan biraz daha kopması bu bağlamda önemlidir. Bu çerçevede AP 6 Ekim 2004 Türkiye raporunda Türkiye'nin Ermeni "soykırımını" kabul etmesini beyan eden bir raporu kabul etmiştir.⁴³³

Bölgenin ekonomik olarak kalkınmasında ve ülkelerin piyasa ekonomisine geçişlerinde de AB için Türkiye önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bölgede batı tipi

⁴³² Demirağ, "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası", s.75

⁴³³ Bilal N. Şimşir, **Ermeni Meselesi (1774 – 2005)**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2007. s.238

bir yönetim tarzından yana olan AB, ülkelerde demokratik haklara ve piyasa ekonomisine büyük önem vermiştir.⁴³⁴ Bu bağlamda Türkiye, ekonomisi ve demokrasisi ile de Güney Kafkasya için önemli bir yere sahiptir.

AB için Güney Kafkasya'nın enerji güvenliğinde Türkiye giderek artan bir değerdir. Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarının, Türkiye'den batı pazarlarına ulaştırılması, ileriye yönelik NABUCCO ve benzeri projeler bu bağlamda AB için Türkiye'nin önemini arttırmaktadır. Nabucco Projesi, 2002'de başlayan görüşmelerin, 13 Temmuz 2009'da Türkiye, Bulgaristan, Avusturya, Macaristan ve Romanya arasında yapılan hükümetler arası bir anlaşma ile yasal çerçeveye oturtulduğu, bir doğal gaz boru hattı projesidir.⁴³⁵ Türkiye'den Avrupa'ya doğal gaz sevkiyatı için düşünülen proje Avrupa'nın enerji arz güvenliği konusunda önem taşımaktadır.

4.3.3. Rusya ve Güney Kafkasya İlişkileri

Güney Kafkasya ile uzun ve tarihi bir ilişkisi olan Rusya'nın bölge ile ilişkileri Çarlık Dönemi'nde başlamış ve Sovyet Dönemi ile devam etmiştir. Sovyetlerin yıkılışının ardından ise bölgede bir süre hakimiyetini yitirilmiş ancak Rusya, bölgenin değişen stratejik yapısında kendine önemli bir yer edinmeyi başarmıştır. Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesi için kurduğu ana hedefleri; geleneksel ana hedefleri olan sıcak denizlere inmek, Ortodoks halkın birliği, ve Rus milliyetçiliğinin, ekonomik çıkarlar-petrol boru hatları ve Hazar Denizi'nin statüsünün de dikkate alınarak yeniden üretilmesiyle oluşmuştur. Bu süreçte bölgedeki temel rakiplerden birini ise Türkiye oluşturur.⁴³⁶

Bölgenin stratejik değerinin artmasıyla ABD ve AB gibi uluslararası güçlerin bölgedeki etkinliği, Rusya'yı harekete geçiren unsurlardan olmuştur. Yakın çevresi ile ekonomik, politik ve askeri olarak bir entegrasyon gerçekleştirmek ve birlik oluşturmak amacıyla 1996'da Yevgeni Primakov, dış politikada önceliğin yakın çevre olduğu açıklanarak bu konudaki beklenti ortaya konmuştur. Rusya, Sovyetlerin dağılmasının ardından bölgedeki ekonomik merkezîyetçiliği ve hakimiyetini de kaybetmiştir. Ancak, yine de büyük ölçüde bölge ile ilişkileri sürmekte ve bölge ülkelerinin Rusya'ya bakışı hala önemini korumaktadır. Özellikle Putin'in iktidara gelmesi ile birlikte, Rus dış politikasında Orta Asya ve Kafkasya'nın önemi daha da

⁴³⁴ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomik Politik**, s. 98.

⁴³⁵ http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/en/company_main/about_us, (13.01.2011)

⁴³⁶ Yapıcı, **Orta Asya ve Kafkasya: Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları**, s. 90.

artmıştır. Putin, Hazardaki petrol ve doğal gaz projelerine, Türkiye, ABD, Avrupa Ülkeleri ve Japonya gibi ülkelerin ilgi göstermelerinin ve bu kaynaklardan önemli paylar elde etmelerindeki en önemli sebeplerden birinin, Rusya'nın bölgeye gereken ilgiyi göstermemiş olmasından kaynaklandığını açıklamıştır.⁴³⁷

Rusya'nın yakın çevre politikasını uygulamaya başlamasıyla birlikte Kafkasya'da istemediği yönelimleri devirmeye ve bölgede askeri kuvvet bulundurmaya yönelmiştir. Bu bağlamda Rusya, Ermenistan ile stratejik müttefiklik olarak adlandırılabilir özel bir ilişki içerisine girerken Azerbaycan ve Gürcistan ile ilişkilerinde sorunlar yaşamaktadır. Rusya'nın bu ülkelerin etnik temelli problemlerini kullanarak bölgede istikrarsızlığı sürekli kıldığı gibi enerji kaynakları ile ilgili projelerin uygulanmasını da geciktirmiştir.⁴³⁸ Rusya için bölgede önemli bir karakol olan Ermenistan'ın Rusya için önemi 1990'lı yılların başlarından itibaren önem kazanmaya başlamıştır. Güney Kafkasya'da dar bir alana sıkışan Ermenistan, Dağlık Karabağ savaşında Rusya'nın önemli ölçüde ekonomik, siyasi ve askeri desteğini almıştır. Ermenistan'ın Hazar havzası'nın enerji kaynaklarının Batı'ya aktarılmasında önemli bir kavşakta bulunmaktadır. Bu bağlamda da Rusya açısından büyük öneme sahiptir. Ancak Ermenistan bölgede izlediği politikalar neticesinde bu avantajından yararlanamamıştır. Azerbaycan ve Gürcistan ise, bölgede Rusya'nın etki sahasından kurtulmak için Türkiye'yi ve ABD'yi "karşı dengeleyici güç" olarak görmektedir.⁴³⁹

Rusya'nın 1994'ten itibaren dış politikadaki sertleşme dönemi ile birlikte, Hazar enerji kaynaklarının gelişimine, batı için en önemli tehdit, Rusya'nın "de facto" bir ortaklığa İran ile girerek bölgedeki etkinliğini arttırmaya çalışması olmuştur. Bu bağlamda Rusya'nın Hazar stratejisi bir bakıma İran ile işbirliği şeklinde sürdürülmektedir. Ayrıca Rusya'nın İran ile nükleer reaktör konusunda yaptığı anlaşmanın temelinde de Hazar petrolüne egemen olma stratejisi yatmaktadır.⁴⁴⁰

Rusya-Türkiye ilişkilerinde de Güney Kafkasya önemli bir yere sahiptir. Eski Sovyet cumhuriyetlerinin Batı'ya yönelmesinden hoşnut olmayan ve bu bölgedeki enerji kaynaklarını kendi kontrolü altında tutmak isteyen Rusya'ya karşı Türkiye söz konusu ülkelerin Batı ile yakınlaşma sürecine katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Ayrıca Türkiye Hazar enerji kaynakları ve bunların aktarımı konusunda da Rusya'nın önemli

⁴³⁷ Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s.143-144.

⁴³⁸ Kasım, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, s.124-125.

⁴³⁹ Karabayram, **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, s.137-138.

⁴⁴⁰ Yüce, **Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerine Mücadele**, s.202-203.

bir rakibi olmaktadır. Türkiye bölgede Azerbaycan ve Gürcistan ekseninde bir strateji takip ederken Rusya ise İran ve Ermenistan ile birlikte hareket etmektedir.⁴⁴¹

Yukarı Karabağ konusunda da Türkiye-Rusya arasında çözümün desteklendiği bir görüş birliği vardır ancak Rusya bu sorunun çözümü için Yukarı Karabağ müzakerelerinin kendi ev sahipliğinde yapılmasını istemekte ve Türkiye'yi bu konuda dışarıda tutmak istemektedir. Aynı durum Türkiye içinde mevcuttur. Halbuki Yukarı Karabağ sorununun çözümü, bölgenin iki önemli oyuncusu olan Rusya ve Türkiye olmadan mümkün görülmemektedir. Bu konuda iki ülkenin ortak hareket etmesi hem bölgeyi istikrara kavuşturmak açısından hem de uzun vadede iki ülke çıkarlarına uygun gözükmemektedir.⁴⁴²

Türkiye'nin Kafkasya-Hazar bölgesindeki önemli çıkarları konusunda Rusya'nın bölgedeki stratejilerinin etkili olduğunun farkında olması; Türkiye-Rusya ilişkilerinin gelişim göstermesini de sağlamaktadır. Nitekim Türkiye-Rusya arasındaki ticaret hacminin boyutları da iki ülkenin ilişkilerini geliştirmesi için zemin oluşturmaktadır. Bu bağlamda Güney Kafkasya'da rekabetten çok ortak çıkarlar için yeni stratejilerin geliştirilmesi önem taşımaktadır. Türkiye'nin son dönemlerde izlediği çok vektörlü dış politika uygulamalarında Rusya kilit bir rol oynamaktadır.⁴⁴³

4.3.4. Diğer Küresel ve Bölgesel Güçlerin Güney Kafkasya ile İlişkileri

Kafkasya ve Orta Asya'da bugün oynanan "Yeni Büyük Oyun", geçmişe göre daha karmaşık ilişkiler, oyuncular ve sorunlar içermektedir. Bölgeye ilişkin analizler, ekonomik, politik ve uluslararası ilişkiler bağlamında, özellikle analizin merkezine enerji jeopolitiği alınarak gerçekleştirilmektedir. Bu büyük oyunda ABD, Rusya, AB, Türkiye olduğu gibi Çin, Hindistan, İran gibi bölgesel ve küresel güçlerde yer almaktadır. Bölgede İran'ın varlığı ve bazı terör gelişmeleri, bölgeyi gelişmiş Batı için potansiyel bir tehdit haline getirmektedir. Batı bölgedeki enerji kaynaklarına ihtiyaç duymakla birlikte bölgedeki bir güç tehdidine izin vermek istememektedir.

⁴⁴¹ İlyas Kamalov, "Komşuluktan Stratejik İşbirliğine: Türk-Rus İlişkileri", **Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları**, Rapor No: 18, (Mayıs 2010), s. 11-12.

⁴⁴² İlyas Kamalov, "Komşuluktan Stratejik İşbirliğine: Türk-Rus İlişkileri", s. 11-12.

⁴⁴³ Beril Köseoğlu ve Murat Uyrukulak, "Türkiye Kafkas Satrancında Belirleyici Aktör", *Radikal*, 06.04.2009, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetayV3&ArticleID=929781&Date=22.06.2011&CategoryID=104>, (10.11.2010).

Böylece bölgedeki enerji rezervleri için girişilen mücadele, çok yönlü bir güvenlik, politika ve ekonomi oyunu haline dönüştürmektedir.⁴⁴⁴

Soğuk Savaş sonrasında önemli ölçüde değişen küresel dengelerde Çin son yıllarda önemli bir aktör olmakta ve gelecek için önemli sinyaller vermektedir. Çin'in Rusya, Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetlerine yönelik politikasına bakıldığında dört temel amaç çerçevesinde bir oluşum mevcut olduğu görülür: Sınır bölgelerinde güvenliği sağlama; özel bazı bölgelerde ekonomik gelişme sağlama; artan enerji ihtiyacına uygun kaynaklar bulunması; soğuk savaş sonrası stratejik ortamda yer bulma; ekonomik işbirliği yaratma.⁴⁴⁵

Çin açısından Hazar bölgesinin enerji kaynakları önemli bir yer tutmaktadır. Çin, Orta Asya ve Hazar bölgesinde en büyük rakip olarak da ABD'yi görmektedir. Bu bağlamda bölgede ABD varlığından hoşnut olmayan Çin, genel olarak ABD'ye karşı çok kutuplu bir dünyanın yaratılması şeklinde stratejik bir yaklaşıma sahiptir.⁴⁴⁶ Çin her ne kadar ekonomik varlığını Kafkasya'da sürdürmeye çalışsa da diğer küresel aktörlere göre şimdilik düşük bir ekonomik potansiyele sahiptir. Ancak yinede Çin'in bölgede hızlı bir ekonomik büyümesi görülmektedir. Büyüyen Çin ekonomisinin artan ihracatında Avrupa önemli bir yer tutmaktadır. Bu açıdan Çin, Güney Kafkasya'da Avrupa'ya ihracatını arttıracak hızlı bir tren sisteminin kurulması için çeşitli planları girişimlerde bulunmaktadır. 2010 yılında Ermenistan, Çin ile ikili işbirliğinin geliştirilmesinin öncelikleri arasında olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴⁷

Bölgesel bir diğer güç olarak İran da ön plana çıkmaktadır. Güney Kafkasya bölgesiyle tarihsel bir ilişkisi de olan İran'ın bu bölgedeki stratejik konumu önemli bir avantaj oluşturmaktadır. Bölgesel politikalar açısından İran ve Rusya politikaları birbirine yaklaşmaktadır. Nitekim İran ve Rusya ilişkilerinde teknoloji ve silah sanayisi konularında yakın işbirliği bulunmaktadır. Rusya, Hindistan ve Çin ile ilişkilerine zarar vermeden bölgede etkinlik kurmaya çalışan İran, bölgedeki ekonomik ve stratejik çıkarlarını bölgeselleşme girişimlerinde bulunma yoluyla maksimize etmeye çalışmaktadır. Bu açıdan İran için ECO ve

⁴⁴⁴ Tamer Çetin, Orta Asya ve Kafkaslar'da Enerjinin Politik Ekonomisi, **Enerji, Piyasa ve Düzenleme Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, (2010) s.79;82.

⁴⁴⁵ Yapıcı, **Orta Asya ve Kafkasya: Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları**, s.126.

⁴⁴⁶ Bülent Uğrasız, "Çin'in Hazar ve Orta Asya Bölgesine Yönelik Politikası", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:4, Sayı:3, (2002), s.231.

⁴⁴⁷ Roma Muzalevsky, "China's Engagement With the South Caucasus: Limitations and Prospects", 06.09.2010, <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5342> (23.05.2011)

İslam işbirliği Örgütü önemli bir yere sahiptir. Hazar Denizi Örgütü'nün de kurulmasında öncülük eden İran'ın bölgedeki temel argümanları Rusya ile paralellik göstermektedir.⁴⁴⁸

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Türkiye ve İran arasında bölgede bir rekabetten söz edilebilir. İran için Türkiye'nin bölgedeki potansiyel güç olgusu her zaman pasif bir konum ifade edecektir. İran bölgenin gelecekteki stratejik yapılanmasında, Türkiye'yi özellikle Kafkaslarda ve genellikle Orta Doğu Bölgesi'nde zayıflatmak çabası içine girebilir. Kafkasya bölgesinin önemi Hindistan içinde gün geçtikçe artmaktadır. Hindistan ve özellikle de Çin son dönemlerde Azerbaycan'da enerji ve pazar elde etmek için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ Yapıcı, **Orta Asya ve Kafkasya: Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları**,s.148;154-155.

⁴⁴⁹ Ali Külebi, **Altüst Olan Stratejik Öngörüler ve Türkiye**, Ankara, MET-VAK İktisadi İşletmesi Yayınları:3, TUSAM-Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi Jeopolitik ve Stratejik Analizler Dizisi: 3, 2007, s.44-45.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Güney Kafkasya uzun yıllar Osmanlı-Rusya-İran ekseninde bir çekişmeye sahne olmuş ardından Çarlık Rusya'nın kurulmasıyla bölgede hakimiyetinin artması, Kafkasya coğrafyasının giderek Rus hakimiyet alanına girmesine neden olmuştur. Bu hakimiyette dönemin ve bölgenin büyük imparatorluklarından Osmanlı Devleti tarafından bölgeye yeterince ilgi gösterilmemesinin ve bu fırsattan yararlanan Rusya'nın hakimiyetini genişletmesinin etkili olduğu görülmektedir. Ancak Osmanlı Devletinin bölgeye olan ilgisi ve bölgenin stratejisinin farkına varması, Rusya'nın Kazan Hanlığı'nı ele geçirmesiyle başlar. Rusya etkisinin de bölgede başlangıcı sayılan bu olayın ardından Osmanlı-Rus çekişmesi iyice artmıştır.

Güney Kafkasya için en önemli gelişme Sovyet egemenliğine girdiği yıllarda başlamıştır. Uzun yıllar dışa kapalı Merkezîyetçi bir sistem ile yönetilen Güney Kafkasya ülkelerinde siyasi ve ekonomik altyapı kurulamamıştır. Bunun etkileri ise bağımsızlığın ardından fazlasıyla yaşanmıştır. Geçiş sürecinde Güney Kafkasya ülkelerinin karşılaştığı önemli sorunlardan biri de Sovyetlerden devir alınan ekonomik tabloydu. Sovyetlerin yıkılmasıyla bağımsızlıklarını elde eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan merkezi planlı ekonomik sistemden serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı almış ve bu yönde reformlara başlamıştır. Geçiş süreci bu ülkeler adına zorlu bir süreç olarak başlamış ve hala da devam etmektedir. Güney Kafkasya ile aynı durumu yaşayan Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri ise bu geçiş sürecinde gerek Avrupa'ya yakınlıkları ile gerekse başlangıç koşulları ile daha avantajlı durumda olmalarından geçiş sürecini daha kolay atlattırlardır. Güney Kafkasya ise hem ekonomik hem de siyasi sıkıntılarla uğraşmak zorunda kalmıştır.

Ekonomik sıkıntılar bir yana bölge ülkeleri için siyasi sorunlar büyük önem teşkil etmektedir. Nitekim bölgenin büyük ölçüde Sovyet yönetiminde şekillenen günümüz yapısı, sık sık etnik mücadelelere sahne olmaktadır. Bağımsızlık ilanlarının ardından da bölgede açığa çıkan siyasal güç boşluğu, bölge ülkelerini burada karşı karşıya getirmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan'ın yaşadığı Dağlık Karabağ savaşı bu bağlamda bağımsızlıkların ardından yaşanan en kötü başlangıç olmuştur. Savaş esnasında ve savaşın ardından yüksek savunma harcamaları yapan Azerbaycan ve Ermenistan, önemli ekonomik sıkıntılar yaşamıştır. Ekonomisi küçülen iki ülkenin enflasyon oranlarında da dört haneli rakamlara kadar ulaşılmıştır. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasının ardından ise iki ülkenin de ekonomik göstergeleri

pozitif bir ivme kazanmaya başlamıştır. Her ne kadar savaşın ardından Azerbaycan önemli bir toprak kaybına ve ekonomik kayba uğramışsa da ateşkesin getirdiği ortam da ekonomik büyümesi için gerekli adımlara yönelmiştir. Enerji eksenli bir büyüme modeli geliştiren Azerbaycan, ülkeye yabancı sermaye çekebilmek ve enerji kaynakları için yeterli olmayan finansmanını sağlayabilmek için bu yolu kullanmıştır. 20 Eylül 1994'te "Yüzyılın Anlaşması" olarak lanse edilen bir dizi anlaşma ile Azerbaycan, petrol ve doğal gaz elde edilmesi konusunda kaynaklarını dünyaya açmıştır. Azerbaycan'ın bu hamlesi bölgenin stratejik değerini önemli ölçüde arttırmıştır. Bu bağlamda Türkiye içinde önemli fırsatlar doğmuştur.

Sınır komşusu Güney Kafkasya ile tarihi bağlara sahip Türkiye, Sovyet döneminde bu bölgeden uzak kalmıştır. Soğuk Savaş yılları boyunca NATO-Varşova çekişmesine sahne olan bölgelerden biride Güney Kafkasya idi. Türkiye NATO tarafında yer almakla birlikte, komşusu ise Soğuk Savaşta karşı cephe olan SSCB' idi. Bu bağlamda tam bir sınır teşkil eden bölge uzun yıllar Türkiye tarafından tehdit algılanmalarına neden olmuştur. Sovyetlerin dağılmasının ardından bölgede bir anda serbest kalan Türkiye, hemen akabinde bağımsızlığını ilan eden ülkelerle ilişkilere başlamıştır. Bu dönemlerde Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı demek Türkiye'nin Orta Asya'ya kadar uzanan Türki devletler ile bağının güçlenmesi anlamına gelmekteydi. Ayrıca bölgede Azerbaycan gibi bir komşu kazanmak, iki ülke arasındaki bağlardan dolayı çok önemlidir. Bu bağ Türkiye'yi bölgede Azerbaycan ile lider konumuna yükseltmiştir. Azerbaycan enerji kaynakları üzerine yapılan uluslararası anlaşmalara Türkiye'de katılmıştır ve pastadan payını almıştır. Geleceğe yönelik bu hamle hem iki ülkenin ilişkileri açısından hem de Kafkasya'nın günümüzdeki stratejisi açısından büyük önem taşımıştır.

Hazar'ın hidrokarbon kaynakları Türkiye açısından büyük önem taşımaktadır. Enerji hatlarının Türkiye üzerinden Batıya aktarılması, özellikle BTC boru hattının ana ihraç boru hattı olarak faaliyete geçmesi, bu açıdan Türkiye'nin elini güçlendirmiştir. BTC ve Şahdeniz projelerinin hayata geçmesi, Nabucco ve benzeri projelerle geleceğe yönelik uzun dönemli hamleler, Hazar enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılmasında Türkiye'nin bir kontrol gücüne sahip olmasını sağlayacaktır. Buda doğal olarak Türkiye'nin stratejik konumunu daha da önemli bir hale sokacaktır. Ancak bu stratejik hamlelerde Türkiye, elde ettiği ve edeceği konumunu kaybetmemek için enerji hatlarının güvenliği ve çeşitliliği konusunda daha fazla adım atması gerekmektedir.

Türkiye, Ermenistan ile sınır kapılarını kapatınca Gürcistan bölgede hem Türkiye hem de Azerbaycan için önemli bir ülke halini almıştır. Ayrıca Gürcistan'ın Karadeniz'e açılan limanları Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri içinde önem taşımaktadır. Azerbaycan enerji kaynaklarının önemli bir kısmı Türkiye üzerinden batı pazarlarına ulaştırılmaktadır. Bu bağlamda Ermenistan sınırının hem Azerbaycan hem de Türkiye tarafında kapalı olması enerji hatları için gerçekleştirilen projelerde maliyeti arttırmaktadır. Buna paralel olarak Ermenistan faktörünün bölgenin önemli proje yatırımlarında devre dışı kalması ve Gürcistan güzergahının gerek taşımacılık gerekse enerji güzergahları için kullanılması; Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır. Bu bağlamda ayrıca Rusya etkisinden rahatsız olan ve özellikle 2008 Güney Osetya çatışmasının ardından batı yanlısı politikalara yönelen Gürcistan için Türkiye de ayrı bir öneme sahiptir.

Sovyetler Birliği döneminde uzun yıllar merkezi planlı ekonomik sistem ile yönetilen Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, bağımsızlıklarının ardından serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı almış ve bu karar doğrultusunda siyasi ve ekonomik reformlar gerçekleştirmiştir. Ancak bu süreçte tarihten gelen etnik sorunlar ve siyasi çekişmeler, ülkelerin geçiş süreçlerini olumsuz etkileyerek Güney Kafkasya Bölgesi'nin ekonomik potansiyelini zayıflatmıştır. Bu süreçte, Güney Kafkasya ile tarihi ve kültürel bir geçmişe sahip olan Türkiye ise, bölge ülkelerine olan yakınlığını ve ekonomik potansiyelini kullanarak etkin bir komşuluk siyaseti yürütmeye ve bölgesel bir işbirliği kurmaya çalışmış; ancak siyasi sorunlar bölge bağlamında Türkiye'yi de etkileyerek, istenilen ekonomik ve siyasi ilişkilerin tam manası ile kurulamamasına neden olmuştur.

Çalışmada ele alınan Güney Kafkasya ve Türkiye ilişkilerinde, siyasi sorunlardaki hassasiyet uluslararası güçlerin bölgedeki etkisini arttırmış ve bu Türkiye ilişkilerine de yansımıştır. Özellikle Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile yaşadığı siyasal sorunlar ekonomiye de yansımış ve bölgedeki projelerin maliyetini önemli oranlarda arttırmıştır. Ancak sınırın açılması ve ülkelerarası ilişkilerin normalleşmesi Ermenistan ile önemli bir ticaret hacminin yakalanacağını göstermemektedir. Bu durum ancak bölgesel bir işbirliği ve kalkınma stratejisinin geliştirilmesi ile doğru orantılı olarak gerçekleşebilecektir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- ACAR, Kezban, Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi, Ankara, Nobel Yayınları, 2004.
- ACAR, Kezban, **Ortaçağdan Sovyet Devrimi'ne Rusya**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- AKARSLAN, Mediha, Değişen Dünya Dengeleri Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri, **Bursa, Ezgi Kitapevi Yayınları, 1994.**
- AKGÜR, Muhsin ve PALACIOĞLU, Tezer, **Gürcistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimciler**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1999.
- AKMAN, Aslıhan, **Azerbaycan: Kadim Coğrafya'nın Genç Ülkesi**, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2005.
- ALEMDAROĞLU, Kemal, Enerji Sektörü'nün Geleceği Alternatif Enerji Kaynakları ve Türkiye'nin Önündeki Fırsatlar, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2007-29, 2007.
- ALİYEV, Haydar, **Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü** (Der: İ.Aliyev ve A.Muradverdiyev; Çev: A.Çiftçi ve E.Kocabıyık), İstanbul, Sabah Kitapçılık, No 77, Cilt V, 1998.
- ALKAN, Haluk, **Azerbaycan Paradoksu: Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası**, Ankara, USAK Yayınları, 2010
- AMANOV, Şatlık, **ABD'nin Orta Asya Politikaları**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2007
- ARAS, Osman N., **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, Bakü, Kafkasya Araştırmaları Merkezi, 2003.
- ARAS, Osman N., "Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz", **Karabağ Savaşı ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri** (Ed. O.N.Aras), Bakü, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2008.
- ARAS, Osman N., **Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, İstanbul, Derin Yayınları, 2.Basım, 2008.
- ASLAN, Betül, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Analiz Basım Yayın, 2004.
- ASLANLI, Araz ve HESENOV, **İlham, Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Ankara, Platin Yayınları, 2005.

- BEDİRHAN, Yaşar, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, Çizgi Kitapevi, 2000.
- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz, CANAŞIA, Simon, CAVAHIŞVİLİ, İvane, **Gürcistan Tarihi**, (Çev: H.Hayrioğlu), İstanbul, Sorun Yayınları, 2000.
- BERZEK, Sefer E., **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (1917-1922)**, İstanbul, Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları, Cilt 1, 2003.
- Bİ, Mahmut, **Kafkas Tarihi**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007.
- BİLGE, M.Sadık, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, İstanbul, Eren Yayınları, 2005.
- BİLGİN, Mert, **Hazarda Son Darbe**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2. Baskı, 2005.
- CAFERSOY, Nazım, Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992- Haziran 1993): Bir bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2001.
- CAŞIN, Mesut Hakkı, **Novgorod Knezliği'nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi**, İstanbul, Okumuş Adam Yayıncılık, 2006.
- DARTAN, Muzaffer, DİKKAYA, Mehmet, HATİPOĞLU, Esra, **ECO Bölgesi: Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yayınları, 2002.
- DAVUTOĞLU, Ahmet, **Stratejik Derinlik**, İstanbul, Küre Yayınları, 41. Basım, 2010.
- DEMİRAĞ, Yelda, “Türkiye-Gürcistan İlişkileri”, **Türkiye'nin Avrasya Macerası: 1989-2006** (Der:M.Aydın) , Ankara, Nobel Yayınları, 2007.
- DEMİR, Ali, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2003.
- DİKKAYA, Mehmet, **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**, İstanbul, Beta Yayınları, 2009.
- DUGİN, Aleksandr, **Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım** (Çev. V.İmanov), İstanbul, Küre Yayınları, 6. Basım, 2010.
- FİSCHER, Stanley and SAHAY Ratha, **The Transition Economies After Ten Years** , IMF Working Paper WP/00/30, 2000.
- GÜRÜN, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri: 1920-1953**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- HASANOĞLU, Mürteza ve CEMİLLİ, Elnur, **Güney Kafkasya'da ABD Politikası**, İstanbul, IQ Yayıncılık, 2006.
- İSKENDER, Murad, “Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü”, **Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın sosyo Ekonomik Yapısı**, (Ed: H.Selçuk), İstanbul, Tasarım Yayınları, 2004

- KAGARLİTSKY, Boris, **Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi** (Çev: E.Soğancılar), Ankara, Phoenix Yayınevi, 2007.
- KALKAN, Mustafa, **Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2007.
- KANTARCI, Hakan, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya, İstanbul**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- KARABAYRAM, Fırat, **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, Ankara, Lalezar Kitapevi, 2004.
- KASIM, Kamer, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, Ankara, USAK Yayınları, 2009.
- KAZGAN, Gülten, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 11.Basım, 2004,
- KLEVEMAN, Lutz, **Yeni Büyük Oyun Orta Asya'da Kan ve Petrol** (Çev: H.Güldü), İstanbul, Everest Yayınları, 2004.
- KOLODKO, Grzegorz W., **Ten Years of Postsocialist Transition: Lessons for Policy Reforms**, The World Bank Policy Research Working Paper 2095, Washington D.C., 1999.
- KURBAN, Asif, **Azerbaycan'da Gelir Dağılımı**, İstanbul, Lalezar Kitapevi, 2010.
- KÜLEBİ, Ali, **Altüst Olan Stratejik Öngörüler ve Türkiye**, Ankara, MET-VAK İktisadi İşletmesi Yayınları:3, TUSAM-Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi Jeopolitik ve Stratejik Analizler Dizisi: 3, 2007.
- LAÇİNER, Sedat, **Türkler ve Ermeniler: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması**, Ankara, USAK Yayınları:2, 2.Baskı, 2005.
- MERT, Okan, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
- MIZSEI, Kalman, "Orta ve Doğu Avrupa'da Özel Sektörün Yeniden Doğuşu", **Doğu Avrupa'da Özelleştirme: Alternatifler, Çıkarlar, Yasalar** (Ed: E.Apaty, I. Csillag, G.Hunya, K.Mizsei, I.Pataki, T.Reti; Çev: T. Demirkan), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- OĞAN, Sinan, **Azerbaycan İktisadi Bünyesi: Ürünleri, Telefonları ve Adresleri ile Bütün Müesseseleri**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.
- OĞUZ, C.Cem, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Ermenistan Faktörü**, Ankara, YT Yayınları, 2010.
- ÖZBAY,Özdemir, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Ankara, Kafkas Derneği Yayınevi, 1995.

- ÖZDOĞAN, Günay G., “Sovyetler Birliği’nden Bağımsız Cumhuriyetler’e: Uluslaşmanın Dinamikleri”, **Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan** (Ed: Büşra Ersanlı Bahar), Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- PAMUK, Mustafa, **Kafkasya ve Azerbaycan’ın Dünü-Bugünü-Yarını**, İstanbul, Harp Akademileri Yayınları, 1995.
- PATAKI, Istvan, “Doğu Almanya”, **Doğu Avrupa’da Özelleştirme: Alternatifler, Çıkarlar, Yasalar** (Ed: E.Apaty, I. Csillag, G.Hunya, K.Mizsei, I.Pataki, T.Reti; Çev: T. Demirkan), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- POLYAKOV, Evgeny, **Changing Trade Patterns after Conflict Resolution in the South Caucasus**, World Bank Policy Research Working Paper 2593, April 2001. <http://www-wds.worldbank.org/> (21.02.2011)
- QASIMLI, Musa, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945** (Çev. E.N. Necef), İstanbul, Kaknüs Yayınevi, 2006.
- RESULZADE, Mehmed Emin, **Kafkasya Türkleri** (Haz: Y.Akpınar, İ.Yıldırım ve S.Çağın), İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- SELÇUK, Hasan, “Azerbaycan Bankacılığı”, **Yeni Yüzyılda Azerbaycan’ın sosyo Ekonomik Yapısı**, (Ed: H.Selçuk), İstanbul, Tasarım Yayınları, 2004.
- SEYİDOĞLU, Halil, **Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama**, İstanbul, Güzem Can Yayınları, 16. Baskı, 2007
- SOLUS, G.P. **Sosyalizmin Ekonomi Politikası** (Çev. M.S.Kabagil), Ankara, Sol Yayınları, 2.Basım, 1979.
- SÖNMEZ, Ali, **Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri: Ülke Profilleri ve Türkiye İle Ekonomik İlişkiler**, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı, 1995
- ŞEN, Levent, **Türkiye ve Güney Kafkasya Gerçeği**, Ankara, Ürün Yayınları, 2009.
- ŞİMŞİR, N.Bilal, **Ermeni Meselesi (1774 – 2005)**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2007.
- TAVKUL,Ufuk, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2002.
- TAVKUL, Ufuk, **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2.Baskı, 2009.
- TRIVEDİ, Sonu, **A Handbook of International Organisations**, New Delhi, Atlantic Publisher, 2005.
- ÜNSAL, Erdal, M, **Makro İktisada Giriş**, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2004.

- VERNADSKY, George, **Rusya Tarihi**, (Çev. D.Mızrak ve E.Mızrak), İstanbul, Selenge Yayınları, 2009.
- WATTS, Michael, **Piyasa Ekonomisi Nedir?** (Çev. L.Köker), Ankara Türk Demokrasi Vakfı Yayınevi, 1992, s.18.
- YALÇINKAYA, Alaeddin, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Kördüğünden Kürsel Kördüğüme**, Ankara, Lalezar Kitapevi, 2006.
- YAPICI, Utku, **Orta Asya ve Kafkasya: Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları**, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2004.
- YEŞİLOT, Okan, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2010.
- YILDIRIM, Kemal, **Makro İktisada Giriş**, Bursa, Ekin Yayıncılık, 2010.
- YILDIRIM, Nesrin, **Serbest Piyasa Ekonomisi Hakkında Genel Bilgiler**, Ankara, Gazi Kitapevi, 2001.
- YÜCE, Kürşat Çağrı, **Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerine Mücadele, İstanbul**, Ötüken Neşriyat, 2006.
- ZENGİN, Eyüp, **Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2010.
- ZEYREK, Yunus, **Tarih-i Osman Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri ve Tebriz'in Fethi**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- ZEYTİNOĞLU, Erol, **Genel Ekonomi**, İstanbul, Meter Matbaası, 5.Baskı, 1976.

MAKALELER ve BİLDİRİLER

- AĞACAN, Kamil, “Cavaheti Sorunu-Gürcistan Ermenilerinin Artan Özerklik Talepleri”, **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi**, 17.01.2005, <http://www.turksam.org/tr/a32.html>, (11.02.2011)
- AĞACAN, Kamil, “AB’nin Güney Kafkasya Politikası”, **Stratejik Analiz Dergisi**, Cilt 7, Sayı 81, (Ocak 2007), s; 43–50.
- ARAS, Bülent, “Azerbaycan İle Yeniden”, **Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı**, 01.07.2009, <http://www.setav.org/public/HaberDetay.aspx?Dil=tr&hid=9361&q=azerbaycan-ile-yeniden>, (21.02.2011)
- ALTAY, Asuman, “Geçiş Ekonomilerinde Devletin Ekonomik Roller, Görevleri ve Kobi’lerin Durumu”, <http://www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/gecis.pdf>, (05.04.2011).
- BAGHRAMYAN, Mher, Estimating the Change in Trade Flows Between Armenia and Turkey if the Border is Open: Case Study Based on Georgia-Turkey and Armenia-Iran Trade, <http://www.aiprg.net/UserFiles/File/Final%20Papers/Mher%20Baghramyan%20Paper%20Final.pdf> (01.04.2011).
- BAL, Harun, “Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Büyüme ve Dış Finansman”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, No 12, (2004), s.155-172.
- BASTIRMACI, Atilla, “Doğu Avrupa Ülkelerinde Özelleştirme Süreci”, www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/dogu.doc, (05.04.2011),.
- BERKSOY, Taner, “Washington Uzlaşısı?”, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazar&ArticleID=901640>, (13.02.2011)
- CAFERSOY, Nazım, “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1993-2000)”, **TÜRKSAM**, 01.01.2001, <http://www.turksam.org/tr/yazdir200.html>, (27.02.2011)
- ÇETİN, Tamer, Orta Asya ve Kafkaslar’da Enerjinin Politik Ekonomisi, **Enerji, Piyasa ve Düzenleme Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, (2010) s.76-100.
- ÇINAR, İkrâm, “Kafkas Jeopolitiği ve Ahıska” (Ed:C.Tüysüz), **II. Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Erzurum, Eser Ofset Matbaacılık , 2009, s.115-135.
- DEMİRAĞ, Yelda, “Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası”, **Kafkasya Araştırma & Analiz Dergisi**, Sayı:1, (Ekim 2005-Mart 2006), s.71-81.

- DEMİRCİ, Onur, “Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri” **Gaziosmanpaşa Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Sayı:1,(2010), Cilt:5, 211-233.
- DİKKAYA, Mehmet ve ÜZÜMCÜ, Adem, “ Changing Foreign Trade Relations and Trade Problems in Azerbaijan”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 20, Sayı:1, (2006), s.27-38.
- DİKKAYA, Mehmet ve ÇAYLAK, Adem, “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, Sayı:5, Cilt:3 (2008), s.131-157.
- DİKKAYA, Mehmet and ÖZYAKIŞIR, Deniz, “Developing Regional Cooperation among Turkey, Georgia, and Azerbaijan: Importance of Regional Projects”, Perceptions, **Journal of International Affairs**, Vol. 12, (Spring-Summer 2008), pp. 93-118.
- DİKKAYA, Mehmet, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Nereye Kadar?”, **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi**, 07.12.2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1188>, (21.02.2011).
- FREINKMAN, Lev, “Role of the Diasporas in Transition Economies: Lessons From Armenia”, **Cuba in Transition by ASCE**, 2001, pp.332-342. <http://mpr.ub.uni-muenchen.de/10013/> (03.04.2011).
- GİRAY, Filiz, “Savunma Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme”, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:5, Sayı: 1, (2004), s.181-199.
- GÜNGÖR, Bayram, “Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde: Jeo-Ekonomik Bakış”, **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, Sayı:1, (2008), s.11-34.
- HALILOVA, Hanım, “Türk Kafkas İslam Ordusu”, <http://www.turkocagi.org.tr/modules.php?name=Yorumlar&pa=showpage&pid=142> (09.11.2010)
- KAMALOV, İlyas, “Komşuluktan Stratejik işbirliğine: Türk-Rus İlişkileri”, **Ortadoğu Stratejik araştırmalar Merkezi Yayınları**, Rapor No: 18, (Mayıs 2010), http://www.orsam.org.tr/en/enUploads/Article/Files/2010511_18.pdf (13.04.2011)
- KANTARCI, Şenol, “Kafkasya’da Tarihi Boyunca Çatışmalar Yaşandı Gözyaşları Hiç Dinmedi”, Kafkasya, 2008, <http://www.turksam.org/tr/a1457.html>, (4.01.2011).

- KAPINOS, Sergey, “Voluntary Peer Review of Competition Law and Policy: Armenia”, Sixth United Nations Conference to Review All Aspects of the Set of Multilaterally Agreed Equitable Principles and Rules for the Control of Restrictive Business Practices, 2010,
http://www.unctad.org/sections/wcmu/docs/tdrbpconf7_vpr_OSCE.pdf, (26.01.2011).
- KARACA, Ayhan, “Azerbaycan’da Ekonomik Dönüşüm Süreci ve Reformların 10 Yılı”,
http://www.dtm.gov.tr/dtadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ayhan_dergi.doc (05.04.2011)
- KARAGÜL, Songül, “Ermenistan’ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa İlişkileri”, Orta Asya ve Kafkasya araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, (2006), s.128-148.
- KASIM, Kamer, “Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu: İpek Yolu’nun Demir Ağlarla Örülmesi”, **USAK Stratejik Gündem, Temmuz 2008**,
<http://www.usakgundem.com>, (08.02.2011)
- LAÇİNER, Sedat, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu”, 2002,
[http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=154,\(20.02.2011\)](http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=154,(20.02.2011))
- MUZALEVSKY, Roma, “China’s Engagement With the South Caucasus: Limitations and Prospects”, 06.09.2010,
<http://www.cacianalyst.org/?q=node/5342> (23.05.2011)
- ORAN, Baskın, “Türkiye’nin Balkan ve Kafkas Politikası”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 50, Sayı 1, (1995), s.271-279.
- ÖZKAN, Gökhan, “Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-NATO-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikası’na Yansımaları” **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:12/1, (2010), s.109-132.
- PALA, Mithat Çelik, “Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya”, **Kafkasya Araştırma & Analiz Dergisi**, Sayı:1, (Ekim 2005-Mart 2006), s.38-58.
- SANCAK, Ercan, “Azerbaycan’da 1991-1998 Yılları Arasında Uygulanan Para Politikaları”, **Journal Of Qafqaz University**, Cilt.2, No.1, (1999), s.44-57.
- SEFEROV, Rehman, “Azerbaycan’da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, Sayı: 18, (2005), s.285-297.
- SEKİN, Sefa ve TEKİN, Rahşan, “Güney Kafkasya ve Gürcistan”, **Kafkasya Araştırma & Analiz Dergisi**, Sayı:2, (Nisan 2006-Eylül 2005), s.28-38.

- SÜLEYMANOV, Elçin, “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-IMF ilişkileri”, **Journal Of Qafqaz University**, Cilt 1, No 9,(2002), s.190-196.
- SELVİ, Haluk, “Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan İlişkilerinde Ermenistan Faktörü”, **Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi**, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr>, (03.04.2011)
- ŞİRİYYEV, Zaur, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kırılma Noktası: Ermenistan Sınırı”, **USAK Stratejik Gündem**, 24.04.2009, <http://www.usakgundem.com> (13.02.2011)
- TANDIRCIOĞLU, Haluk ve ÖZEN, Ahmet, “Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 5, Sayı 4, (2003), s.105-129.
- UĞRASIZ, Bülent, “Çin’in Hazar ve Orta Asya Bölgesine Yönelik Politikası”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:4, Sayı:3, (2002), s.227-237.
- WILLIAMSON, John, “A Short History of the Washington Consensus,” <http://www.petersoninstitute.org/publications/papers/williamson0904-2.pdf>, (13.02.2011).
- YILMAZ, Reha, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem”, **Bilge Strateji Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, (Bahar 2010), s.20-34.

RAPORLAR

Central Intelligence Agency, **The CIA World Factbook 2010**, Canada, Skyhorse Publishing, 2009.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Azerbaycan Ülke Bülteni 2008,
http://arsiv.ntvmsnbc.com/modules/ekonomi/bultenler/azerbaycan_ulke_bulteni.pdf,
(29.03.2011)

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, **Gürcistan Ülke Bülteni 2009**,
http://www.deik.org.tr/pages/TR/DEIK_Bulten.aspx, (09.05.2011)

Energy Information Administration, **Country Analysis Brief: Azerbaijan**,
<http://www.eia.gov/cabs/Azerbaijan/pdf.pdf>, (18.03.2011)

European Bank for Reconstruction and Development, **Transition Report 1999: Ten Years of Transition**, London, 1999.
<http://www.ebrd.com/pages/research/publications/flagships/transition/archive.shtml>

European Bank for Reconstruction and Development, **Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition**, London, 2000.
<http://www.ebrd.com/pages/research/publications/flagships/transition/archive.shtml>

European Bank for Reconstruction and Development, **Transition Report 2001: Energy in Transition**, London, 2001.
<http://www.ebrd.com/pages/research/publications/flagships/transition/archive.shtml>

European Bank for Reconstruction and Development, **Transition Report 2003: Integration and Regional Cooperation**, London, 2003.
<http://www.ebrd.com/pages/research/publications/flagships/transition/archive.shtml>

European Bank for Reconstruction and Development, **Transition Report 2004: Infrastructure**, London, 2004.
<http://www.ebrd.com/pages/research/publications/flagships/transition/archive.shtml>

European Bank for Reconstruction and Development, **Transition Report 2005: Business in Transition**, London, 2005.
<http://www.ebrd.com/pages/research/publications/flagships/transition/archive.shtml>

European Bank for Reconstruction and Development, **Transition Report 2009: Transition in Crisis?**, London, 2009.
<http://www.ebrd.com/pages/research/publications/flagships/transition/archive.shtml>

European Bank for Reconstruction and Development, **Transition Report 2010:**

Recovery and Reform, London, 2010.

<http://www.ebrd.com/pages/research/publications/flagships/transition/archive.shtml>

European Commission, Progress Report Georgia: Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2009, Brussels, Sec(2010).

İstanbul Ticaret Odası (İTO), **Ermenistan Ülke Raporu**,

<http://www.ito.org.tr/Dokuman/ULke/Ermenistan.pdf>, (21.02.2011).

T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Azerbaycan'ın Genel Ekonomik**

Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkiler, Yıllık Raporlar (2009),

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=AZER>, (25.02.2011)

Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, **Gürcistan Ülke Raporu**,

2003,<http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=276>, (02.03.2011)

İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, **Faaliyet Raporu 2009**, Ankara, Altan Matbaacılık, 2010.

Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, **Azerbaycan Ülke Raporu**,

<http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=276> (08.04.2011)

The World Bank Operations Evaluation Department, **Economies in Transition: An OED Evaluation of World Bank Assistance**, Washington, D.C., 2004.

DİĞER

- BAŞLAMİŞ, Cenk, “Abhazya’ya Türk askeri Önerisi”, **Milliyet**, 23.05.1997.
- KÖSEOĞLU, Beril ve UYURKULAK , Murat, “Türkiye Kafkas Satrancında Belirleyici Aktör”, **Radikal**, 06.04.2009,
<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetayV3&ArticleID=929781&Date=22.06.2011&CategoryID=104>, (10.11.2010).
- Civil Georgia, “EBRD, Georgia Sign Two Projects of EUR 180 mln”, 18.03.2011,
<http://civil.ge/eng/article.php?id=22100>, (21.04.2011).
- DURAL, Burcu Yüce, “Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri ve Bu Sürece Avrupa Birliği’nin Katkıları”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İktisat ve İktisadi Kalkınma Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir, 2007.
- EBRD, Georgia Strategy, 21.04.2010,
<http://www.ebrd.com/pages/country/georgia/strategy.shtml>, (22.04.2011).
- HÜRRIYET, “Koçaryan’ın İlişkileri Gerginleştirme Politikası”,
<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2000/10/03/246373.asp>, (17.02.2011).
- HÜRRIYET, Tarihi Buluşma, 11.07.2001,
<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/07/11/1948.asp>, (17.02.2011).
- İŞİK, Abdurrahman, “Serbest piyasaya Geçiş Ekonomilerinde Gerçekleştirilen Reform Hareketleri ve Türkmenistan Örneği”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa:, 2006.
- IMF, Program Note Republic of Armenia,
<http://www.imf.org/external/np/country/notes/armenia.htm>, (08.04.2011).
- Military Expenditure of Azerbaijan, <http://milexdata.sipri.org/result.php4> (07.02.2011)
- MİLLİYET, “Fidye İçin Kaçırma Bitti”, 22.05.2004, s.9.
- NTVMSNBC, “Kimliğini Göster Gürcistan’a Geç”, 31.05.2011,
<http://www.ntvmsnbc.com/id/25218438/>, (31.05.2011)
- TANIŞ, Tolga, “Protokole İnanyoruz”, **Hürriyet**, 01.07.2010,
<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/15189336.asp>, (19.02.2011).
- TAŞTEKİN, Fehmi, Batum’a İstanbul Rolü, **Radikal**, 14.02.2011,
<http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=RadikalYazar&ArticleID=1039940&Yazar=FEH%DDM%20TA%DETEK%DDN&Date=14.02.2011&CategoryID=100>, (15.03.2011)

- T.C. Resmi Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Gürcistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Denizcilik Anlaşması”, 30.05.1995, Sayı:22298.
- THE WALL STREET JOURNAL, “Transcript: Armenia’s Serzh Sargsyan”, 23.04.2009, <http://online.wsj.com/article/SB124041090806043783.html>, (19.02.2011).
- The World Bank, Country Brief 2010: Armenia, <http://www.worldbank.org.am>, (22.04.2011)
- Transition Economic: An IMF Perspective on Progress and Prospect, 2000, <http://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/110300.htm#II>, (27.06.2011)
- TRT, <http://www.trt.net.tr/Haber/HaberDetay.aspx?HaberKodu=c01cffb1-1b0d-4eb2-90ac-1e8027c1d5b6>, (22.04.2011).
- U.S. Department of State, Background Note: Georgia, 30.06.2010, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5253.htm>
- Yerevanreport,<http://www.yerevanreport.com/6671/imf-approves-loan-armenia/>, (03.04.2011)
- ZAMAN, “Devlet Bakanı Çay, Bakü Temaslarını Tamamladı”, <http://arsiv.zaman.com.tr/2001/04/04/dzaman/azerbaycandevam.htm>, (27.02.2011)

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<http://www.abmaliye.gov.tr>

<http://www.bp.com>

<http://news.bbc.co.uk/>

<http://www.cbar.az/pages/about-us/history/>

<http://www.cnnturk.com>

<http://comtrade.un.org>

<http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>

<http://www.deik.org.tr>

<http://www.dtm.gov.tr>

<http://www.ebrd.com>

<http://www.ecosecretariat.org>

<http://www.imf.org>

<http://www.isdb.org>

<http://mfa.gov.az/>

<http://www.mfa.gov.ge>

<http://www.mfa.gov.tr>

<http://www.nabucco-pipeline.com>

<http://www.president.am>

<http://www.tccb.gov.tr>

<http://www.un.org/en/>

<http://www.wto.org>

ÖZGEÇMİŞ

- 1984 Bolu İli Seben İlçesinde doğdu
- 1996 Kars Gazi İlkokulunu bitirdi.
- 1999 Atatürk Orta Okulunu bitirdi.
- 2003 Kars Anadolu Lisesi'ni bitirdi.
- 2008 Gazi Üniversitesi Çorum İ.İ.B.F İktisat bölümünden mezun oldu.
- 2008 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında Yüksek Lisans'a başladı.
- 2010 Kars SGK İl Müdürlüğünde göreve başladı.
Halen SGK İl Müdürlüğünde çalışmaktadır.